

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Анатолій Загнітко

**МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І АКТУАЛЬНІ
ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

Навчальний посібник

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2021

УДК 81'1-13:001.891(075.8)
З-142

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 18 від 25 червня 2021 року)*

Рецензенти:

Іваницька Н.Б., доктор філологічних наук, професор (Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету);

Ковалевська Т. Ю., доктор філологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова).

З-142 Загнітко Анатолій. *Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики* : [навчальний посібник]. Вінниця: ТОВ «Твори», 2021. 250 с.

ISBN

Навчальний посібник містить виклад підготовки до практичних занять та організації самостійної роботи з методології наукових досліджень і актуальних питань сучасної лінгвістики, а також хрестоматійні матеріали, розгорнутий аналіз класифікації мов. До кожного практичного заняття наведено список рекомендованої літератури, запропоновано перелік можливих індивідуальних творчих проєктів, а також відповідні практичні завдання, спрямовані на формування практичних умінь і навичок застосування різноманітних методів, методик і прийомів сучасної лінгвістичної науки (реконструктивного (порівняльно-історичного, внутрішньо реконструктивного, індуктивного, дедуктивного, синхронного, діахронного, експериментального, дистрибутивного, статистичного та ін.), Скваліфіковано коло контрольних питань, а також запропоновано список літератури з розмежуванням основних, допоміжних, наукових та узагальнено-довідкових джерел. Наведені робочі програми відбивають коло модулів, актуалізують обсяги знань та умінь і навичок вивчення курсу методології наукових досліджень і актуальних питань сучасної лінгвістики.

Навчальний посібник адресований здобувачам освіти філологічних спеціальностей, аспірантам, молодим науковцям, усім, хто цікавиться питаннями методології наукових досліджень і актуальних питань сучасної лінгвістики, рівнями мови, їх системною і структурною організацією.

ISBN

© Загнітко А., 2021

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2021

ЗМІСТ

Силабус навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Прикладна лінгвістика (СО Магістр).....	5
Робоча програма навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Прикладна лінгвістика (СО Магістр)	17
Силабус навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Українська мова та література (СО Магістр)	27
Робоча програма навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Українська мова та література (СО Магістр)	39
Теми і плани практичних занять	49
Практичне заняття № 1. Теорія функційної граматики.....	49
Практичне заняття № 2. Аспекти і напрями актуально-комунікативних досліджень.....	50
Практичне заняття № 3. Проблеми походження української мови	51
Практичне заняття № 4. Теорія референційної і когнітивної граматики	53
Практичне заняття № 5. Валентна і відмінкова граматики: структура, семантика	54
Практичне заняття № 6. Породжувальна граматики (теорія Н.Хомського).....	56
Практичне заняття № 7. Типологія предикатів: основні концепції і класифікації.....	57
Практичне заняття № 8. Граматики тексту.....	59
Практичне заняття № 9. Проблеми прескриптивної лінгвістики.....	60
Практичне заняття № 10 – 11. Проблеми прикладної лінгвістики (1).....	61
Практичне заняття № 12 – 13. Проблеми прикладної лінгвістики (2).....	63
Практичне заняття № 14 – 15. Проблеми анотування й реферування в бібліографії (1).....	64
Практичне заняття № 14 – 15. Проблеми анотування й реферування в бібліографії (2).....	65
Практичне заняття № 16 – 17. Нейрокопірайтинг (1).....	66
Практичне заняття № 18 – 19. Нейрокопірайтинг (2).....	67

Практичне заняття № 20. Методика наукових досліджень: формулювання пунктів плану. Дотримання принципів логічності та послідовності, чіткості викладу. Формулювання назв розділу та параграфів	68
Класифікація мов світу	69
1. Функційна класифікація: мови спеціальні, офіційні, штучні і таємні мови ...	69
1.1. Утворення мов народностей.....	71
1.2. Утворення національних літературних мов	72
1.3. Зовнішні закони розвитку мови	73
1.4. Внутрішні закони розвитку мови	75
1.5. Живі і мертві мови. підкласи мертвих мов: класичні, дешифровані й реконструйовані.....	76
2. Генеалогійна класифікація мов.....	82
2.1. Родове дерево А. Шлейхера й теорія хвиль Й. Шмідта: діахронний та синхронний опис індоєвропейської родини мов.....	140
3. Неолінгвістика: теорія лінгвістичної неперервності та географічного варіювання мов	148
4. Культурно-історична класифікація: етапи розвитку матеріалів мовлення та засобів мовлення; роди, види й різновиди текстів, створюваних через розвиток матеріальної основи суспільства	150
5. Ф. де Соссюр: загальні положення теорії знаків. синтагматика й парадигматика, системні відношення мовних знаків	154
6. Типологічна класифікація мов.....	155
7. Субстрат, суперстрат, адстрат, інстрат, перстрат: основні ознаки	164
Хрестоматія: матеріали до занять	166
Грінберг Джозеф, Осгуд Чарльз, Дженкінс Джеймс. Меморандум про мовні універсалії	166
Єльмслєв Луї. Прологомени до теорії мови	175
Ульдалль Х.І. Основи глоссемантики	212
Брайт Уільям. Вступ: параметри соціолінгвістики.....	222
Гак В.Г. Л. Теньєр і його структурний синтаксис	128
Теньєр Люсьєн. Основи структурного синтаксису.....	231

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Філологічний факультет
Кафедра загального та прикладного мовознавства і слов'янської
філології
СИЛАБУС

навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Прикладна лінгвістика (СО Магістр)

Кількість кредитів ЄКТС	8 кредитів ЄКТС
Період викладання	2 семестр
Рівень вищої освіти	Другий
Спеціальність	035 «Філологія»
Освітня програма	Прикладна лінгвістика
Викладач(і)	Загнітко Анатолій Панасович, д-р філол. наук, професор;
Профайл викладача(ів)	https://scholar.google.com.ua/ Anatolii Zahnitko Anatolii Zagnitko / Загнітко Анатолій; Донецький національний університет імені Василя Стуса: http://rang.donnu.edu.ua/?pg=kt#search
Доступ до матеріалів курсу	https://cutt.ly/1fYU4zK
Контактна інформація	a.zagnitko@donnu.edu.ua

Анотація

ОК «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» є дисципліною професійної та практичної підготовки для здобувачів ОП Прикладна лінгвістика (разом із іншими ОК) формує результати навчання та компетентності прикладних лінгвістів та українських філологів відповідно до змісту та фокусу освітньої програми, Стандарту спеціальності.

Мета вивчення навчальної дисципліни полягає у:

Засвоєнні сучасних лінгвістичних концепцій у межах розвитку науково-лінгвістичних парадигм, основних напрямів і понять сучасних філологічних методологій, рівнів та етапів аналізу мовного матеріалу, розуміння

міждисциплінарного характеру новітніх філологічних теорій загалом і лінгвістичних зокрема, опанування умінь і навичок проведення експериментально-пошукового й фундаментально-теоретичного дослідження, діагностування методик і технологій аналізу, освоєння новітніх підходів (феліцитарного, езотеричного, юридичного, психологічного, прагматичного, сугестивного та ін.) до мовних явищ.

Набуті результати навчання та компетентності дадуть змогу здобувачеві розв'язувати відповідні складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі філології в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов (ІК).

За результатами вивчення дисципліни слід очікувати такі компетентності здобувачів вищої освіти:

- **ЗК-4.** Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- **ЗК-11.** Здатність проведення досліджень на належному рівні.
- **СК-1.** Здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних напрямках і школах.
- **СК-3.** Здатність критично осмислювати історичні надбання та новітні досягнення філологічної науки.
- **СК-4.** Здатність здійснювати науковий аналіз і структурування мовного / мовленнєвого й літературного матеріалу з урахуванням класичних і новітніх методологічних принципів.
- **СК-7.** Здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в обраній галузі філологічних досліджень.

Програмні результати навчання (ПРН), визначені в освітній програмі:

- **ПРН-1.** Оцінювати власну навчальну та науково-професійну діяльність, будувати і втілювати ефективну стратегію саморозвитку та професійного самовдосконалення.
- **ПРН-3.** Застосовувати сучасні методики і технології, зокрема інформаційні, для успішного й ефективного здійснення професійної діяльності та забезпечення якості дослідження в прикладній лінгвістиці.
- **ПРН-7.** Аналізувати, порівнювати і класифікувати різні напрями і школи в лінгвістиці.
- **ПРН-9.** Характеризувати теоретичні засади (концепції, категорії, принципи, основні поняття тощо) та прикладні аспекти обраної філологічної спеціалізації.
- **ПРН-10.** Здійснювати науковий аналіз мовного, мовленнєвого й літературного матеріалу, інтерпретувати та структурувати його з урахуванням доцільних методологічних принципів, формулювати узагальнення на основі самостійно опрацьованих даних.
- **ПРН-12.** Доступно й аргументовано пояснювати сутність конкретних філологічних (лінгвістичних) питань, власний погляд на них та його

обґрунтування фахівцям і широкому загалу, зокрема особам, які навчаються.

- **ПРН-15.** Обирати оптимальні дослідницькі підходи й методи для аналізу конкретного лінгвістичного чи літературного матеріалу.
- **ПРН-16.** Створювати, аналізувати й редагувати тексти різних стилів і жанрів.

Організація та оцінювання навчання визначена «Порядком оцінювання знань здобувачів вищої освіти у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса» та «Положенням про організацію освітньої діяльності у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса». Форми поточних і підсумкових контролів – розв’язання тестів, кейсів, прикладні завдання – спрямовані на засвоєння методів, методик і технік автоматичного індексування й маркування мовних одиниць, диференціювання різних типів текстів на основі системи текстотвірних чинників і відповідних маркерів ознак, виконання різного типу аналізів різних текстів на усіх рівнях: комунікативно-прагматичному, жанрово-стилістичному, змістовому, формально-структурному, когнітивному, семіотичному із визначенням типів і жанрів дискурсів, мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і комунікативних реєстрів, написання різних дискурсів, використання багатовекторного аналізу та ін. Екзамен не є обов’язковою формою підсумкового контролю через можливість здобувачів отримати 100 балів протягом семестру сумарно за всі види навчальної діяльності. За кожний із двох модулів здобувач може отримати по 50 балів, що є середнім арифметичним значенням балів, отриманих протягом кожного модулю за кожний вид роботи.

Організація навчання за дисципліною відбувається в таких форматах: 1) аудиторні заняття (лекції, практичні заняття); 2) самостійна робота здобувача під керівництвом викладача за допомогою платформи <https://cutt.ly/1fYU4zK>.

Форми оцінювання результатів навчання:

1. Вхідний, модульні та підсумковий контролі проводяться у формі тестових завдань із відкритими й закритими питаннями.
2. Поточний контроль здійснюється у формі:
 - опитування,
 - практикумів
 - розв’язання кейсів,
 - розв’язання практичних завдань та прикладних завдань,
 - індивідуальних письмових робіт,
 - групових та індивідуальних творчих завдань,
 - презентацій.
3. Екзамен передбачений для здобувачів, які не набрали 60 балів протягом семестру чи бажають покращити поточний результат.

Таблиця 1. Схема нарахування балів, які отримують здобувачі спеціальності 035 Філологія освітньої програми Прикладна лінгвістика.

Поточний контроль (max 100 балів)											Загальна кількість балів (сума поточного та підсумкового контролю)
1 модуль				Сума балів за перший модуль	2 модуль				Сума балів за другим модуль	Індивідуальне творче завдання / Науковий проєкт	
Види поточного контролю					Види поточного контролю						
Практичні заняття	Тести	Самостійна робота	Модульна контрольна робота		Практичні заняття	Тести	Самостійна робота	Модульна контрольна робота			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	1	4	4	3	2	1	4	4	3	4	100
1				0	1				0	0	

Результати навчальних досягнень за навчальною дисципліною здобувачів вищої освіти здійснюється за критеріями, що запроваджені в університеті за 100-бальною шкалою, шкалою ЄКТС та національною шкалою, що доводяться до відома студентів на першому занятті. Загальна оцінка визначається як сума балів за всі виконані завдання.

Критерії оцінки результатів навчання здобувачів з навчальної дисципліни *Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота*

Дисципліна екзаменаційна

1. Оцінка здобувача вищої освіти розраховується зі 100 балів, із них 60 балів становить поточний контроль у семестрі, а 40 балів – підсумковий контроль. Протягом семестру за бажанням здобувача вищої освіти можливе виконання творчого проєкту (творчого завдання), загальна оцінка якого становить 40 балів. Поточний контроль складається з балів, що здобувач вищої освіти отримує за:

- роботу на практичних заняттях (42 бали);
- виконання самостійної роботи (8 балів);
- модульна контрольна робота (4 + 4 = 8 балів);
- виконання творчого проєкту (творчого завдання) (40 балів).

2. Критерії нарахування балів:

2.1. Робота на практичних заняттях:

- *активна творча робота*: здобувачі вищої освіти, які глибоко володіють матеріалом, чітко визначили його зміст; зробили глибокий системний аналіз змісту виступу, виявили нові ідеї та положення, що не були розглянуті, але суттєво впливають на зміст доповіді, надали власні аргументи щодо основних положень даної теми – 1 бали;
- *плідна робота*: здобувачі вищої освіти, які виклали матеріал з обговорюваної теми, що доповнює зміст виступу, поглиблює знання з цієї теми та висловили власну думку – 0,5 бала;
- *відсутність на занятті без поважних причин* – (0 бал).

Додаткові бали:

здобувачі вищої освіти, які своїм запитанням до доповідача суттєво й конструктивно можуть доповнити хід обговорення теми, отримують – 2 бали; здобувачі вищої освіти, які у своєму запитанні до доповідача вимагають додаткової інформації з ключових проблем теми, що розглядається, отримують - 1 бал.

2.2. Виконання самостійної роботи: оцінюються матеріали до практичних занять: виконання індивідуального проблемного завдання до кожного практичного заняття сумарно становить 8 балів. Відповідно – виконання проблемного завдання до одного практичного заняття становить від 1 бала до 0,5 бала.

До рівня сумарної самостійної роботи можуть бути прирівнені: а) наукова стаття, пов'язана з проблематикою навчальної дисципліни (8 балів); б) наукові тези, пов'язані з проблематикою навчальної дисципліни (7 балів); в) виступ з доповіддю англійською мовою на конференції (6 балів) та ін.

Самостійна робота з кожної теми оцінюється в діапазоні від 0 до 1 бала. Де 1 бал, це коли робота здобувачем виконана в повному обсязі, відповідно – нижчий бал, якщо наявні певні недоліки в підготовці 0,5 бала – обсяг виконаної роботи становить від 50% до 69% від загального обсягу, 0 бала – загалом обсяг виконаних завдань становить менше 10% від загального обсягу.

2.3. Модульна контрольна робота:

Від 0 до 50 % виконаної роботи – 1 бал

Від 51% до 75% виконаної роботи – 2 бали

Від 76% до 89% виконаної роботи – 3 бали

Від 90% до 100% виконаної роботи – 4 бали

3. Умовою атестації є отримання не менше 60 балів та виконання всіх практичних, самостійних робіт (на час атестації).

3.1. Критерії оцінювання творчого проєкту (творчого завдання)

Насамперед оцінюється актуальність, небанальність творчого проєкту (творчого завдання) здобувача вищої освіти, відсутність фактичних, орфографічних, мовленнєвих, пунктуаційних та інших помилок у тексті; уміння використовувати методи лінгвістичного аналізу тексту на практиці.

Бажаним є дотримання ustalenoї структури індивідуального творчого проєкту (творчого завдання): наявність плану викладу, аргументування вступних позицій, пов'язаних з актуальністю, новизною, метою, завданнями, методами, матеріалом та ін.; основної частини викладу з вирізненням окремих питань, а також результатів розгляду, висновкової частини, списку літератури.

Вагомим є вміння оцінювати творчого проєкту (творчого завдання) колеги – написання рецензії з адекватним висвітленням усіх компонентів творчого проєкту (творчого завдання): актуальність, належний рівень аналізу наукових поглядів, їх критичного осмислення, встановлення домінант, ключового поняття, визначення спільних і відмінних ознак відповідних понять та ін., а також вміння аргументувати оцінку творчого проєкту (творчого завдання).

Істотним є вміння подати творчий проєкт (творче завдання) у формі презентації з належним окресленням усіх компонентів виконаної роботи, наголошенням найвагоміших результатів, виділенням смислових компонентів.

Оцінка виконаного творчого проєкту (творчого завдання) охоплює також вміння здобувача вільно вести дискусію з аналізованої проблеми, давати вичерпні й компетентні відповіді на поставлені питання.

Розгляд творчого проєкту (творчого завдання) може охоплювати також проведення експрес-опитування здобувачів (використання тестових завдань) та визначення рівня засвоєння поданого аналізу творчого проєкту (творчого завдання).

Окремим етапом є взаємооцінювання індивідуального творчого проєкту (творчого завдання) через перегляд усього кейсу презентацій та оцінювання за відповідними критеріями: 1) оригінальність (1 бал); 2) змістовність (1 бал); 3) послідовність викладу (1 бал); 4) дотримання мовно-літературних норм (1 бал); 5) співвідносність структурних частин (1 бал); 6) використання методів дослідження – адекватне і/чи не зовсім адекватне (1 бал); 7) наявність власного погляду (1 бал); 8) аргументованість теоретичних міркувань (1 бал); 9) список літератури (1 бал); 10) зрозумілість і доступність (1 бал).

Підсумковий контроль - 0 - 40 балів

- наукова робота здобувача з дисципліни, виконання індивідуального творчого проєкту (творчого завдання) (може бути оцінене до 40 балів) або іспит за дисципліною, який оцінюється також від 0 до 40 балів.

Умовою допуску до екзамену є зарахування всіх практичних, самостійних робіт.

Здобувач вищої освіти, який набрав протягом семестру суму балів більшу за 60, має можливість:

★ не складати іспит і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку;

★ складати іспит для підвищення свого рейтингу за навчальною дисципліною. У такому разі оцінка за творчий проєкт (творче завдання) не може бути врахована.

Здобувач вищої освіти, який набрав протягом семестру менше 60 балів, а також не виконував творчий проєкт (творче завдання) зобов'язаний складати іспит.

На екзамені здобувачі вищої освіти готуються та відповідають за екзаменаційним білетом, який має два питання теоретичного характеру, третє питання складається з тестових завдань. Перше та друге запитання (завдання) оцінюються у 15 балів за такими критеріями:

- повна відповідь, не менше 90% потрібної інформації (повне, безпомилкове розв'язування завдання) – 15–14 балів;
- достатньо повна відповідь, не менше 75% потрібної інформації або незначні неточності (повне розв'язування завдання з незначними неточностями) – 13–10 балів;
- неповна відповідь, не менше 50% потрібної інформації та деякі помилки (завдання виконане з певними недоліками) – 9–5 балів;
- відповідь менше 50% потрібної інформації, грубі помилки, студент не орієнтується у загальних термінах – 4–1 бал;
- не відповідає ніяким умовам – 0 балів.

Сума поточних балів та балів за екзамен переводиться до екзаменаційної оцінки згідно з таблицею:

Бали: практичні заняття + модульна робота + самостійна робота + творчий проєкт (творче завдання) /екзамен	Оцінка
36 + 10 + 14 + 30 – 40 – 90 – 100	Відмінно / А
33 + 8 + 13 + 28 – 82 – 89	Дуже добре / В
33 + 8 + 13 + 28 – 75 – 81	Добре / С
30 + 7 + 11 + 26 – 67-74	Задовільно / D
24 + 6 + 10 + 20 – 60 – 66	Достатньо / Е
23 + 6 + 10 + 20 – 0 –59	Незадовільно / FX
Є не зараховані лабораторні, практичні роботи або не зарахована самостійна робота або поточний контроль у семестрі менше 20 балів	Не допущено

Результати навчальних досягнень за навчальною дисципліною здобувачів вищої освіти здійснюється за критеріями, що запроваджені в університеті за 100-бальною шкалою, шкалою ЄКТС та національною шкалою, що доводяться до відома студентів на першому занятті. Загальна оцінка визначається як сума балів за всі виконані завдання.

Схема оцінювання результатів навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

За 100-бальною шкалою	За шкалою ECTS	За національною шкалою	
		для екзамену	для заліку
90 – 100	A	відмінно	Зараховано
82-89	B	добре	
75-81	C		
67-74	D	задовільно	
60-66	E		
35-59	FX	незадовільно	не зараховано
1-34	F		

Орієнтовні питання до екзамену

1. Подайте характеристику парадигмального стану сучасної лінгвістики.
2. Як виявляється методологічний еkleктизм сучасної лінгвістики? Простежте зміну епістем в історії лінгвістики.
3. Охарактеризуйте передумови, основні течії та наукові школи чотирьох основних наукових парадигм лінгвістики.
4. Сучасна семасіологія: причини й наслідки виокремлення семасіології в межах лінгвістичних дисциплін.
5. З'ясуйте проблему полісемії та розкрийте причини й наслідки введення терміна «лексико-семантичний варіант». Схарактеризуйте поняття сема, семема, лексема, семантема.
6. Проаналізуйте відомі теорії та аспекти аналізу метафори і метонімії, встановіть недоліки і переваги кожної з них.
7. Мовний знак, його природа й типологія. Моделі семіозису та основні семіотичні питання.
8. Проблема моделювання номінативних процесів і принципи когнітивно-ономасіологічного аналізу номінативних одиниць.
9. Проблеми породження (продукування), сприйняття й розуміння мовлення та тексту. Проблема онтогенезу мовлення.
10. Проблема пам'яті у психолінгвістиці (пам'ять – знання – компетенції). Проблема ментального лексикону.
11. Проблема аналізу асоціацій, типологія асоціацій, методика асоціативного експерименту. Внутрішня структура психолінгвістики та міждисциплінарні зв'язки.
12. Поясніть різницю між етнолінгвістикою та лінгвокультурологією з висвітленням основних джерел та простеженням історії становлення. Охарактеризуйте гіпотезу Е. Сепіра – Б. Уорфа з позицій її критиків.

13. Проблеми інкультурації й акультурації, культурного шоку. Етнокультурна компетенція та її складники.

14. Напрями сучасних соціолінгвістичних досліджень. Соціолінгвістична класифікація живих і мертвих мов.

15. Форми існування, соціальні різновиди мов і форми вияву мов. Проблема мовної ситуації, мовні контакти, диглосія і білінгвізм (полілінгвізм).

16. Мовна політика, проблема мови і влади, політична лінгвістика.

17. Проблеми інтерлінгвістики, міжнародні мови, особливості їхнього вияву і статусу і статусу в соціолінгвістичному аспекті.

18. Проблеми категоризації в когнітивній лінгвістиці, прототипна семантика. Принципи і проблеми когнітивної семантики.

19. Напрями когнітивної лінгвістики з висвітленням історії становлення.

20. Когнітивне моделювання. Проблема структур репрезентації знань.

21. Проблема концепту в сучасній лінгвістиці. Методика концептуального аналізу.

22. Функційна граматики, аспекти дослідження. Теорія функційно-семантичних полів.

23. Проблема частиномовної класифікації, основні / неосновні принципи частиномовної класифікації.

24. Основні напрями синтаксичних досліджень, проблеми сучасного синтаксису. Когнітивний синтаксис (одиниці, категорії, напрями розвитку).

25. Основні напрями лінгвістики тексту. Текст і текстема: проблема дефініції.

26. Проблема категорійної ієрархії тексту, яруси текстових структур.

27. Проблему контексту, імпліцитний план тексту. Рівні текстових структур.

28. Проблеми сучасної герменевтики, теорії інтерпретації тексту. .

29. Схарактеризуйте співвідношення комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, паралінгвістики та лінгвістики тексту в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики.

30. Проблема одиниці мовної комунікації. Мовленнєвий акт, його типи і структура. Теорія мовленнєвих актів.

31. Комунікативна ситуація, комунікативний акт, дискурс. Складники комунікативної ситуації як дискурсу.

32. Комунікативна взаємодія, її різновиди. Закони та правила комунікативної взаємодії. Проблеми лінгвопрагматики.

33. Проблеми лінгвогенеристики (лінгвістичної генології). Питання зразків мовленнєвої комунікації. Мовленнєві жанри.

34. Сучасна паралінгвістика. Паравербальні засоби мовленнєвої комунікації.

35. Сучасна дискурсологія: напрями розвитку та суміжні дисципліни. Основні поняття дискурсології, категорії дискурсу.

36. Сучасна прикладна лінгвістика: джерела та історія становлення, напрями.

37. Прикладні напрями комп'ютерної лінгвістики.
38. Корпусна лінгвістика і ком'ютерна лексикографія: категорії, одиниці.
39. Прикладні аспекти патопсихолінгвістики і проблеми судової (кримінальної) лінгвістики.
40. Сучасні теорії комунікативного впливу. Проблеми нейролінгвістичного програмування.
41. Прикладні аспекти перекладознавства і термінознавства.
42. Сучасні теорії референції: джерела становлення, історія розвитку. Типи референції.
43. Основні аспекти й напрями генеративної лінгвістики: джерела становлення, історія розвитку, напрями.
44. Теорія мовленнєвих актів: джерела становлення, історія розвитку, сучасні класифікації мовленнєвих актів.
45. Проблеми активної та асоціативної граматики: форми існування, одиниці і категорії.
46. Проблеми сучасної прагматики: джерела становлення, історія розвитку, постулати і максими спілкування.
47. Сучасна ідеографічна лінгвістика: одиниці, категорії і напрями. Сучасна соціолінгвістика: поняттєво-термінологічний і категорійний апарат.
48. Проблеми мовної норми, варіації, діалекти і соціолекти, ідіолект, койне, просторіччя, суржик (трясянка).
49. Основи соціальної стратифікації української мови. Українська мова у сучасній соціолінгвістичній класифікації живих мов.
50. Теорія наукових революцій (за Т. Куном) і типологія лінгвістичних парадигм: особливості співвідношення / неспіввідношення.
51. Проблеми сучасної функційної лінгвістики: джерела становлення, історія розвитку, методи і категорії.
52. Моделі породження мовлення і проблеми сприйняття мовлення.
53. Теорії імпліцитної морфології та імпліцитного синтаксису.
54. Основні напрями в сучасному дослідженні специфіки реченнєвої структури (формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, комунікативний; денотативний, сигніфікативний).
55. Теорія функційно-семантичних полів (моно- і поліцентричні поля).
56. Функційно-комунікативна граматика: структура, методи, основні одиниці, напрями.
57. Рольова або відмінкова граматика: структура і напрями, одиниці і категорії. Проблема типології семантичних ролей..
58. Когнітивна граматика: структура, напрями і поняття.
59. Валентна граматика: структура, напрями і основні поняття.
60. Ономасіологічна і семасіологічна граматика: структура і напрями розвитку.
61. Генеративна граматика: основні напрями, шляхи розвитку, структура й основні одиниці і категорії.

62. Теорія частин мови, спроби встановлення ядра, напівпериферії та периферії.

63. Мова і національна індивідуальність (за І.Г.Гердером)

64. Типологія предикатів: особливості класифікацій.

65. Слов'янські мови у світлі соціолінгвістичних концепцій.

66. Концепції походження української мови: спільне і відмінне. Теорія спільного кореня російської, білоруської й української мов.

67. Теорія гештальтів; завдання і методи.

68. Теорія фреймів: завдання і методи.

69. Мовна ситуація у Київській Русі, походження власної назви "Україна".

70. Ієрархія актантів і сирконстантів (в інтерпретації Ч.Філлмора, Л.Теньєра), аргументів (І.Р. Вихованець).

71. Діалектне членування української мови та його зв'язок з питанням походження української мови.

72. Комунікативні категорії: верифікація, емфаза, топік.

73. Мета граматичної теорії. Теорія. Метод. Мовні універсалії.

74. Теорія реєстрів, функційних стилів і комунікативна граматики.

75. "Стандартна теорія" Н.Хомського. Правила граматики складників.

76. Концептуальні засади функційної граматики: від змісту до форми і від форми до змісту. Поняття функції.

Індивідуальні творчі завдання

1. Поняття методу дослідження мови

2. Аспекти, методи, прийоми й процедури дослідження мови та літератури.

3. Класифікація методів дослідження мови.

4. Прийоми і процедури дослідження мови.

5. Описовий метод і його прийоми.

6. Класичний прийом безпосереднього спостереження.

7. Дистрибутивний метод.

8. Трансформаційний метод.

9. Аналіз за безпосередніми складниками.

10. Компонентний аналіз.

11. Методика семантичного поля. Структурно-семантичний аналіз.

12. Порівняльно-історичний метод. Основні його прийоми.

13. Історичний метод. Його прийоми.

14. Зіставний метод. Його основні прийоми.

15. Методика математичної лінгвістики.

16. Дискурсивний метод.

17. Консерваційний аналіз.

18. Дж. Міллер – основоположник когнітивної науки.

19. М.Я. Марр – передвісник когнітивізму в мовознавстві.

20. С.П. Самійленко – український молодогораматик другої половини ХХ століття.

21. П.Г. Житецький – український компаративіст кінця ХІХ століття.

22. Українська лінгвогеографія.

23. Компаративістика в Україні.

24. Психолінгвістика.

25. Когнітивна лінгвістика

26. Прикладна лінгвістика

27. Когнітивна метафора

28. Когнітивна семантика

29. Когнітивна семантика – нові погляди і підходи

30. Етнолінгвістика як напрям мовознавства

31. Феліцитарна лінгвістика

32. Езотерична лінгвістика

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І АКТУАЛЬНІ
ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. КВАЛІФІКАЦІЙНА
РОБОТА» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми
Прикладна лінгвістика (СО Магістр)**

ВСТУП

Програма курсу складена на основі навчального плану підготовки магістрів спеціальності 035 Філологія освітньої програми Прикладна лінгвістика.

Актуальність курсу. Сучасна лінгвістика все більше уваги приділяє пошуку відповіді на щонайактуальніші питання сьогодення: як співвідноситься мова і мислення, як витворюється та функціонує мовна картина світу, як мовно-когнітивна свідомість індивіда співвідноситься з мовною свідомістю колективу, загальнонаціональним мовно-когнітивним простором, які моделі граматичного опису існують. Сьогодні сформувалось декілька лінгвістичних течій, які взаємодіють і взаємовідштовхуються одна від одної. Більшість сучасних лінгвістичних течій народжуються на перетині і взаємопроникненні різних наук (когнітивна граматики, ономазіологічна граматики, семасіологічна граматики та ін.).

Мета вивчення навчальної дисципліни полягає у:

Засвоєнні сучасних лінгвістичних концепцій у межах розвитку науково-лінгвістичних парадигм, основних напрямів і понять сучасних філологічних методологій, рівнів та етапів аналізу мовного матеріалу, розуміння міждисциплінарного характеру новітніх філологічних теорій загалом і лінгвістичних зокрема, опанування умінь і навичок проведення експериментально-пошукового й фундаментально-теоретичного дослідження, діагностування методик і технологій аналізу, освоєння новітніх підходів (феліцитарного, езотеричного, юридичного, психологічного, прагматичного, сугестивного та ін.) до мовних явищ.

Набуті результати навчання та компетентності дадуть змогу здобувачеві розв'язувати відповідні складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі філології в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов (ІК).

За результатами вивчення дисципліни слід очікувати такі компетентності здобувачів вищої освіти:

- **ЗК-4.** Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- **ЗК-11.** Здатність проведення досліджень на належному рівні.
- **СК-1.** Здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних напрямках і школах.

- **СК-3.** Здатність критично осмислювати історичні надбання та новітні досягнення філологічної науки.
- **СК-4.** Здатність здійснювати науковий аналіз і структурування мовного / мовленнєвого й літературного матеріалу з урахуванням класичних і новітніх методологічних принципів.
- **СК-7.** Здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в обраній галузі філологічних досліджень.

Програмні результати навчання (ПРН), визначені в освітній програмі:

- **ПРН-1.** Оцінювати власну навчальну та науково-професійну діяльність, будувати і втілювати ефективну стратегію саморозвитку та професійного самовдосконалення.
- **ПРН-3.** Застосовувати сучасні методики і технології, зокрема інформаційні, для успішного й ефективного здійснення професійної діяльності та забезпечення якості дослідження в прикладній лінгвістиці.
- **ПРН-7.** Аналізувати, порівнювати і класифікувати різні напрями і школи в лінгвістиці.
- **ПРН-9.** Характеризувати теоретичні засади (концепції, категорії, принципи, основні поняття тощо) та прикладні аспекти обраної філологічної спеціалізації.
- **ПРН-10.** Здійснювати науковий аналіз мовного, мовленнєвого й літературного матеріалу, інтерпретувати та структурувати його з урахуванням доцільних методологічних принципів, формулювати узагальнення на основі самостійно опрацьованих даних.
- **ПРН-12.** Доступно й аргументовано пояснювати сутність конкретних філологічних (лінгвістичних) питань, власний погляд на них та його обґрунтування фахівцям і широкому загалу, зокрема особам, які навчаються.
- **ПРН-15.** Обирати оптимальні дослідницькі підходи й методи для аналізу конкретного лінгвістичного чи літературного матеріалу.
- **ПРН-16.** Створювати, аналізувати й редагувати тексти різних стилів і жанрів.

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Опис підготовки фахівців	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 8	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Професійної та практичної підготовки	
	Спеціальність 035 Філологія		
Змістових модулів – 2	Освітня програма Прикладна лінгвістика	Рік підготовки	
Загальна кількість годин: денна – 240 год.	Рівень вищої освіти: другий ступінь освіти: магістр	1	
		Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 6 самостійної роботи студента – 11,1		2	
		Лекції	
		42 год.	
		Практичні	
		42 год.	
		Самостійна робота	
		156 год.	
		Вид контролю: іспит	

2. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Типологія теорій сучасної лінгвістики.

Тема 1. Актуальні питання сучасної лінгвістики: методологія.

Предмет актуальних питань сучасної лінгвістики, зміст та основні завдання актуальних питань сучасної лінгвістики. Місце актуальних питань сучасної лінгвістики в сучасній системі наук про мову.

Тема 2. Типологія напрямів у сучасній лінгвістиці. Історія становлення окремих напрямів сучасної лінгвістики. Функційно-структурний, функційно-семантичний, семантичний, функційно-когнітивний напрями. Лінгвістична епістеміка, особливості репрезентантивності. Ономасіологічна когнітологія: основні аспекти та напрями. Міждисциплінарні науки, особливості предмета, об'єкта, завдань.

Тема 3. Проблеми активної граматики й асоціативно-вербальної сітки. Класифікація граматичних описів залежно від способів репрезентації мови. Асоціативна граMATика: статус, структура та функції. Форми існування асоціативної граматики. Зміст і методи асоціативної граматики.

Тема 4. Сучасні синтаксичні теорії. Пояснення в лінгвістиці, або що таке граматична теорія. Мета граматичної теорії. Евристична цінність інтуїції. Емпіричні універсали. Пояснювальна база. Від гіпотез до фактів і навпаки. Формальна граMATика. Породжувальна граMATика: від правил до обмежування. Теорія принципів і параметрів. Останні варіанти породжувальної граматики. Теоретичний і функційний синтаксис. Валентний і референційний синтаксис. Логічний (аналоговий) і власне-семантичний синтаксис. Внутрішній і зовнішній синтаксис.

Тема 5. Соціолінгвістична класифікація мов: підходи та концепції. Теоретичні засади соціолінгвістичної класифікації мов. Типи сучасних мов за соціолінгвістичними критеріями. Типи мертвих мов за соціолінгвістичними критеріями. Слов'янські мови на соціолінгвістичному тлі. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті.

Тема 6. Текст, контекст, текстуалітет. структура та ієрархія текстово-дискурсивних категорій. Текст, контекст, текстуалітет: корелятивність / некорелятивність понять. Функційно-семантична парадигма тексту, її співвідношення / неспіввідношення з текстовою парадигмою. Питання про визначальну або основну текстово-дискурсивну категорію. Категорія цілісності. Категорія континуумності. Категорія зв'язності. Категорія членованості. Категорія інтерактивності. Категорія антропоцентричності. Категорія інформативності.

Тема 7. Українські синтаксичні константи й епістемі: статус, структура, семантика та ієрархія. Поняття українських синтаксичних констант. Статус та ієрархія українських синтаксичних констант. Українські синтаксичні епістемі: диференційні ознаки. Семантика та структура українських синтаксичних епістем.

Змістовий модуль 2. Типологія методів наукових досліджень

Тема 8. Українська мовно-національна картина світу. Структура української мовно-національної картини світу. Темпоральний компонент української мовно-національної картини. Локативний компонент української мовно-національної картини. Відбиття в семантиці слів знань мовця. Емотивний компонент української мовно-національної картини.

Тема 9. Актуальні проблеми мовної семіотики. Історія семіотики: а) античний світ і Августин; б) латинський світ; в) іберійське середовище; г) Джон Локк і його концептуальне бачення семіотики; г) Фердинанд де Соссюр, Чарльз С. Пірс і Джон Поінсот: основні концептуальні параметри семіотики; д) поглиблення термінів «семіотика» і «семіологія». Формальна семіотика. Функційно-формальна семіотика. Риторичний напрям семіотики. Культурологічний напрям семіотики.

Тема 10. Аспекти та напрями актуально-комунікативних досліджень. комунікативний синтаксис. Теорія актуального членування речення: витоки, напрями, основні концепції. Актуалізація й актуалізатори. Основні типи висловлень, засоби внутрішньовисловленнєвої актуалізації, тема та рема як основні одиниці висловлення. Комунікативні категорії: верифікація, емфаза, топік. Теоретичні засади комунікативної граматики української мови. Теорія реєстрів, функційних стилів і комунікативна граMATика. Співвідношення комунікативного та конструктивного підходів до аналізу речення. Синтагмальні та парадигмальні відношення в актуальному членуванні. Комунікативно неповні та нечленовані висловлення.

Теорія функційної лінгвістики. Концептуальні засади функційної граматики: від змісту до форми та від форми до змісту. Предмет і завдання функційної граматики. Проблеми розмежування функційної морфології та функційного синтаксису (О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, Н.О. Слюсарєва та ін.). Система функційно-семантичних категорій: принципи визначення функційно-семантичної категорії, ядерні / напівпериферійні / периферійні функційно-семантичні категорії. Функційно-семантичне поле, типи функційно-семантичних полів. Форма контексту, особливості визначення первинних і вторинних функцій морфологічних і синтаксичних форм.

Тема 11. Юридична лінгвістика: основи, категорії, напрями. Історія становлення юридичної лінгвістики. Юридична лінгвістика і технологія лінгвістичної експертизи. Основні категорії юридичної лінгвістики, взаємодія з іншими новими напрями лінгвістичних досліджень.

Тема 12. Езотерична лінгвістика: основні тенденції розвитку, категорії, поняття. Основні витоки езотеричної лінгвістики. Основи віровчення, філософія мови та езотерична лінгвістика. Дискусію навколо езотеричної лінгвістики. Категорійно-поняттєвий апарат езотеричної лінгвістики.

Тема 13. Теорія наукових парадигм: типологія лінгвістичних парадигм (школи, напрями, течії). Поняття наукової парадигми та лінгвопарадигми. Еволюція лінгвопарадигм: елементно-таксонімічна,

системно-структурна, комунікативно-дискурсивна, синергійна (дососюрівська, сосюрівська, постсосюрівська). Поняття наукової школи, лінгвістичного напрямку, течії. Питання кваліфікації наукових шкіл, течій, напрямів.

Тема 14. Цифрові технології в сучасній лінгвістиці: інформаційна лінгвістика. Інформаційна та цифрова лінгвістика, тенденції розвитку. Лінгвокомп'ютерні технології: напрями використання. Анування, реферування, класифікація і кваліфікація текстів. Нейрокопірайтінг і рерайтінг.

Теми для самостійного опрацювання (за бажанням)

Тема 1. Проблеми походження української мови. Концепції походження української мови: спільне та відмінне. Теорія спільного кореня російської, білоруської й української мов. Проблема походження українців та її взаємозв'язок з проблемою походження української мови. Мовна ситуація в Київській Русі. Питання про походження назви «Україна». Діалектне членування української мови та його зв'язок з питанням походження української мови.

Тема 2. Теорія референційної та когнітивної граматики. Поняття референції. Витоки когнітології як науки. Система категорій референційної граматики. Система категорій когнітивної граматики. Внутрішньокогнітивне наповнення морфологічних і синтаксичних форм.

Тема 3. Валентна та відмінкова граматики: структура, семантика. Витоки валентної граматики, її зв'язок з теорією відмінкової граматики. Ієрархія актантів і сирконстантів в інтерпретації Ч. Філлмора, Л. Теньєра. Інтерпретація поглядів Ч. Філлмора, Л. Теньєра Й.Ф. Андершем, С.Д. Кацнельсоном та ін. Семантико-синтаксична валентність: структура та функції. Основні компоненти семантико-синтаксичної валентності, активна та пасивна валентність. Пропозиція, основні способи опису об'єктивного смислу речення. Об'єктивний смисл речення і теорія відмінкової та валентної граматики.

3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Голубовська, І. О., Корольов І.Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 223 с.
2. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: науково-навчальне видання. Вид. 2-ге випр. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 219 с.
3. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології : [монографія]. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 172 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми : Підручник; вид. 2-е, випр. і доп.]. Полтава: Довкілля-К, 2017. 890 с.

5. Солощук, Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі. Харків : Константа, 2006. 300 с
6. Хомський Н. Роздуми про мову : наукове видання. Львів: Світ, 2000. 297 с.
7. Kristeva, J. Le language, cet inconnu. P. : Ed. du Seuil, 1981. 334 p.

Допоміжна література

1. Бук С. Велика проза Івана Франка. Електронний корпус. Частотні словники та інші міждисциплінарні контексти. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 424 с.
2. Бігунова Н.О. Позитивна оцінка: від когнітивного судження до комунікативного висловлювання : [монографія]. Одеса: КД ОМД, 2017. 580 с.
3. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : [монографія]. Львів : ПАІС, 2014. 288 с.
4. Бацевич Ф. Лінгвокомунікативні та риторико-прагматичні виміри художнього тексту (на матеріалі роману Івана Франка „Перехресні стежки”) : монографія. Львів, 2016. 192 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / К.Г. Городенська (ред.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
6. Галуцьких І.А. Тілесність у художній прозі англійського модернізму і постмодернізму (когнітивно-семіотичні студії) : [монографія]. Запоріжжя: Кругозір, 2016. 628 с.
7. Дзера Оксана. Біблійна інтертекстуальність і переклад : англо-український контекст : [монографія]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 475 с.
8. Колеснікова І.А. Діалектика номінального та узуального в професійному дискурсі. Київ: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені імені В. Гетьмана», 2008. 248 с.
9. Кравченко І.О. Синергійність англomовного релігійного дискурсу (психолінгвістичний аспект) : [монографія]. Одеса: Вид-во Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, 2017. 408 с.
10. Конюшкевич М.И. На шкале сходств и различий: категория сравнения в русском и белорусском языках : [монографія]. Гродно: ГрГУ им. Янки Купалі, 2018. 435 с.
11. Купріянов Є.В. Лексикографічна система іспанської мови: феноменологія інтегративного опису : [монографія]. Київ: Вид-во УМІФ НАН України, 2018. 254 с.
12. Литвиненко, Н.П. Український медичний дискурс: [монографія]. Харків: Харківське історико-лінгвістичне товариство, 2009. 304 с.
13. Мойсієнко А.К. Текст як мистецька данність. Проблеми поетичної мови : [монографія]. Київ: Вид-во Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017. 234 с.

14. Радзієвська, Т.В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – Соціум – Культура – Мовна особистість: [монографія]. Київ: ДП «Інформативноаналітичне агентство», 2010. 491 с.
15. Шуляк С. Чарівне слово українських замовлянь : [монографія]. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 588 с.
16. Brown G., Yule G. Discourse analysis. Cambr. Etc.: Cambr. UP, 1983. 341 p.
17. Chomsky N. Bare phrase structure. Cambr. (Mass.): MIT, 1994. 234 p.
18. Coseriu E. Formen und Funktionen: Studien zur Grammatik. T.: Niemeyer, 1987. 247 p.
19. Gazdar G. Pragmatics: Implicature, presupposition and logical form. N.Y.: Acad. Press, 1979. 198 p.

Інформаційні ресурси

1. "Українська бібліотечка" Сергія Синила // Режим доступу: <http://library.org.ua>
2. LingvoOnline – російсько-англійський, українсько-англійський, тлумачний український словник та інші словники // Режим доступу // Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Search/uk-ru?searchMode=Translations&fromSlovnyk=1>
3. Бик І.С. Теорія і практика перекладу. Тексти лекцій // Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/intrel/tpp>
4. Бібліотека "Ізборник". Наукові праці з мовознавства // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/inmovozn.htm>
5. Бібліотека імені Марії Фішер-Слиж // Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/library.html>
6. Бібліотека української літератури // Режим доступу: <http://books.ms.km.ua>
7. "Бібліотека кошового писаря" // Режим доступу: <http://www.pysar.net/> (перша адреса <http://pysar.tripod.com>)
8. Бібліотека фольклориста // Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/folkloristlibrary.htm>
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн // Режим доступу: <http://www.slovnyk.net>
10. Група Національного корпусу української мови // Режим доступу: <http://nkum.nm.ru>
11. Довідкова служба російської мови // Режим доступу: <http://www.gramota.ru>
12. Донецький лінгвістичний портал // Режим доступу: <http://www.mova.dn.ua>
13. Донецький національний університет: <http://www.donnu.edu.ua>
14. Електронна бібліотека "Чтиво" // Режим доступу: www.chtyvo.org.ua
15. Електронна бібліотека Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>
16. Електронний підручник української мови // Режим доступу: <http://mova.info/pidruchn.aspx>

17. Журнал "Критика и семиотика" // Режим доступу:
<http://www.nsu.ru/education/virtual/cs.htm>
18. Журнал "Дискурс" // Режим доступу:
<http://www.nsu.ru/education/virtual/discourse.htm>
19. Команда електронних бібліотек України // Режим доступу: <http://kebu.org.ua>
20. Короткий словник лінгвістичних та перекладацьких термінів (Бик І.С.) // Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/intrel/tpp/glossary.htm>
21. Корпус польської мови PWN // Режим доступу: <http://korpus.pwn.pl>
22. Лінгвістична бібліотека на російському освітньому порталі auditorium.ru // Режим доступу:
http://www.auditorium.ru/aud/p/index.php?a=presdir&c=getForm&r=discDesc&discipline_id=10
23. Лінгвістичний портал "Мова інфо" // Режим доступу: <http://www.mova.info>
24. Лінгвістичний сайт «Когнітив» // Режим доступу:
<http://cognitiv.narod.ru/index.html>
25. Лінгвістичний форум // Режим доступу: <http://lingvoforum.net>
26. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського // Режим доступу:
<http://www.nbuv.gov.ua>
27. Онлайн-словники компанії "Медіалінгва" на Meti. Англійська, французька, німецька, іспанська мови. Понад 25 тематичних словників // Режим доступу: <http://multilex.meta.ua>
28. Багатомовний словник // Режим доступу: <http://www.slovnyk.org.ua>
29. Українські онлайн-словники. Лінгвістичні мовні ресурси та розваги, „CyberMovalogo" — англійсько-український, англійсько-український Pro, українсько-англійський словники // Режим доступу:
<http://lingresua.tripod.com>
30. Українські неологізми: Он-лайн словники та он-лайн перекладачі // Режим доступу: http://www.unika.in.ua/ua/dic_ua.php (<http://words.volyn.net>)
31. Словник іншомовних слів // Режим доступу:
<http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml>
32. Український портал "Перекладач" // Режим доступу:
<http://perevod.uaportal.com>
33. Освітній портал України // Режим доступу: <http://osvita.org.ua>
34. Російсько-українські словники: "Російсько-український академічний словник" (1924-1933) за редакцією акад. А.Е. Кримського та акад. С.О. Єфремова; О.Ізюмов. Російсько-український словник (літери А–Ж, Р–Я, 1926, 1930); В.Підмогильний, Є.Плужник. Російсько-український фразеологічний словник (1928); Російсько-український словник технічної термінології (І.Шелудько, Т.Садовський, 1928); Російсько-український словник ділової мови (М.Дорошенко, М.Станиславський, В. Страшкевич, 1930); Російсько-український словник правничої мови (В. І. Войткевич-Павлович, Г. Д. Вовкушівський та інші, 1926); Російсько-український словник сталих виразів (І.О.Вирган, М.М.Пилинська, 1959) // Режим доступу: <http://r2u.org.ua>

35. Сайт з розпізнавання та синтезу мовлення в Україні // Режим доступу:
<http://www.speech.com.ua>
36. Сайт Лінгвістичного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://www.langs.com.ua>
37. Словники на mova.info // Режим доступу:
<http://www.mova.info/Page.aspx?11=61>
38. Сусов Иван Павлович. История языкознания // Режим доступу:
<http://lib.ru/ТЕХТBOOKS/yazykoznanie.txt>
39. Тищенко Костянтин. Метатеорія мовознавства. Монографія // Режим доступу: <http://www.langs.com.ua/publics/КМ/Metateoria/index.htm>
40. Українська Вікіпедія. Вільна енциклопедія // Режим доступу:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_стаття
41. Українська етнографія // Режим доступу: <http://etno.us.org.ua>
42. Український лінгвістичний портал // Режим доступу: <http://ulif.org.ua>
43. Центр слов'янської філології і культури імені академіка І. Срезневського // Режим доступу: <http://sreznevskiy.narod.ru>
44. Читальний зал з проблем перекладознавства на linguists.narod.ru:
<http://linguists.narod.ru/readh.html> Бібліотека "Віртуальна Русь". Розділ "Мовознавство" // Режим доступу: http://ruthenia.info/text/lang/index_all.htm

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Філологічний факультет
Кафедра загального та прикладного мовознавства і слов'янської
філології
СИЛАБУС

навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми Українська мова та література (СО Магістр)

Кількість кредитів ЄКТС	8 кредитів ЄКТС
Період викладання	2 семестр
Рівень вищої освіти	Другий
Спеціальність	035 «Філологія»
Освітня програма	Українська мова та література
Викладач(і)	Загнітко Анатолій Панасович, д-р філол. наук, професор;
Профайл викладача(ів)	https://scholar.google.com.ua/ Anatolii Zahnitko Anatolii Zagnitko / Загнітко Анатолій; Донецький національний університет імені Василя Стуса: http://rang.donnu.edu.ua/?pg=kt#search
Доступ до матеріалів курсу	https://cutt.ly/1fYU4zK
Контактна інформація	a.zagnitko@donnu.edu.ua

Анотація

ОК «Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота» є дисципліною професійної та практичної підготовки для здобувачів ОП Українська мова та література (разом із ОК «Етнолінгвістика», ОК «Психолінгвістика», ОК «Інтертекстуальний аналіз» та ін.) формує результати навчання та компетентності українських філологів відповідно до змісту та фокусу освітньої програми, Стандарту спеціальності.

Мета вивчення навчальної дисципліни полягає у:

Засвоєнні сучасних лінгвістичних концепцій у межах розвитку науково-лінгвістичних парадигм, основних напрямів і понять сучасних філологічних методологій, рівнів та етапів аналізу мовного матеріалу, розуміння міждисциплінарного характеру новітніх філологічних теорій загалом і лінгвістичних зокрема, опанування умінь і навичок проведення експериментально-пошукового й фундаментально-теоретичного дослідження,

діагностування методик і технологій аналізу, освоєння новітніх підходів (феліцитарного, езотеричного, юридичного, психологічного, прагматичного, сугестивного та ін.) до мовних явищ.

Набуті результати навчання та компетентності дадуть змогу здобувачеві розв'язувати відповідні складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі філології в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов (ІК).

За результатами вивчення дисципліни слід очікувати такі компетентності здобувачів вищої освіти:

- **ЗК-1.** Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
- **ЗК-3.** Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.
- **ЗК-4.** Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
- **ЗК-6.** Здатність спілкуватися іноземною мовою.
- **ЗК-8.** Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.
- **ЗК-11.** Здатність проведення досліджень на належному рівні.
- **ЗК-12.** Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
- **СК-1.** Здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних напрямках і школах.
- **СК-4.** Здатність здійснювати науковий аналіз і структурування мовного / мовленнєвого й літературного матеріалу з урахуванням класичних і новітніх методологічних принципів.
- **СК-5.** Усвідомлення методологічного, організаційного та правового підґрунтя, необхідного для досліджень та/або інноваційних розробок у галузі філології, презентації їх результатів професійній спільноті та захисту інтелектуальної власності на результати досліджень та інновацій.
- **СК-6.** Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної філологічної спеціалізації для вирішення професійних завдань.
- **СК-7.** Здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в обраній галузі філологічних досліджень.

Програмні результати навчання (ПРН), визначені в освітній програмі:

- **ПРН-1.** Оцінювати власну навчальну та науково-професійну діяльність, будувати і втілювати ефективну стратегію саморозвитку та професійного самовдосконалення.
- **ПРН-3.** Застосовувати сучасні методики і технології, зокрема інформаційні, для успішного й ефективного здійснення професійної діяльності та забезпечення якості дослідження в прикладній лінгвістиці.
- **ПРН-7.** Аналізувати, порівнювати і класифікувати різні напрями і школи в лінгвістиці.

- **ПРН-9.** Характеризувати теоретичні засади (концепції, категорії, принципи, основні поняття тощо) та прикладні аспекти обраної філологічної спеціалізації.
- **ПРН-13.** Доступно й аргументовано пояснювати сутність конкретних філологічних питань, власну точку зору на них та її обґрунтування як фахівцям, так і широкому загалу, зокрема особам, які навчаються.
- **ПРН-15.** Обирати оптимальні дослідницькі підходи й методи для аналізу конкретного лінгвістичного чи літературного матеріалу.
- **ПРН-16.** Створювати, аналізувати й редагувати тексти різних стилів і жанрів.
- **ПРН-17.** Планувати, організовувати, здійснювати і презентувати дослідження та/або інноваційні розробки в конкретній філологічній галузі.

Організація та оцінювання навчання визначена «Порядком оцінювання знань здобувачів вищої освіти у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса» та «Положенням про організацію освітньої діяльності у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса». Форми поточних і підсумкових контролів – розв’язання тестів, кейсів, прикладні завдання – спрямовані на засвоєння методів, методик і технік автоматичного індексування й маркування мовних одиниць, диференціювання різних типів текстів на основі системи текстотвірних чинників і відповідних маркерів ознак, виконання різного типу аналізів різних текстів на усіх рівнях: комунікативно-прагматичному, жанрово-стилістичному, змістовому, формально-структурному, когнітивному, семіотичному із визначенням типів і жанрів дискурсів, мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів і комунікативних реєстрів, написання різних дискурсів, використання багатовекторного аналізу та ін. Екзамен не є обов’язковою формою підсумкового контролю через можливість здобувачів отримати 100 балів протягом семестру сумарно за всі види навчальної діяльності. За кожний із двох модулів здобувач може отримати по 50 балів, що є середнім арифметичним значенням балів, отриманих протягом кожного модулю за кожний вид роботи.

Організація навчання за дисципліною відбувається в таких форматах: 1) аудиторні заняття (лекції, практичні заняття); 2) самостійна робота здобувача під керівництвом викладача за допомогою платформи <https://cutt.ly/1fYU4zK>.

Форми оцінювання результатів навчання:

1. Вхідний, модульні та підсумковий контролі проводяться у формі тестових завдань із відкритими й закритими питаннями.
2. Поточний контроль здійснюється у формі:
 - опитування,
 - практикумів
 - розв’язання кейсів,
 - розв’язання практичних завдань та прикладних завдань,

індивідуальних письмових робіт,
групових та індивідуальних творчих завдань,
презентацій.

3. Екзамен передбачений для здобувачів, які не набрали 60 балів протягом семестру чи бажають покращити поточний результат.

Таблиця 1. Схема нарахування балів, які отримують здобувачі спеціальності 035 Філологія освітньої програми Українська мова та література.

Поточний контроль (max 100 балів)											Загальна кількість балів (сума поточного та підсумкового контролю)
1 модуль				Сума балів за перший модуль	2 модуль				Сума балів за другим модуль	Індивідуальне творче завдання / Науковий проєкт	
Види поточного контролю					Види поточного контролю						
Практичні заняття	Тести	Самостійна робота	Модульна контрольна робота		Практичні заняття	Тести	Самостійна робота	Модульна контрольна робота			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	1	4	4	30	2	1	4	4	30	4	100

Результати навчальних досягнень за навчальною дисципліною здобувачів вищої освіти здійснюється за критеріями, що запроваджені в університеті за 100-бальною шкалою, шкалою ЄКТС та національною шкалою, що доводяться до відома студентів на першому занятті. Загальна оцінка визначається як сума балів за всі виконані завдання.

Критерії оцінки результатів навчання здобувачів з навчальної дисципліни *Методологія наукових досліджень і актуальні питання сучасної лінгвістики. Кваліфікаційна робота*

Дисципліна екзаменаційна

1. Оцінка здобувача вищої освіти розраховується зі 100 балів, із них 60 балів становить поточний контроль у семестрі, а 40 балів – підсумковий контроль. Протягом семестру за бажанням здобувача вищої освіти можливе виконання творчого проєкту (творчого завдання), загальна оцінка якого становить 40 балів. Поточний контроль складається з балів, що здобувач вищої освіти отримує за:

- роботу на практичних заняттях (42 бали);
- виконання самостійної роботи (8 балів);
- модульна контрольна робота (4 + 4 = 8 балів);
- виконання творчого проєкту (творчого завдання) (40 балів).

2. Критерії нарахування балів:

2.1. Робота на практичних заняттях:

- *активна творча робота*: здобувачі вищої освіти, які глибоко володіють матеріалом, чітко визначили його зміст; зробили глибокий системний аналіз змісту виступу, виявили нові ідеї та положення, що не були розглянуті, але суттєво впливають на зміст доповіді, надали власні аргументи щодо основних положень даної теми – 1 бали;
- *плідна робота*: здобувачі вищої освіти, які виклали матеріал з обговорюваної теми, що доповнює зміст виступу, поглиблює знання з цієї теми та висловили власну думку – 0,5 бала;
- *відсутність на занятті без поважних причин* – (0 бал).

Додаткові бали:

здобувачі вищої освіти, які своїм запитанням до доповідача суттєво й конструктивно можуть доповнити хід обговорення теми, отримують – 2 бали; здобувачі вищої освіти, які у своєму запитанні до доповідача вимагають додаткової інформації з ключових проблем теми, що розглядається, отримують - 1 бал.

2.2. Виконання самостійної роботи: оцінюються матеріали до практичних занять: виконання індивідуального проблемного завдання до кожного практичного заняття сумарно становить 8 балів. Відповідно – виконання проблемного завдання до одного практичного заняття становить від 1 бала до 0,5 бала.

До рівня сумарної самостійної роботи можуть бути прирівнені: а) наукова стаття, пов'язана з проблематикою навчальної дисципліни (8 балів); б) наукові тези, пов'язані з проблематикою навчальної дисципліни (7 балів); в) виступ з доповіддю англійською мовою на конференції (6 балів) та ін.

Самостійна робота з кожної теми оцінюється в діапазоні від 0 до 1 бала. Де 1 бал, це коли робота здобувачем виконана в повному обсязі, відповідно – нижчий бал, якщо наявні певні недоліки в підготовці 0,5 бала – обсяг виконаної роботи становить від 50% до 69% від загального обсягу, 0 бала – загалом обсяг виконаних завдань становить менше 10% від загального обсягу.

2.3. Модульна контрольна робота:

- Від 0 до 50 % виконаної роботи – 1 бал
- Від 51% до 75% виконаної роботи – 2 бали
- Від 76% до 89% виконаної роботи – 3 бали
- Від 90% до 100% виконаної роботи – 4 бали

3. Умовою атестації є отримання не менше 60 балів та виконання всіх практичних, самостійних робіт (на час атестації).

3.1. Критерії оцінювання творчого проєкту (творчого завдання)

Насамперед оцінюється актуальність, небанальність творчого проєкту (творчого завдання) здобувача вищої освіти, відсутність фактичних, орфографічних, мовленнєвих, пунктуаційних та інших помилок у тексті; уміння використовувати методи лінгвістичного аналізу тексту на практиці.

Бажаним є дотримання усталеної структури індивідуального творчого проєкту (творчого завдання): наявність плану викладу, аргументування вступних позицій, пов'язаних з актуальністю, новизною, метою, завданнями, методами, матеріалом та ін.; основної частини викладу з вирізненням окремих питань, а також результатів розгляду, висновкової частини, списку літератури.

Вагомим є уміння оцінювати творчого проєкту (творчого завдання) колеги – написання рецензії з адекватним висвітленням усіх компонентів творчого проєкту (творчого завдання): актуальність, належний рівень аналізу наукових поглядів, їх критичного осмислення, встановлення домінанти, ключового поняття, визначення спільних і відмінних ознак відповідних понять та ін., а також уміння аргументувати оцінку творчого проєкту (творчого завдання).

Істотним є уміння подати творчий проєкт (творче завдання) у формі презентації з належним окресленням усіх компонентів виконаної роботи, наголошенням найвагоміших результатів, виділенням смислових компонентів.

Оцінка виконаного творчого проєкту (творчого завдання) охоплює також уміння здобувача вільно вести дискусію з аналізованої проблеми, давати вичерпні й компетентні відповіді на поставлені питання.

Розгляд творчого проєкту (творчого завдання) може охоплювати також проведення експрес-опитування здобувачів (використання тестових завдань) та визначення рівня засвоєння поданого аналізу творчого проєкту (творчого завдання).

Окремим етапом є взаємооцінювання індивідуального творчого проєкту (творчого завдання) через перегляд усього кейсу презентацій та оцінювання за відповідними критеріями: 1) оригінальність (1 бал); 2) змістовність (1 бал); 3) послідовність викладу (1 бал); 4) дотримання мовно-літературних норм (1 бал); 5) співвідносність структурних частин (1 бал); 6) використання методів дослідження – адекватне і/чи не зовсім адекватне (1 бал); 7) наявність власного погляду (1 бал); 8) аргументованість теоретичних міркувань (1 бал); 9) список літератури (1 бал); 10) зрозумілість і доступність (1 бал).

Підсумковий контроль - 0 - 40 балів

- наукова робота здобувача з дисципліни, виконання індивідуального творчого проєкту (творчого завдання) (може бути оцінене до 40 балів) або іспит за дисципліною, який оцінюється також від 0 до 40 балів.

Умовою допуску до екзамену є зарахування всіх практичних, самостійних робіт.

Здобувач вищої освіти, який набрав протягом семестру суму балів більшу за 60, має можливість:

✦ не складати іспит і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку;

✦ складати іспит для підвищення свого рейтингу за навчальною дисципліною. У такому разі оцінка за творчий проєкт (творче завдання) не може бути врахована.

Здобувач вищої освіти, який набрав протягом семестру менше 60 балів, а також не виконував творчий проєкт (творче завдання) зобов'язаний складати іспит.

На екзамені здобувачі вищої освіти готуються та відповідають за екзаменаційним білетом, який має два питання теоретичного характеру, третє питання складається з тестових завдань. Перше та друге запитання (завдання) оцінюються у 15 балів за такими критеріями:

- повна відповідь, не менше 90% потрібної інформації (повне, безпомилкове розв'язування завдання) – 15–14 балів;
- достатньо повна відповідь, не менше 75% потрібної інформації або незначні неточності (повне розв'язування завдання з незначними неточностями) – 13–10 балів;
- неповна відповідь, не менше 50% потрібної інформації та деякі помилки (завдання виконане з певними недоліками) – 9–5 балів;
- відповідь менше 50% потрібної інформації, грубі помилки, студент не орієнтується у загальних термінах – 4–1 бал;
- не відповідає ніяким умовам – 0 балів.

Сума поточних балів та балів за екзамен переводиться до екзаменаційної оцінки згідно з таблицею:

Бали: практичні заняття + модульна робота + самостійна робота + творчий проєкт (творче завдання) /екзамен	Оцінка
36 + 10 + 14 + 30 – 40 – 90 – 100	Відмінно / А
33 + 8 + 13 + 28 – 82 – 89	Дуже добре / В
33 + 8 + 13 + 28 – 75 – 81	Добре / С
30 + 7 + 11 + 26 – 67-74	Задовільно / D
24 + 6 + 10 + 20 – 60 – 66	Достатньо / Е
23 + 6 + 10 + 20 – 0 –59	Незадовільно / FX
Є не зараховані лабораторні, практичні роботи або не зарахована самостійна робота або поточний контроль у семестрі менше 20 балів	Не допущено

Результати навчальних досягнень за навчальною дисципліною здобувачів вищої освіти здійснюється за критеріями, що запроваджені в університеті за 100-бальною шкалою, шкалою ЄКТС та національною шкалою, що доводяться до відома студентів на першому занятті. Загальна оцінка визначається як сума балів за всі виконані завдання.

Схема оцінювання результатів навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

За 100-бальною шкалою	За шкалою ЄКТС	За національною шкалою	
		для екзамену	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
75-81	C		
67-74	D		
60-66	E	задовільно	не зараховано
35-59	FX	незадовільно	
1-34	F		

Орієнтовні питання до екзамену

1. Подайте характеристику парадигмального стану сучасної лінгвістики.
2. Як виявляється методологічний еkleктизм сучасної лінгвістики? Простежте зміну епістем в історії лінгвістики.
3. Охарактеризуйте передумови, основні течії та наукові школи чотирьох основних наукових парадигм лінгвістики.
4. Сучасна семасіологія: причини й наслідки виокремлення семасіології в межах лінгвістичних дисциплін.
5. З'ясуйте проблему полісемії та розкрийте причини й наслідки введення терміна «лексико-семантичний варіант». Схарактеризуйте поняття сема, семема, лексема, семантема.
6. Проаналізуйте відомі теорії та аспекти аналізу метафори і метонімії, встановіть недоліки і переваги кожної з них.
7. Мовний знак, його природа й типологія. Моделі семіозису та основні семіотичні питання.
8. Проблема моделювання номінативних процесів і принципи когнітивно-ономасіологічного аналізу номінативних одиниць.
9. Проблеми породження (продукування), сприйняття й розуміння мовлення та тексту. Проблема онтогенезу мовлення.
10. Проблема пам'яті у психолінгвістиці (пам'ять – знання – компетенції). Проблема ментального лексикону.

11. Проблема аналізу асоціацій, типологія асоціацій, методика асоціативного експерименту. Внутрішня структура психолінгвістики та міждисциплінарні зв'язки.

12. Поясніть різницю між етнолінгвістикою та лінгвокультурологією з висвітленням основних джерел та простеженням історії становлення. Охарактеризуйте гіпотезу Е. Сепіра – Б. Уорфа з позицій її критиків.

13. Проблеми інкультурації й акультурації, культурного шоку. Етнокультурна компетенція та її складники.

14. Напрями сучасних соціолінгвістичних досліджень. Соціолінгвістична класифікація живих і мертвих мов.

15. Форми існування, соціальні різновиди мов і форми вияву мов. Проблема мовної ситуації, мовні контакти, диглосія і білінгвізм (полілінгвізм).

16. Мовна політика, проблема мови і влади, політична лінгвістика.

17. Проблеми інтерлінгвістики, міжнародні мови, особливості їхнього вияву і статусу і статусу в соціолінгвістичному аспекті.

18. Проблеми категоризації в когнітивній лінгвістиці, прототипна семантика. Принципи і проблеми когнітивної семантики.

19. Напрями когнітивної лінгвістики з висвітленням історії становлення.

20. Когнітивне моделювання. Проблема структур репрезентації знань.

21. Проблема концепту в сучасній лінгвістиці. Методика концептуального аналізу.

22. Функційна граматики, аспекти дослідження. Теорія функційно-семантичних полів.

23. Проблема частиномовної класифікації, основні / неосновні принципи частиномовної класифікації.

24. Основні напрями синтаксичних досліджень, проблеми сучасного синтаксису. Когнітивний синтаксис (одиниці, категорії, напрями розвитку).

25. Основні напрями лінгвістики тексту. Текст і текстема: проблема дефініції.

26. Проблема категорійної ієрархії тексту, яруси текстових структур.

27. Проблему контексту, імпліцитний план тексту. Рівні текстових структур.

28. Проблеми сучасної герменевтики, теорії інтерпретації тексту. .

29. Схарактеризуйте співвідношення комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, паралінгвістики та лінгвістики тексту в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики.

30. Проблема одиниці мовної комунікації. Мовленнєвий акт, його типи і структура. Теорія мовленнєвих актів.

31. Комунікативна ситуація, комунікативний акт, дискурс. Складники комунікативної ситуації як дискурсу.

32. Комунікативна взаємодія, її різновиди. Закони та правила комунікативної взаємодії. Проблеми лінгвопрагматики.

33. Проблеми лінгвогенеристики (лінгвістичної генології). Питання зразків мовленнєвої комунікації. Мовленнєві жанри.

34. Сучасна паралінгвістика. Паравербальні засоби мовленнєвої комунікації.

35. Сучасна дискурсологія: напрями розвитку та суміжні дисципліни. Основні поняття дискурсології, категорії дискурсу.

36. Сучасна прикладна лінгвістика: джерела та історія становлення, напрями.

37. Прикладні напрями комп'ютерної лінгвістики.

38. Корпусна лінгвістика і ком'ютерна лексикографія: категорії, одиниці.

39. Прикладні аспекти патопсихолінгвістики і проблеми судової (кримінальної) лінгвістики.

40. Сучасні теорії комунікативного впливу. Проблеми нейролінгвістичного програмування.

41. Прикладні аспекти перекладознавства і термінознавства.

42. Сучасні теорії референції: джерела становлення, історія розвитку. Типи референції.

43. Основні аспекти й напрями генеративної лінгвістики: джерела становлення, історія розвитку, напрями.

44. Теорія мовленнєвих актів: джерела становлення, історія розвитку, сучасні класифікації мовленнєвих актів.

45. Проблеми активної та асоціативної граматики: форми існування, одиниці і категорії.

46. Проблеми сучасної прагматики: джерела становлення, історія розвитку, постулати і максими спілкування.

47. Сучасна ідеографічна лінгвістика: одиниці, категорії і напрями. Сучасна соціолінгвістика: поняттєво-термінологічний і категорійний апарат.

48. Проблеми мовної норми, варіації, діалекти і соціолекти, ідіолект, койне, просторіччя, суржик (трясянка).

49. Основи соціальної стратифікації української мови. Українська мова у сучасній соціолінгвістичній класифікації живих мов.

50. Теорія наукових революцій (за Т. Куном) і типологія лінгвістичних парадигм: особливості співвідношення / несспіввідношення.

51. Проблеми сучасної функційної лінгвістики: джерела становлення, історія розвитку, методи і категорії.

52. Моделі породження мовлення і проблеми сприйняття мовлення.

53. Теорії імпліцитної морфології та імпліцитного синтаксису.

54. Основні напрями в сучасному дослідженні специфіки реченнєвої структури (формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, комунікативний; денотативний, сигніфікативний).

55. Теорія функційно-семантичних полів (моно- і поліцентричні поля).

56. Функційно-комунікативна граматика: структура, методи, основні одиниці, напрями.

57. Рольова або відмінкова граматика: структура і напрями, одиниці і категорії. Проблема типології семантичних ролей..

58. Когнітивна граматика: структура, напрями і поняття.
59. Валентна граматика: структура, напрями і основні поняття.
60. Ономазіологічна і семасіологічна граматика: структура і напрями розвитку.
61. Генеративна граматика: основні напрями, шляхи розвитку, структура й основні одиниці і категорії.
62. Теорія частин мови, спроби встановлення ядра, напівпериферії та периферії.
63. Мова і національна індивідуальність (за И.Г.Гердером)
64. Типологія предикатів: особливості класифікацій.
65. Слов'янські мови у світлі соціолінгвістичних концепцій.
66. Концепції походження української мови: спільне і відмінне. Теорія спільного кореня російської, білоруської й української мов.
67. Теорія гештальтів; завдання і методи.
68. Теорія фреймів: завдання і методи.
69. Мовна ситуація у Київській Русі, походження власної назви "Україна".
70. Ієрархія актантів і сирконстантів (в інтерпретації Ч.Філлмора, Л.Теньєра), аргументів (І.Р. Вихованець).
71. Діалектне членування української мови та його зв'язок з питанням походження української мови.
72. Комунікативні категорії: верифікація, емфаза, топік.
73. Мета граматичної теорії. Теорія. Метод. Мовні універсалії.
74. Теорія реєстрів, функційних стилів і комунікативна граматика.
75. "Стандартна теорія" Н.Хомського. Правила граматики складників.
76. Концептуальні засади функційної граматики: від змісту до форми і від форми до змісту. Поняття функції.

Індивідуальні творчі завдання

1. Поняття методу дослідження мови
2. Аспекти, методи, прийоми й процедури дослідження мови та літератури.
3. Класифікація методів дослідження мови.
4. Прийоми і процедури дослідження мови.
5. Описовий метод і його прийоми.
6. Класичний прийом безпосереднього спостереження.
7. Дистрибутивний метод.
8. Трансформаційний метод.
9. Аналіз за безпосередніми складниками.
10. Компонентний аналіз.
11. Методика семантичного поля. Структурно-семантичний аналіз.
12. Порівняльно-історичний метод. Основні його прийоми.
13. Історичний метод. Його прийоми.
14. Зіставний метод. Його основні прийоми.

15. Методика математичної лінгвістики.
16. Дискурсивний метод.
17. Консерваційний аналіз.
18. Дж. Міллер – основоположник когнітивної науки.
19. М.Я. Марр – передвісник когнітивізму в мовознавстві.
20. С.П. Самійленко – український молодогораматик другої половини ХХ століття.
21. П.Г. Житецький – український компаративіст кінця ХІХ століття.
22. Українська лінгвогеографія.
23. Компаративістика в Україні.
24. Психолінгвістика.
25. Когнітивна лінгвістика
26. Прикладна лінгвістика
27. Когнітивна метафора
28. Когнітивна семантика
29. Когнітивна семантика – нові погляди і підходи
30. Етнолінгвістика як напрям мовознавства
31. Феліцитарна лінгвістика
32. Езотерична лінгвістика

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І АКТУАЛЬНІ
ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. КВАЛІФІКАЦІЙНА
РОБОТА» для спеціальності 035 Філологія освітньої програми
Українська мова та література (СО Магістр)**

ВСТУП

Програма курсу складена на основі навчального плану підготовки магістрів спеціальності 035 Філологія освітньої програми Українська мова та література.

Актуальність курсу. Сучасна лінгвістика все більше уваги приділяє пошуку відповіді на щонайактуальніші питання сьогодення: як співвідноситься мова і мислення, як витворюється та функціонує мовна картина світу, як мовно-когнітивна свідомість індивіда співвідноситься з мовною свідомістю колективу, загальнонаціональним мовно-когнітивним простором, які моделі граматичного опису існують. Сьогодні сформувалось декілька лінгвістичних течій, які взаємодіють і взаємовідштовхуються одна від одної. Більшість сучасних лінгвістичних течій народжуються на перетині і взаємопроникненні різних наук (когнітивна граматики, ономазіологічна граматики, семасіологічна граматики та ін.).

Мета вивчення навчальної дисципліни полягає у:

Засвоєнні сучасних лінгвістичних концепцій у межах розвитку науково-лінгвістичних парадигм, основних напрямів і понять сучасних філологічних методологій, рівнів та етапів аналізу мовного матеріалу, розуміння міждисциплінарного характеру новітніх філологічних теорій загалом і лінгвістичних зокрема, опанування умінь і навичок проведення експериментально-пошукового й фундаментально-теоретичного дослідження, діагностування методик і технологій аналізу, освоєння новітніх підходів (феліцитарного, езотеричного, юридичного, психологічного, прагматичного, сугестивного та ін.) до мовних явищ.

Набуті результати навчання та компетентності дадуть змогу здобувачеві розв'язувати відповідні складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі філології в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов (ІК).

За результатами вивчення дисципліни слід очікувати такі компетентності здобувачів вищої освіти:

- **ЗК-1.** Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
- **ЗК-3.** Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.
- **ЗК-4.** Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

- **ЗК-6.** Здатність спілкуватися іноземною мовою.
- **ЗК-8.** Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.
- **ЗК-11.** Здатність проведення досліджень на належному рівні.
- **ЗК-12.** Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
- **СК-1.** Здатність вільно орієнтуватися в різних лінгвістичних напрямках і школах.
- **СК-4.** Здатність здійснювати науковий аналіз і структурування мовного / мовленнєвого й літературного матеріалу з урахуванням класичних і новітніх методологічних принципів.
- **СК-5.** Усвідомлення методологічного, організаційного та правового підґрунтя, необхідного для досліджень та/або інноваційних розробок у галузі філології, презентації їх результатів професійній спільноті та захисту інтелектуальної власності на результати досліджень та інновацій.
- **СК-6.** Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної філологічної спеціалізації для вирішення професійних завдань.
- **СК-7.** Здатність вільно користуватися спеціальною термінологією в обраній галузі філологічних досліджень.

Програмні результати навчання (ПРН), визначені в освітній програмі:

- **ПРН-1.** Оцінювати власну навчальну та науково-професійну діяльність, будувати і втілювати ефективну стратегію саморозвитку та професійного самовдосконалення.
- **ПРН-3.** Застосовувати сучасні методиками і технології, зокрема інформаційні, для успішного й ефективного здійснення професійної діяльності та забезпечення якості дослідження в прикладній лінгвістиці.
- **ПРН-7.** Аналізувати, порівнювати і класифікувати різні напрями і школи в лінгвістиці.
- **ПРН-9.** Характеризувати теоретичні засади (концепції, категорії, принципи, основні поняття тощо) та прикладні аспекти обраної філологічної спеціалізації.
- **ПРН-13.** Доступно й аргументовано пояснювати сутність конкретних філологічних питань, власну точку зору на них та її обґрунтування як фахівцям, так і широкому загалу, зокрема особам, які навчаються.
- **ПРН-15.** Обирати оптимальні дослідницькі підходи й методи для аналізу конкретного лінгвістичного чи літературного матеріалу.
- **ПРН-16.** Створювати, аналізувати й редагувати тексти різних стилів і жанрів.
- **ПРН-17.** Планувати, організовувати, здійснювати і презентувати дослідження та/або інноваційні розробки в конкретній філологічній галузі.

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Опис підготовки фахівців	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 8	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Професійної та практичної підготовки	
	Спеціальність 035 Філологія		
Змістових модулів – 2	Освітня програма Українська мова та література	Рік підготовки	
Загальна кількість годин: денна – 240 год.	Рівень вищої освіти: другий ступінь освіти: магістр	1	
		Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 6 самостійної роботи студента – 11,1		2	
		Лекції	
		42 год.	
		Практичні	
		42 год.	
		Самостійна робота	
		156 год.	
Вид контролю: іспит			

2. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Типологія теорій сучасної лінгвістики.

Тема 1. Актуальні питання сучасної лінгвістики: методологія.

Предмет актуальних питань сучасної лінгвістики, зміст та основні завдання актуальних питань сучасної лінгвістики. Місце актуальних питань сучасної лінгвістики в сучасній системі наук про мову.

Тема 2. Типологія напрямів у сучасній лінгвістиці. Історія становлення окремих напрямів сучасної лінгвістики. Функційно-структурний, функційно-семантичний, семантичний, функційно-когнітивний напрями. Лінгвістична епістеміка, особливості репрезентантивності. Ономасіологічна когнітологія: основні аспекти та напрями. Міждисциплінарні науки, особливості предмета, об'єкта, завдань.

Тема 3. Проблеми активної граматики й асоціативно-вербальної сітки. Класифікація граматичних описів залежно від способів репрезентації мови. Асоціативна граматика: статус, структура та функції. Форми існування асоціативної граматики. Зміст і методи асоціативної граматики.

Тема 4. Сучасні синтаксичні теорії. Пояснення в лінгвістиці, або що таке граматична теорія. Мета граматичної теорії. Евристична цінність інтуїції. Емпіричні універсали. Пояснювальна база. Від гіпотез до фактів і навпаки. Формальна граматика. Породжувальна граматика: від правил до обмежування. Теорія принципів і параметрів. Останні варіанти породжувальної граматики. Теоретичний і функційний синтаксис. Валентний і референційний синтаксис. Логічний (аналоговий) і власне-семантичний синтаксис. Внутрішній і зовнішній синтаксис.

Тема 5. Соціолінгвістична класифікація мов: підходи та концепції. Теоретичні засади соціолінгвістичної класифікації мов. Типи сучасних мов за соціолінгвістичними критеріями. Типи мертвих мов за соціолінгвістичними критеріями. Слов'янські мови на соціолінгвістичному тлі. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті.

Тема 6. Текст, контекст, текстуалітет. структура та ієрархія текстово-дискурсивних категорій. Текст, контекст, текстуалітет: корелятивність / некорелятивність понять. Функційно-семантична парадигма тексту, її співвідношення / неспіввідношення з текстовою парадигмою. Питання про визначальну або основну текстово-дискурсивну категорію. Категорія цілісності. Категорія континуумності. Категорія зв'язності. Категорія членованості. Категорія інтерактивності. Категорія антропоцентричності. Категорія інформативності.

Тема 7. Українські синтаксичні константи й епістемі: статус, структура, семантика та ієрархія. Поняття українських синтаксичних констант. Статус та ієрархія українських синтаксичних констант. Українські синтаксичні епістемі: диференційні ознаки. Семантика та структура українських синтаксичних епістем.

Змістовий модуль 2. Типологія методів наукових досліджень

Тема 8. Українська мовно-національна картина світу. Структура української мовно-національної картини світу. Темпоральний компонент української мовно-національної картини. Локативний компонент української мовно-національної картини. Відбиття в семантиці слів знань мовця. Емотивний компонент української мовно-національної картини.

Тема 9. Актуальні проблеми мовної семіотики. Історія семіотики: а) античний світ і Августин; б) латинський світ; в) іберійське середовище; г) Джон Локк і його концептуальне бачення семіотики; г) Фердинанд де Соссюр, Чарльз С. Пірс і Джон Поінсот: основні концептуальні параметри семіотики; д) поглиблення термінів «семіотика» і «семіологія». Формальна семіотика. Функційно-формальна семіотика. Риторичний напрям семіотики. Культурологічний напрям семіотики.

Тема 10. Аспекти та напрями актуально-комунікативних досліджень. комунікативний синтаксис. Теорія актуального членування речення: витоки, напрями, основні концепції. Актуалізація й актуалізатори. Основні типи висловлень, засоби внутрішньовисловленнєвої актуалізації, тема та рема як основні одиниці висловлення. Комунікативні категорії: верифікація, емфаза, топік. Теоретичні засади комунікативної граматики української мови. Теорія реєстрів, функційних стилів і комунікативна граMATика. Співвідношення комунікативного та конструктивного підходів до аналізу речення. Синтагмальні та парадигмальні відношення в актуальному членуванні. Комунікативно неповні та нечленовані висловлення.

Теорія функційної лінгвістики. Концептуальні засади функційної граматики: від змісту до форми та від форми до змісту. Предмет і завдання функційної граматики. Проблеми розмежування функційної морфології та функційного синтаксису (О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, Н.О. Слюсарєва та ін.). Система функційно-семантичних категорій: принципи визначення функційно-семантичної категорії, ядерні / напівпериферійні / периферійні функційно-семантичні категорії. Функційно-семантичне поле, типи функційно-семантичних полів. Форма контексту, особливості визначення первинних і вторинних функцій морфологічних і синтаксичних форм.

Тема 11. Юридична лінгвістика: основи, категорії, напрями. Історія становлення юридичної лінгвістики. Юридична лінгвістика і технологія лінгвістичної експертизи. Основні категорії юридичної лінгвістики, взаємодія з іншими новими напрями лінгвістичних досліджень.

Тема 12. Езотерична лінгвістика: основні тенденції розвитку, категорії, поняття. Основні витоки езотеричної лінгвістики. Основи віровчення, філософія мови та езотерична лінгвістика. Дискусію навколо езотеричної лінгвістики. Категорійно-поняттєвий апарат езотеричної лінгвістики.

Тема 13. Теорія наукових парадигм: типологія лінгвістичних парадигм (школи, напрями, течії). Поняття наукової парадигми та лінгвопарадигми. Еволюція лінгвопарадигм: елементно-таксонімічна,

системно-структурна, комунікативно-дискурсивна, синергійна (дососюрівська, сосюрівська, постсосюрівська). Поняття наукової школи, лінгвістичного напрямку, течії. Питання кваліфікації наукових шкіл, течій, напрямів.

Тема 14. Цифрові технології в сучасній лінгвістиці: інформаційна лінгвістика. Інформаційна та цифрова лінгвістика, тенденції розвитку. Лінгвокомп'ютерні технології: напрями використання. Анування, реферування, класифікація і кваліфікація текстів. Нейрокопіраїнг і рераїнг.

Теми для самостійного опрацювання (за бажанням)

Тема 1. Проблеми походження української мови. Концепції походження української мови: спільне та відмінне. Теорія спільного кореня російської, білоруської й української мов. Проблема походження українців та її взаємозв'язок з проблемою походження української мови. Мовна ситуація в Київській Русі. Питання про походження назви «Україна». Діалектне членування української мови та його зв'язок з питанням походження української мови.

Тема 2. Теорія референційної та когнітивної граматики. Поняття референції. Витоки когнітології як науки. Система категорій референційної граматики. Система категорій когнітивної граматики. Внутрішньокогнітивне наповнення морфологічних і синтаксичних форм.

Тема 3. Валентна та відмінкова граматики: структура, семантика. Витоки валентної граматики, її зв'язок з теорією відмінкової граматики. Ієрархія актантів і сирконстантів в інтерпретації Ч. Філлмора, Л. Теньєра. Інтерпретація поглядів Ч. Філлмора, Л. Теньєра Й.Ф. Андершем, С.Д. Кацнельсоном та ін. Семантико-синтаксична валентність: структура та функції. Основні компоненти семантико-синтаксичної валентності, активна та пасивна валентність. Пропозиція, основні способи опису об'єктивного смислу речення. Об'єктивний смисл речення і теорія відмінкової та валентної граматики.

3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

8. Голубовська, І. О., Корольов І.Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики : курс лекцій. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 223 с.
9. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: науково-навчальне видання. Вид. 2-ге випр. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 219 с.
10. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології : [монографія]. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 172 с.
11. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми : Іпідручник; вид. 2-е, випр. і доп.]. Полтава: Довкілля-К, 2017. 890 с.

12. Солощук, Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі. Харків : Константа, 2006. 300 с
13. Хомський Н. Роздуми про мову : наукове видання. Львів: Світ, 2000. 297 с.
14. Kristeva, J. Le language, cet inconnu. P. : Ed. du Seuil, 1981. 334 p.

Допоміжна література

20. Бук С. Велика проза Івана Франка. Електронний корпус. Частотні словники та інші міждисциплінарні контексти. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 424 с.
21. Бігунова Н.О. Позитивна оцінка: від когнітивного судження до комунікативного висловлювання : [монографія]. Одеса: КД ОМД, 2017. 580 с.
22. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : [монографія]. Львів : ПАІС, 2014. 288 с.
23. Бацевич Ф. Лінгвокомунікативні та риторико-прагматичні виміри художнього тексту (на матеріалі роману Івана Франка „Перехресні стежки”) : монографія. Львів, 2016. 192 с.
24. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / К.Г. Городенська (ред.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
25. Галуцьких І.А. Тілесність у художній прозі англійського модернізму і постмодернізму (когнітивно-семіотичні студії) : [монографія]. Запоріжжя: Кругозір, 2016. 628 с.
26. Дзера Оксана. Біблійна інтертекстуальність і переклад : англо-український контекст : [монографія]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 475 с.
27. Колеснікова І.А. Діалектика номінального та узуального в професійному дискурсі. Київ: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені імені В. Гетьмана», 2008. 248 с.
28. Кравченко І.О. Синергійність англomовного релігійного дискурсу (психолінгвістичний аспект) : [монографія]. Одеса: Вид-во Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, 2017. 408 с.
29. Конюшкевич М.И. На шкале сходств и различий: категория сравнения в русском и белорусском языках : [монографія]. Гродно: ГрГУ ім. Янки Купалі, 2018. 435 с.
30. Купріянов Є.В. Лексикографічна система іспанської мови: феноменологія інтегративного опису : [монографія]. Київ: Вид-во УМІФ НАН України, 2018. 254 с.
31. Литвиненко, Н.П. Український медичний дискурс: [монографія]. Харків: Харківське історико-лінгвістичне товариство, 2009. 304 с.
32. Мойсієнко А.К. Текст як мистецька данність. Проблеми поетичної мови : [монографія]. Київ: Вид-во Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017. 234 с.

33. Радзієвська, Т.В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – Соціум – Культура – Мовна особистість: [монографія]. Київ: ДП «Інформативноаналітичне агентство», 2010. 491 с.
34. Шуляк С. Чарівне слово українських замовлянь : [монографія]. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 588 с.
35. Brown G., Yule G. Discourse analysis. Cambr. Etc.: Cambr. UP, 1983. 341 p.
36. Chomsky N. Bare phrase structure. Cambr. (Mass.): MIT, 1994. 234 p.
37. Coseriu E. Formen und Funktionen: Studien zur Grammatik. T.: Niemeyer, 1987. 247 p.
38. Gazdar G. Pragmatics: Implicature, presupposition and logical form. N.Y.: Acad. Press, 1979. 198 p.

Інформаційні ресурси

45. "Українська бібліотечка" Сергія Синила // Режим доступу: <http://library.org.ua>
46. LingvoOnline – російсько-англійський, українсько-англійський, тлумачний український словник та інші словники // Режим доступу // Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Search/uk-ru?searchMode=Translations&fromSlovnyk=1>
47. Бик І.С. Теорія і практика перекладу. Тексти лекцій // Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/intrel/tpp>
48. Бібліотека "Ізборник". Наукові праці з мовознавства // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/inmovozn.htm>
49. Бібліотека імені Марії Фішер-Слиж // Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/library.html>
50. Бібліотека української літератури // Режим доступу: <http://books.ms.km.ua>
51. "Бібліотека кошового писаря" // Режим доступу: <http://www.pysar.net/> (перша адреса <http://pysar.tripod.com>)
52. Бібліотека фольклориста // Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/folkloristlibrary.htm>
53. Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн // Режим доступу: <http://www.slovnyk.net>
54. Група Національного корпусу української мови // Режим доступу: <http://nkum.nm.ru>
55. Довідкова служба російської мови // Режим доступу: <http://www.gramota.ru>
56. Донецький лінгвістичний портал // Режим доступу: <http://www.mova.dn.ua>
57. Донецький національний університет: <http://www.donnu.edu.ua>
58. Електронна бібліотека "Чтиво" // Режим доступу: www.chtyvo.org.ua
59. Електронна бібліотека Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>
60. Електронний підручник української мови // Режим доступу: <http://mova.info/pidruchn.aspx>

61. Журнал "Критика и семиотика" // Режим доступу: <http://www.nsu.ru/education/virtual/cs.htm>
62. Журнал "Дискурс" // Режим доступу: <http://www.nsu.ru/education/virtual/discourse.htm>
63. Команда електронних бібліотек України // Режим доступу: <http://kebu.org.ua>
64. Короткий словник лінгвістичних та перекладацьких термінів (Бик І.С.) // Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/intrel/tpp/glossary.htm>
65. Корпус польської мови PWN // Режим доступу: <http://korpus.pwn.pl>
66. Лінгвістична бібліотека на російському освітньому порталі auditorium.ru // Режим доступу: http://www.auditorium.ru/aud/p/index.php?a=presdir&c=getForm&r=discDesc&discipline_id=10
67. Лінгвістичний портал "Мова інфо" // Режим доступу: <http://www.mova.info>
68. Лінгвістичний сайт «Когнітив» // Режим доступу: <http://cognitiv.narod.ru/index.html>
69. Лінгвістичний форум // Режим доступу: <http://lingvoforum.net>
70. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського // Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>
71. Онлайн-словники компанії "Медіалінгва" на Meti. Англійська, французька, німецька, іспанська мови. Понад 25 тематичних словників // Режим доступу: <http://multilex.meta.ua>
72. Багатомовний словник // Режим доступу: <http://www.slovnyk.org.ua>
73. Українські онлайн-словники. Лінгвістичні мовні ресурси та розваги, „CyberMovalogo" — англійсько-український, англійсько-український Pro, українсько-англійський словники // Режим доступу: <http://lingresua.tripod.com>
74. Українські неологізми: Он-лайн словники та он-лайн перекладачі // Режим доступу: http://www.unika.in.ua/ua/dic_ua.php (<http://words.volyn.net>)
75. Словник іншомовних слів // Режим доступу: <http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml>
76. Український портал "Перекладач" // Режим доступу: <http://perevod.uaportal.com>
77. Освітній портал України // Режим доступу: <http://osvita.org.ua>
78. Російсько-українські словники: "Російсько-український академічний словник" (1924-1933) за редакцією акад. А.Е. Кримського та акад. С.О. Єфремова; О.Ізюмов. Російсько-український словник (літери А–Ж, Р–Я, 1926, 1930); В.Підмогильний, Є.Плужник. Російсько-український фразеологічний словник (1928); Російсько-український словник технічної термінології (І.Шелудько, Т.Садовський, 1928); Російсько-український словник ділової мови (М.Дорошенко, М.Станиславський, В. Страшкевич, 1930); Російсько-український словник правничої мови (В. І. Войткевич-Павлович, Г. Д. Вовкушівський та інші, 1926); Російсько-український словник сталих виразів (І.О.Вирган, М.М.Пилинська, 1959) // Режим доступу: <http://r2u.org.ua>

79. Сайт з розпізнавання та синтезу мовлення в Україні // Режим доступу:
<http://www.speech.com.ua>
80. Сайт Лінгвістичного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Режим доступу: <http://www.langs.com.ua>
81. Словники на mova.info // Режим доступу:
<http://www.mova.info/Page.aspx?11=61>
82. Сусов Иван Павлович. История языкознания // Режим доступу:
<http://lib.ru/ТЕХТBOOKS/yazykoznanie.txt>
83. Тищенко Костянтин. Метатеорія мовознавства. Монографія // Режим доступу: <http://www.langs.com.ua/publics/КМ/Metateoria/index.htm>
84. Українська Вікіпедія. Вільна енциклопедія // Режим доступу:
http://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_стаття
85. Українська етнографія // Режим доступу: <http://etno.us.org.ua>
86. Український лінгвістичний портал // Режим доступу: <http://ulif.org.ua>
87. Центр слов'янської філології і культури імені академіка І. Срезневського // Режим доступу: <http://sreznevskiy.narod.ru>
88. Читальний зал з проблем перекладознавства на linguists.narod.ru:
<http://linguists.narod.ru/readh.html> Бібліотека "Віртуальна Русь". Розділ "Мовознавство" // Режим доступу: http://ruthenia.info/text/lang/index_all.htm

ТЕМИ І ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1 ТЕОРІЯ ФУНКЦІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

1. Концептуальні засади функційної граматики: від змісту до форми і від форми до змісту. Поняття функції.
2. Предмет і завдання функційної граматики. Проблеми розмежування функційної морфології і функційного синтаксису (О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, Н.О. Слюсарева та ін.).
3. Система функційно-семантичних категорій: принципи визначення функційно-семантичної категорії, ядерні / напівпериферійні / периферійні функційно-семантичні категорії.
4. Теорія функційно-семантичних полів (моно- і поліцентричні поля).
5. Форма і контекст, особливості визначення первинних і вторинних функцій морфологічних і синтаксичних форм.

Література

Обов'язкова

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наукова думка, 1992. С. 5-48 (Або: Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса английского языка. М.: Наука, 1986. С. 54–84.).
2. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. К.: Вища школа, 1990. С. 1–63 (Або: Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса английского языка. М.: Наука, 1986. С. 7–39, 102–169).
3. Луценко М.О. Функціональна граматика: в межах і поза межами. *Функціональна граматика: Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції*. Донецьк: ДонДУ, 1994. С. 242–258.

Додаткова

1. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград: Наука, 1976. 114 с.
2. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. Ленинград: Наука, 1978. 176 с.
3. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984. 134 с.
4. Бондарко А.В. К вопросу о функциях в грамматике. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1992. Т. 51. № 4 (Або: Бондарко А.В. К истолкованию понятия *функция*. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1987. Т. 46. № 3. С. 195–207).
5. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. 260 с.

6. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Л.: Наука, 1983. 208 с.; 2-е изд. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 208 с.

7. Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале четырех выпусков кн. “Теория функциональной грамматики”). *Вопросы языкознания*. 1995. № 1.

8. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград: Наука, 1987. 348 с.

9. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. Ленинград: Наука, 1987.

10. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность. Ленинград: Наука, 1990. 264 с.

11. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. Ленинград: Наука, 1991. 371 с.

12. Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность. Ленинград: Наука, 1996. 264 с.

13. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. Ленинград: Наука, 1996. 229 с.

Практичне заняття № 2 **АСПЕКТИ І НАПРЯМИ АКТУАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИХ** **ДОСЛІДЖЕНЬ**

1. Теорія актуального членування речення: витоки, напрями, основні концепції.

2. Основні типи висловлень, засоби внутрішньовисловленнєвої актуалізації, тема і рема як основні одиниці висловлювання.

3. Комунікативні категорії: верифікація, емпфаза, топік.

4. Теоретичні засади комунікативної граматики української мови.

5. Теорія реєстрів, функціональних стилів і комунікативна граматика.

Література

Обов’язкова

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.

2. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. С. 310–318 (розділ “Актуальне членування речення”).

3. Золотова Г.А., Оніпенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва: Наука, 1998. С. 373–400, 432–439.

4. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва.: Просвещение, 1976. 239 с.

5. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. *Пражский лингвистический кружок*: Сб. статей. Москва: Прогресс, 1967 (Або: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. *Общее языкознание*: хрестоматия. Минск: Вышэйшая школа, 1987. С. 340–347).

Додаткова

1. Вардуль И.Ф. К обоснованию актуального синтаксиса. *Язык и мышление*. Москва: Наука, 1967. С. 115–122.

2. Гак В.Г. О категориях модуса предложения. *Предложение и текст в семантическом аспекте*. Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1978. С. 19–26.

3. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к речи. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1976. 308 с.

4. Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста. *Синтаксис текста* / Отв. ред. Г.А. Золотова. Москва: Наука, 1979. С. 113–133.

5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты теории языка. Москва: Наука, 1982. 368 с.

6. Кленина А.В. Коммуникативная связь самостоятельных предложений в научном тексте. *Русский язык за рубежом*. 1975. № 6. С. 74–77.

7. Кравчик А.В. Тематический компонент актуального членения в современном языке (Функционально-семантический анализ): Дисс. ...канд.филол.наук. Москва, 1989. 183 с.

8. Крылова О.А. Актуальное членение предложения в его отношении к другим аспектам изучения языка. *Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики*: сб. ст. / под ред. Л.А. Новикова. Москва: Изд-во Университета дружбы народов, 1986.

9. Матезиус В. Основная функция порядка слов в чешском языке. *Пражский лингвистический кружок*: сб. статей. Москва: Прогресс, 1967. С. 239–245.

10. Николаева Т.М. Актуальное членение – категория грамматики текста. *Вопросы языкознания*. 1972. № 2. С. 48–54.

11. Янко Т.Е. О понятиях коммуникативной структуры и коммуникативной стратегии. *Вопросы языкознания*. 1999. № 4. С. 28–55.

Практичне заняття № 3 ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Концепції походження української мови: спільне і відмінне. Теорія спільного кореня російської, білоруської й української мов.

2. Проблема походження українців та її взаємозв'язок з проблемою походження української мови.

3. Мовна ситуація у Київській Русі. Питання про походження назви “Україна”.

4. Діалектне членування української мови та його зв'язок з питанням походження української мови.

Література

Обов'язкова

1. Булаховський Л. Питання походження української мови. *Історія української мови: хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко.* Київ: Либідь, 1996. С. 161–179.

2. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Історія української мови: хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко.* Київ: Либідь, 1996. С. 206–225.

3. Німчинов К. Українська мова у минулому і тепер. *Історія української мови: хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко.* Київ: Либідь, 1996. С. 180–190.

4. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови: хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко.* Київ: Либідь, 1996. С. 270–279.

5. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова? Київ: Наукова думка, 1993. 199 с. (Або: Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). Київ: “Рідна мова”, 1998. 112 с.).

6. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Історія української мови: хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсеєнко.* Київ: Либідь, 1996. С. 280–286.

Додаткова

1. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва: Изд-во Московского университета, 1973. 332 с.

2. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наукова думка, 1972. 244 с.

3. Брайчевський М. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.

4. Гринблат М.Я. Белорусы: очерк происхождения и этнической истории. Минск: Наука и техника, 1968. 288 с.

5. Евретт Д. Походження мови. Як ми навчились говорити : [пер. Г. Шпак]. Київ: Наш формат, 2019. 349 с.

6. Кобычев В.П. В поисках прародины славян. Москва: Наука, 1973. 168 с.

7. Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. Київ: Наукова думка, 1972. 196 с.

8. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Київ: Наукова думка, 1972. 212 с.

9. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. 229 с.

10. Саливон И.И., Тегако Л.И., Микулич А.И. Очерки по антропологии Белоруссии. Минск: Наука и техника, 1976. 272 с.
11. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. Москва: Наука, 1979. 153 с.
12. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 310 с.
13. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. Ленинград: Наука, 1982. 144 с.
14. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк. Ленинград: Наука, 1972. 596 с. (Москва: КомКнига, 2006. 656 с.).
15. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
15. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова. Київ: КМ Academia, 1994. 32 с.

Практичне заняття № 4 **ТЕОРІЯ РЕФЕРЕНЦІЙНОЇ І КОГНІТИВНОЇ ГРАМАТИКИ**

1. Поняття референції.
2. Витоки когнітології як науки.
3. Система категорій референційної граматики.
4. Система категорій когнітивної граматики.

Література

Обов'язкова

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. Москва: Наука, 1976. С. 179–204.
2. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 17–33.
3. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк: ДонНУ, 2006. С.57–79, 198–224.
4. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 34–47.
5. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ, 1998. С. 63–64, 81, 169–181, 191–195, 250–252, 271–273, 293–297, 328.

Додаткова

1. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1986. Т. 45. № 3. С. 208–223.

2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука, 1988. 341 с.
4. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм. *Исследования по общей грамматике*. Москва: Наука, 1968. С. 117–174.
5. Дегтярев В.И. Основы общей грамматики. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1973. 256 с.
6. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века. *Язык и наука конца 20 века* / Под ред. акад. Ю.С.Степанова. Москва: Изд-во Ин-та русского языка, 1995. С. 239–320.
7. Есперсен О. Философия грамматики. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. 400 с.
8. Єрмоленко С.С., Харитоновна Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Ткаченко В.А., Шамота А.М. Мова в культурі народу (план-проспект). *Мовознавство*. 1998. № 4–5. С. 3–18.
9. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. Москва: Наука, 1977. 183 с.
10. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1978. 160 с.
11. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид.5-е. Торонто: “Нові дні”, 1960. 197 с.
12. Курилович Е. Проблема классификации падежом. *Очерки по лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. С. 176–204.
13. Медведева Л.М. Мовленнєвий акт і контекст. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 31–37.
14. Миронюк О.М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 55–63.
15. Нестеренко І.Я. Актуалізована номінація осіб (апелятиви). *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 61–65.
16. Овсянников В.В. Опыт стилистического анализа псевдовокативов. *Вісник Запорізького державного ун-ту. Філологічні науки*. 1998. № 1. С. 113–115.
17. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). Изд. 5-е, испр. Москва: Издательство ЛКИ, 2008. 296 с.
18. Плунгян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику. 2-е изд., испр. Москва: Едиториал УРСС, 2003. 384 с.

Практичне заняття № 5
ВАЛЕНТНА І ВІДМІНКОВА ГРАМАТИКИ: СТРУКТУРА,
СЕМАНТИКА

1. Витоки валентної граматики, її зв'язок з теорією відмінкової граматики

2. Ієрархія актантів і сирконстантів в інтерпретації Ч. Філлмора, Л. Теньєра. Інтерпретація поглядів Ч. Філлмора, Л. Теньєра Й.Ф. Андершем, І.Р. Вихованцем, С.Д. Кацнельсоном та ін.

3. Семантико-синтаксична валентність: структура і функції. Основні компоненти семантико-синтаксичної валентності, активна і пасивна валентність.

4. Пропозиція, основні способи опису об'єктивного смислу речення. Об'єктивний смисл речення і теорія відмінкової та валентної граматики.

Література

Обов'язкова

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ: Наукова думка, 1987. 190 с.

2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. 204 с.

3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.

4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 1996. 435 с.

5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. С. 270–289.

6. Кацнельсон С.Д. К понятію типов валентности. *Вопросы языкознания*. 1987. №3. С. 20–32.

7. Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. Москва: Прогресс, 1988. 656 с. (або Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. 217 с.)

8. Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып.10. Москва: Прогресс, 1981. С. 369–495.

9. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 10. Москва: Прогресс, 1981. С. 496–536.

10. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопед. сл. Кмів: АрпЕк, 1998. С. 70–73, 253–255, 289–293, 297–298, 323–329.

Додаткова

1. Богуславский И.М. Исследования по синтаксической структуре: сферы действия логических слов. Москва: Наука, 1985. 175 с.

2. Богуславский И.М. Сфера действия логических слов. Москва: “Языки русской культуры”, 1996. 316 с.

3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 220 с.

4. Всеволодова М.В. Теория функционально- коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели. Москва: Изд-во Московского ун-та, 2000. 501 с.

5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград: Наука, 1972. 213 с.
6. Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва: Наука, 1977. 320 с.
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. 252 с.
8. Талми Л. Отношение грамматики к познанию. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 1999. № 1 (С. 91–115), 4 (С. 76–104), 6 (С. 88–121).
9. Чейф У.Д. Значение и структура языка. Москва: Прогресс, 1975. 482 с.
10. Чекалина Л.В. Смысловая корреляция субъективного и объективного в шведском языке. *Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология*. 2003. № 6. С. 77–92.

Практичне заняття № 6 **ПОРОДЖУВАЛЬНА ГРАМАТИКА (ТЕОРІЯ Н.ХОМСЬКОГО)**

1. Витоки породжувальної граматики Н. Хомського.
2. Основні етапи розвитку породжувальної граматики: тенденції і закономірності.
3. Теорія ядерних і похідних структур.
4. Ідеї породжувальної граматики в статистиці та динаміці.
5. Психолінгвістичні аспекти породжувальної граматики Н. Хомського.

Література

Обов'язкова

1. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк: ДонНУ, 2006. С.34–47.
2. Хомский Н. Синтаксические структуры. *Новое в лингвистике*. Вып. II. Москва: Прогресс, 1962. С. 412–522.
3. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории. *Новое в лингвистике*. Вып. IV. Москва: Прогресс, 1965.
4. Хомский Н. Язык и проблемы знания. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 1995. № 4, 6; 1996. № 2, 4, 6.
5. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. Москва: Наука, 1965. 398 с.
6. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопед. сл. Київ: АрпЕк, 1998. С. 43–45, 53–60, 238–247.

Додаткова

1. Блумфильд Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968. 608 с.
2. Бузаров В.В. Псевдопредложения как языковые знаки грамматической правильности и семантической несовместимости. *Вестник Ставропольского государственного университета*. 2004. № 39. С. 132–139.

3. Вежбицка А. Семантические универсалии и описание языков. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 24–31.
4. Гак В.Г. К диалектике семантических отношений в языке. *Принципы и методы семантических исследований*. Москва: Наука, 1976. С. 73–92.
5. Гаспаров Б.М. Почему я перестал быть структуралистом? *Московско-тартусская семиотическая школа. История, воспоминания, размышления*. Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1998. С. 48–59.
6. Данеш Фр., Вахек Й. Пражские исследования в области структурной грамматики. *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967. С. 325–337.
7. Еверетт Д. Походження мови. Як ми навчилися говорити : [пер. Г. Шпак]. Київ: Наш формат, 2019. 349 с.
8. Кибрик А.Е. Иерархии, роли, нули, маркированность и “аномальная” упаковка грамматической семантики. *Вопросы языкознания*. 1997. № 4. С. 27–57.
9. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания: универсальное, типовое и специфичное в языке. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1992. 326 с.
10. Лангаппер Р. Модель, основанная на языковом употреблении. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. Ч.1. 1997. № 4. С.159–175; Ч.2. 1997. № 6. С. 101–123.
11. Мартемьянов Ю.С. Семантика в порождающей грамматике: проблемы и результаты. *Принципы и методы семантических исследований*, Москва: Наука, 1976. С. 314–353.
12. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва: Едиториал УРСС, 2005. 312 с.
13. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1972. 229 с.
14. Хомский Н. Язык и мышление. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1972. 123 с.
15. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. Москва: Изд-во Российского открытого ун-та, 1995. 156 с.
16. Burt M.K. From deep to surface structure. New York ets.: Harper & Row, 1971. 256 p.

Практичне заняття № 7

ТИПОЛОГІЯ ПРЕДИКАТІВ: ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ І КЛАСИФІКАЦІЇ

1. Загальні підходи до тлумачення предиката, його місця в реченні.
2. Теоретичні засади класифікації предикатів.
3. Класифікації предикатів за співвідношенням з типом судження.
4. Класифікація предикатів за кількістю актантів (аргументів).

5. Предикатність і предикативність.

Література

Обов'язкова

1. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. 204 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
3. Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели. Москва: Изд-во Московского университета, 2000. 501 с. (або: Всеволодова М.В. Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 1997. № 1. С. 53–66).
4. Всеволодова М.В. Синтаксемы и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения). *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 2000. № 1. С. 75–95.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.
6. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. 352 с.
7. Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові : автореф. ... канд. філол. наук, 1996. 22 с.

Додаткова

1. Білецький А.О. Синтаксема – інваріант синтаксичної системи. *Мовознавство*. 1971. № 5. С. 13–20.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 365 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2001. 663 с.
5. Остин Дж.Л. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17: Теория речевых актов* : [пер. с англ.; сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова; общ. ред. Б.Ю. Городецкого. Москва: Прогресс, 1986. С. 22–130.
6. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесённость с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). Москва: Наука, 1985. 130 с.
7. Полинская М.С. Порядок слов “объект – субъект – глагол”. *Вопросы языкознания*. 1989. № 2. С. 111–136.

8. Пупынин Ю.А. Безличный предикат и субъектно-объектные отношения в русском языке. *Вопросы языкознания*. 1992. № 1. С. 48–63.

9. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17: Теория речевых актов* : [пер. с англ.; сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова; общ. ред. Б.Ю. Городецкого]. Москва: Прогресс, 1986. С. 170–195.

Практичне заняття № 8 **ГРАМАТИКА ТЕКСТУ**

1. Джерела виникнення граматики тексту.
2. Граматичні категорії і функції тексту. Ієрархія і структура граматичних категорій тексту.
3. Періодизація граматики тексту.
4. Сильова маркованість тексту.
5. Основні одиниці тексту, рівні тексту.
6. Внутрішньотекстові міжреченнєві синтаксичні зв'язки і внутрішньотекстові міжреченнєві смислові відношення.

Література

Обов'язкова

1. Барт Р. Эффект реальности [в:] Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс, 1994. С. 193–195.

2. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001. С. 433–507 (розділ “Текст”).

3. Золотова Г.А. Труды В.В. Виноградова и проблема текста. *Вестник Московского университета. Сер.9. Филология*. 1995. № 4. С. 84–98.

4, Степанов Г.В. О границах литературоведческого и лингвистического анализа художественного текста. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1980. Т. 39. № 3. С. 195–204. (Або: Гин Я.И. К вопросу о построении поэтики грамматических категорий. *Вопросы языкознания*. 1991. № 2. С. 103–119).

5. Шендельс Е.И. Некоторые проблемы грамматики текста. *Современные зарубежные грамматические теории*. Москва: ИНИОН, 1985. С. 30–67.

6, Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : [енциклопед. сл.]. Київ: АрпЕк, 1998 (відповідні статті).

Додаткова

1. Атрощенко Г. Семантична характеристика колористичних епітетів у поетичній мові Марійки Підгірянки. *Нова філологія*. 2002. № 1 (12). С. 114–119.

2. Барт Р. Введение в структуральный анализ повествовательных текстов. *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.* Москва: Прогресс, 1987. С. 196–238.
3. Барт Р. Лингвистика текста. *Новое в зарубежной лингвистике.* Вып. УШ. Москва: Прогресс, 1978. С. 442–450.
4. Барт Р. Текстовый анализ. *Новое в зарубежной лингвистике.* Вып. ІХ. Москва: Прогресс, 1980. С. 307–313.
5. Букаренко С.Г. Регистросема: влияние на сочетаемость подлежащего и сказуемого. *Семантика языковых единиц.* Москва: Изд-во Московского ун-та, 1998.
6. Бюлер К. Теория языка. Москва: Прогресс, 1993. 501 с.
7. Ван Дейк Т.А. Вопросы прагматики текста. *Новое в зарубежной лингвистике.* Вып. VІІІ. Москва: Прогресс, 1978. С. 259–337.
8. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
9. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 259 с.
10. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва: Высшая школа, 1971. 240 с.
11. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. Москва: Высшая школа, 1981. 320 с.
12. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. Москва: Высшая школа, 1991. 448 с.
13. Гаспаров М.Л. Фет безглагольный [в:] Гаспаров М.Л. Избранные труды. Т. 2. Москва: Наука, 1997. С. 21–33.
14. Данилич В.С. Текст как произведение мыслящего субъекта. *Нова філологія.* 2002. № 1 (12). С. 105–113.

Практичне заняття № 9 **ПРОБЛЕМИ ПРЕСКРИПТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

1. Джерела прескриптивної лінгвістики та основні етапи її розвитку.
2. Місце прескриптивної лінгвістики в науці про мову.
3. Літературна норма в культурно-семантичному аспекті.
4. Мова та ідеологія: дискурс влади.
5. Принципи відбору лінгвістичних прескрипцій.
6. Експлікація граматичної правильності.
7. Практика кодифікації: відбір мовних прескрипцій.

Література

Обов'язкова

1. Масенко Л.Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство.* 1995. № 4–5. С. 39–45.

2. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2001. 373 с.
3. Эпштейн М.Н. Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса). *Вопросы языкознания*. 1991. № 6. С. 19–33.
4. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика і моделювання “лінгвістичної свідомості”. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 29–39.
5. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ: Вид-во Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, 2000. 286 с.

Додаткова

1. Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов [в:] Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. Київ: Наукова думка, 1975. Т. I.
2. Данеш Ф. Позиции и оценочные критерии при кодификации. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XX. Москва: Прогресс, 1988. С. 123–143.
3. Жовтобрюх М.А. Про наш правопис. *Український правопис: так і ні*. Київ: Рідна мова, 1997. С. 48–61.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. *Новое в лингвистике*. Вып. III. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1960. С. 160–198.
5. Німчук В.В. До проблеми українського правопису у ХХ ст. *Український правопис (Проект найновішої редакції)*. Київ: Наукова думка, 1999. С. 256–365.
6. Пазухин Р.В. Язык, функция, коммуникация. *Вопросы языкознания*. 1979. № 6. С. 51–69.
7. Панфилов В.З. Языковые функции. *Онтология языка как общественного явления*. Москва: Наука, 1983. С. 45–65.
8. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. 287 с.
9. Труб В.М. Явище “суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 51–56.
10. Шумарова Н.П. Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 11–17.
11. Яворська Г.М. Письмо як символ національно-культурної орієнтації. *Вісник АН України*. 1993. № 1. С. 18–23.
12. Яворская Г.М. Языковые конфликты и языковые идеологии в Молдове (на материале анализа фокус-групп). *Studia linguistica*. 2011. Vol. 5. С. 349 – 361.

Практичне заняття № 10 – 11 ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ (1)

(4 год)

1. Джерела прикладної лінгвістики та основні етапи її розвитку.
2. Місце прикладної лінгвістики в науці про мову.

3. Основні напрями прикладної лінгвістики. Штучний інтелект і прикладна лінгвістика.

Інтелект (= розум, мислення) як інструмент пізнання дійсності. Складники інтелектуальної (=розумової, мисленнєвої) діяльності людини: пізнання, розуміння, зберігання (=пам'ять), генерування знань та вміння їх застосовувати (=обмін знаннями). Підходи до створення систем штучного інтелекту. Машина та тест Тьюринга

4. Проблеми правильності мовлення в межах прикладної лінгвістики (логопедія, патологія, сугестія та ін.).

5. Методологія прикладної лінгвістики.

Література

Обов'язкова

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику : [учебное пособие]. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 360 с.

2. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. С. 11–42.

3. Журавлев А.П., Павлюк Н.А. Язык и компьютер: Учебное издание. М.: Просвещение, 1988. 160 с.

4. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток», 2003. 184с.

5. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. С.3134.

6. Кондратов А.М. Звуки и знаки. Изд. 2е., перераб. М.: Знание, 1978. 208с.

7. Котов Р.Г., Новиков А.И., Скокан Ю.П. Прикладная лингвистика и информационные технологии. Москва, 1987. 161, 3 с.

Додаткова

1. Люгер Дж.Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем. 4-е изд. : [пер. с англ.]. Москва: Изд. дом «Вильямс», 2003. 864 с.

2. Маркус С. Теоретико-множественные модели языков : [пер. с англ.]. Москва: Наука, 1970. 332 с.

3. Партико З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності : [навчальний посібник]. Львів: Афіша, 2008. 224 с.

4. Потапова Р.К. Речевое управление роботом. Москва: URSS, 2005. 223 с.

5. Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 564 с.

6. Рогалев А.Ф. Эзотерическая лингвистика. Гомель: Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, 2014. 165 с.

Практичне заняття № 12 – 13
ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ (2)
(4 год.)

1. Прикладна лінгвістика та основні питання психологічних основ мовлення.
2. Лінгвістична психіатрія: методи, методики та прийоми.
3. Нейролінгвістичне програмування та питання його комп'ютерного моделювання.
4. Проблеми правильності мовлення в межах прикладної лінгвістики (логопедія, патологія, сугестія та ін.).
5. Юрислінгвістика, криміналістична лінгвістика: теоретичне й практичне застосування.

Література

Обов'язкова

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику : [учебное пособие]. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 360 с.
2. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. 382 с.
3. Журавлев А.П., Павлюк Н.А. Язык и компьютер : [учебное издание]. Москва: Просвещение, 1988. 160 с.
4. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток», 2003. 184с.
5. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : [підручник]. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. С.31–34.
6. Кондратов А.М. Звуки и знаки. Изд. 2е., перераб. Москва: Знание, 1978. 208с.
7. Котов Р.Г., Новиков А.И., Скокан Ю.П. Прикладная лингвистика и информационные технологии. Москва, 1987. 161, 3 с.

Додаткова

1. Люггер Дж.Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем. 4-е изд. : [пер. с англ.]. Москва: Изд. дом «Вильямс», 2003. 864 с.
2. Маркус С. Теоретико-множественные модели языков : [пер. с англ.]. Москва: Наука, 1970. 332 с.
3. Партико З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності : [навчальний посібник]. Львів: Афіша, 2008. 224 с.
4. Потапова Р.К. Речевое управление роботом. Москва: URSS, 2005. 223 с.
5. Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 564 с.
6. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: РефлБук; Киев: Ваклер, 2001. 656 с.

7. Прикладное языкознание : [отв. ред. А.С. Герд; учебник]. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. 528 с.

8. Слама Казаку Т. Место прикладной лингвистики в системе наук. Отношение ПЛ к лингвистике. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 12. Москва: Прогресс, 1983. С. 23–35.

Практичне заняття № 14 – 15

ПРОБЛЕМИ АНОТУВАННЯ Й РЕФЕРУВАННЯ В БІБЛІОГРАФІЇ (1)

(4 год.)

1. Розвиток теорії і методики анотування і реферування.
2. Про критерії типізації анотацій і рефератів.
3. Процеси згортання первісного документа в анотуванні й реферуванні.
4. Планування анотації й реферату і вибір смислових одиниць із тексту.
5. Способи і форми представлення результатів анотування й реферування.

Література

Обов'язкова

1. Вейзе А.А. Реферирование текста. Минск : Издательство Белорусского университета, 1978. 128 с.

2. Леонтьева Н.Н. Автоматический перевод как понимание и реферирование. *Прикладные и экспериментальные лингвистические процессоры*. Новосибирск: ВЦ СО АН, 1982. С. 21–36.

3. Леонов В.П. Реферирование и аннотирование научно технической литературы. Новосибирск: Наука, 1986. 175 с.

4. Блюменау Д.И. Проблемы свертывания научной информации. Ленинград: Наука 182 с.

5. Соколов А.В. Метод алгоритмического избирательного свертывания текстов (АИСТ). *Научно-техническая информация*. Сер. 2. 1972. № 8. С. 9–14.

Додаткова

1. Павлова В.П. Обучение конспектированию. Теория и практика. Москва: Русский язык, 1978. 102 с.

2. Полюжин М.М., Добровольська О.Я. Як писати англійською мовою наукові статті і реферати. Ужгород, 1999. 29 с.

3. Гаврилов Л.А. Реферирование как специализированная речевая деятельность. *Система языка и перевод*. Москва: Издательство Московского университета, 1983. С. 17–28.

4. Жилкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982. 157 с.

Література для самостійного опрацювання

1. Миано Дж. Форматы и алгоритмы сжатия изображения в действии : [учеб. пособ.]. Москва: Триумф, 2003. 336 с.
2. Водески Рон. Графика для Web. Библия дизайнера. Киев: Диалектика, 1997. 608 с.
3. Медников В.В. Основы комп'ютерной музыки. Санкт-Петербург: БХВ – Петербург, 2002. 336 с.
4. Фролов А.В., Фролов Г.В. Мультимедиа для Windows. Руководство программиста. Москва: Диалог – МИФИ, 1996. 284 с.
5. Гринберг А.Д., Гринберг С. Цифровые изображения : [практическое руководство]. Минск: ООО “Попури”, 1997. 400с.
6. Резник Ю.А. Графика, звук, видео на ПК. Популярный самоучитель. Санкт-Петербург: Наука и техника, 2003. 320 с.
7. Блінов Т.О., Порєв В.М. Комп'ютерна графіка. Київ: Юніон, 2004. 456 с.
8. Пройдаков Е.М., Теплицький Л.А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. Київ: СофтПрес, 2005. 552 с.
9. Меженный Олег Анисимович Microsoft Office 2010. Краткое руководство. Москва: «Диалектика», 2010. 368 с.

Практичне заняття № 14 – 15

ПРОБЛЕМИ АНОТУВАННЯ Й РЕФЕРУВАННЯ В БІБЛІОГРАФІЇ (2)

(4 год.)

1. Методи автоматизації анотування й реферування.
2. Автоматизація анотування й реферування.
3. Повідомлення англійською мовою про тему роботи.

Література

Обов'язкова

1. Вейзе А.А. Реферирование текста. Минск : Издво Белорусского университета, 1978. 128 с.
2. Леонтьева Н.Н. Автоматический перевод как понимание и реферирование. *Прикладные и экспериментальные лингвистические процессоры*. Новосибирск: ВЦ СО АН, 1982. С. 21–36.
3. Леонов В.П. Реферирование и аннотирование научно технической литературы. Новосибирск: Наука, 1986. 175 с.
4. Блюменау Д.И. Проблемы свертывания научной информации. Ленинград. Наука 182 с.
5. Соколов А.В. Метод алгоритмического избирательного свертывания текстов (АИСТ). *Научно-техническая информация*. Сер. 2. 1972. № 8. С. 9–14.

Додаткова

1. Павлова В.П. Обучение конспектированию. Теория и практика. Москва: Русский язык, 1978. 102 с.
2. Полюжин М.М., Добровольська О.Я. Як писати англійською мовою наукові статті і реферати. Ужгород, 1999. 29 с.
3. Гаврилов Л.А. Реферирование как специализированная речевая деятельность. *Система языка и перевод*. Москва: Издательство Московского университета, 1983. С. 17–28.
4. Жилкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982. 157 с.

Література для самостійного опрацювання

1. Миано Дж. Форматы и алгоритмы сжатия изображения в действии : [учеб. пособ.]. Москва: Триумф, 2003. 336 с.
2. Водески Рон. Графика для Web. Библия дизайнера. Киев: Диалектика, 1997. 608 с.
3. Медников В.В. Основы комп'ютерной музыки. Санкт-Петербург: БХВ – Петербург, 2002. 336 с.
4. Фролов А.В., Фролов Г.В. Мультимедиа для Windows. Руководство программиста. Москва: Диалог – МИФИ, 1996. 284 с.
5. Гринберг А.Д., Гринберг С. Цифровые изображения: Практическое руководство. Минск: ООО “Попури”, 1997. 400с.
6. Резник Ю.А. Графика, звук, видео на ПК. Популярный самоучитель. Санкт-Петербург: Наука и техника, 2003. 320 с.
7. Блінов Т.О., Порєв В.М. Комп'ютерна графіка. Київ: Юніон, 2004. 456 с.
8. Пройдаков Е.М., Теплицький Л.А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. Київ: СофтПрес, 2005. 552 с.
9. Меженный Олег Анисимович Microsoft Office 2010. Краткое руководство. Москва: «Диалектика», 2010. 368 с.

Практичне заняття № 16 – 17 НЕЙРОКОПІРАЙТИНГ (1)

(4 год.)

1. Як писати правильно: війна егоїстів та есеїстів чи вплив (конкретика й точність).
2. Первинні й вторинні мотиватори: ключові слова й класична модель побудови фрази.
3. Формули переконань та соціальні докази.
4. Логіка й емоції: кореляція й некореляція в тексті.
5. Копірайтинг для лендингів та мобільних додатків

Література

Обов'язкова

1. Загнітко А. Лінгвістика тексту. Теорія і практикум. Вид. 2-ге, доп. і випр. Донецьк: Юго-Восток, 2007. 296 с.
2. Зінссер В. Текст-пекс-шмекс. Магія переконливих текстів. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2019. 286 с.
3. Каплунов Д. Нейрокопірайтинг. Харків: Ранок; Фабула, 2018. 352 с.
4. Талєб Н. Чорний лебідь. Про (ней)мовірне у реальному житті. Київ: Наш формат, 2017. 392 с.

Додаткова

1. Гаврилов С. Всі крапки над «і»сторією. Сторітелінг для сценаристів, письменників та блогерів. Київ: Пабулум, 2019. 296 с.
2. Загнітко А. Граматика мови і тексту. Донецьк: Ноулідж (Донецька філія), 2014. 496 с.

Практичне заняття № 18 – 19 НЕЙРОКОПІРАЙТИНГ (2) (4 год.)

1. Написання статей, репортажів та інтерв'ю. Спецпроекти з інтернет-ЗМІ
2. Основи SEO
3. SMM-копірайтинг
4. ТВ-ролики та прероли. Написання сценарію. Основи зйомок
5. Storytelling та структура сюжету. Архетипні сюжети

Додаткові питання

1. Як текстом влучити в ціль? Теорія поколінь
2. Використання методів психолінгвістики в процесі створення тексту
3. Несвідомі асоціації, прихована інформація в рекламному тексті
4. Тексти з програмованим багаторазовим впливом
5. Вивчення кейсів, практикум на тему і домашнє завдання

Література

Обов'язкова

1. Загнітко А. Лінгвістика тексту. Теорія і практикум. Вид. 2-ге, доп. і випр. Донецьк: Юго-Восток, 2007.
2. Зінссер В. Текст-пекс-шмекс. Магія переконливих текстів. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2019.
3. Талєб Н. Чорний лебідь. Про (ней)мовірне у реальному житті. Київ: Наш формат, 2017.

Додаткова

1. Загнітко А. Граматика мови і тексту. Донецьк: Ноулідж (Донецька філія), 2014. 496 с.

Практичне заняття № 20

МЕТОДИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕЬ: ФОРМУЛЮВАННЯ ПУНКТИВ ПЛАНУ. ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ЛОГІЧНОСТІ ТА ПОСЛІДОВНОСТІ, ЧІТКОСТІ ВИКЛАДУ. ФОРМУЛЮВАННЯ НАЗВ РОЗДІЛУ ТА ПАРАГРАФІВ

1. Поняття про наукову інформацію, її джерела та використання в науково-дослідній роботі. Техніка роботи зі спеціальною літературою.

2. Поняття про наукову інформацію, її джерела та використання в науководослідній роботі. Техніка роботи зі спеціальною літературою.

3. Опрацювання наукової літератури, пов'язаної з напрямом дослідження. Пошук і укладання списку необхідної літератури з теми. З'ясування стану вивчення проблеми в літературі. Пошук у мережі Інтернет.

4. Основи методології науково-дослідної роботи. Методи та техніка наукових досліджень. Основні методи досліджень у філології.

Література

Обов'язкова

1. Бук С. Корпус текстів Івана Франка: спроба визначення основних параметрів. *Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2006*: Зб. наук. пр. / НАН України. Укр. мовн.-інформ. фонд, Таврійськ. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського; за ред. В. А. Широкова. Київ: Довіра, 2007. С. 72–82.

2. Цехмістрова Г.С. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник. Київ, 2004. С. 101–125.

3. Tomiczek E. System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Wrocław, 1983. 243 s.

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ

1. ФУНКЦІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ: МОВИ СПЕЦІАЛЬНІ, ОФІЦІЙНІ, ШТУЧНІ І ТАЄМНІ МОВИ

Лінгвістична мапа сучасного світу тісно переплітається з його адміністративно-політичною картою: мови світу відрізняються за кількістю мовців, і за регіонами поширення, і за суспільними функціями, і за авторитетом у своїй державі і за її межами. Функційні, або соціально-функційні, або просто соціологічні, класифікації мов, здебільшого, багатопланові, оскільки в них необхідно враховувати безліч постійних і змінних чинників у співвідношенні мови й суспільства. Спроби дати викінчену функційну класифікацію мов були не завжди успішними саме в силу багатфакторності підстав такої класифікації.

Вважають, що повна функційна класифікація мов може бути побудована з обов'язковим урахуванням низки критеріїв. Основні з них такі: 1) кількість носіїв живих мов; 2) число живих і мертвих мов у світі; 3) поширення мов за межами етнічних територій, роль кожної з них у сучасному світі; 4) писемні й неписемні мови; 5) природні та штучні мови; 6) суспільні функції мов, форми їх існування.

За зв'язками мови з етнічною спільнотою виділяють мови народностей, племінні мови й національні мови. Поширеність мови за межами етнічної території та її роль у сучасному світі дають підстави виділяти місцеві мови, регіональні мови, які обслуговують певні регіони, мови міжнаціонального спілкування та світові мови. До останніх найчастіше відносять робочі мови ООН: англійську, французьку, іспанську й арабську, до них наближені китайська й російська.

За функціями, які мова виконує в суспільстві, формами її існування виділяють літературні мови й діалекти, державні мови, культові, або ритуальні, мови і т. ін.

Важливим у функційній класифікації мов є поняття мовної ситуації. Під мовною ситуацією зазвичай мають на оці функційну спільність мов і їх варіантів, які обслуговують певний соціум: етнічну спільність, державу, політико-територіальне об'єднання. За кількістю використовуваних у соціумі мов розрізняють одномовні й багатомовні мовні ситуації. На земній кулі переважають багатомовні мовні ситуації, коли в одному соціумі спільно функціонують дві-три-чотири мови. Наприклад, двомовною є Фінляндія, тримовною – Бельгія, чотиримовною – Швейцарія.

Характер мовної ситуації в тому чи тому соціумі визначується насамперед офіційним статусом мов, а також їхньою роллю в житті мовного колективу. Виділяють два основні типи мовних ситуацій: збалансовані й незбалансовані. Збалансовані мовні ситуації відповідають рівноправному функційному розподілу мов у соціумі. Такі мовні ситуації досить рідкісні. З деякими застереженнями до таких відносять мовну ситуацію в Швейцарії, де конституційно закріплено рівноправність чотирьох державних мов –

німецької, французької, італійської та ретороманської. На практиці ж мала кількість мовців ретороманською мовою (близько 1% населення) позначувана на статусі її суспільних функцій: вона використовується в основному в сім'ї.

Типовіші є незбалансовані мовні ситуації, коли наявні в них мови перебувають в ієрархічному розподілі, тобто виконують неоднакову кількість суспільних функцій. Наприклад, в Індії офіційно державними мовами є англійська та гінді, якою говорить більшість жителів Індії. Однак перетворенню гінді в повноцінну державну мову перешкоджає наявність у кожному індійському штаті національних мов. Їх носії бачать у цьому обмеження прав своїх мов і вважають за краще мати мовою міждержавного спілкування англійську.

Різним регіонам і країнам планети притаманна специфіка власних мовних ситуацій, тому що в кожній державі сформувалися власні соціальні, історичні, культурні й етнічні умови співіснування різних мов. Так, специфікою мовної ситуації в низці країн Африки є те, що в цих країнах відсутня нація, яка могла б стати ядром цієї держави. Водночас у деяких з них функціонують декілька десятків і навіть сотень мов племен і народностей. Зазвичай, багато з цих мов безписемні, не мають розвиненої термінології, що не дає їм змоги взяти на себе все різноманіття комунікативних функцій. У ролі державних мов у таких країнах найчастіше постають мови колишніх метрополій – переважно англійська та французька мови.

Специфіка мовних ситуацій в країнах Північної та Південної Америки сформувалася за рахунок мов завойовників та іммігрантів, котрі прибули на американський континент після відкриття його Колумбом. Тут збереглися мови корінного населення – індіанські й ескімоські, які в більшості суспільних функцій поступилися місцем західноєвропейським мовам: англійській, французькій, іспанській та португальській.

Функційна класифікація мов дає уяву про специфіку мовних ситуацій, характеризує функції мови в суспільстві. Уважають, що мовна роздрібленість була типовим станом людства за часів його виникнення. Такий стан виявляють у багатьох сучасних типово родоплемінних громадах Африки, Австралії, Полінезії. М.М. Миклухо-Маклай, який побував у 1871 р. в одному з районів Нової Гвінеї, відзначав: «Майже в кожному селі Берега Маклая своє наріччя. У селах, віддалених на чверть години ходьби одне від одного, є вже декілька різних слів для позначення тих самих предметів, а мешканці сіл, що знаходяться на відстані години ходьби одна від одної, говорять іноді настільки різними говірками, що майже не розуміють один одного» (Путешествия. М.–Л., 1940. Т. 1, с. 243).

Нечисленна кількість мовців була притаманна мовам родоплемінного ладу. Кожне плем'я, яке об'єднує декілька родів, відрізнялося особливою, властивою лише цьому племені, мовою. В результаті дії різних чинників ті чи ті племена з часом розпадалися на декілька самостійних споріднених племен. Їх розселення, роз'єднання в просторі призвело до утворення відмінностей у спільній колісній мові, до формування племінних діалектів. Надалі в об'єднанні

декількох племен у племінний союз їхні мови або діалекти розвивали спільні риси в умовах тісного об'єднання всередині племінного союзу. Здебільшого в племінний союз об'єднувалися родинні племена, тому мова племінного союзу зберігала і свою генетичну спільність.

В одній із гіпотез показують таку картину утворення трьох груп слов'янських мов. У період кам'яного віку далекі предки індоєвропейців мешкали між Волгою й Дунаєм, користуючись спільною мовою. Дещо пізніше, до початку бронзового століття, до IV – III тисячоліття до н.е. племена розселилися на величезній території. Індоєвропейська мова розпалася на три зони мов: південну, центральну й північну. Слов'янська група мов виділилася з північної зони.

Спільнослов'янська (праслов'янська) мова складалася з близькоспоріднених діалектів, поширених на південь від річки Прип'ять, між Західним Бугом і середньою течією Дніпра. На захід і на північ від слов'ян мешкали балтійські племена, на схід і на північ – фінно-угорські, на півдні – іранські племена. Спільнослов'янська мова існувала з другої половини I тисячоліття до н.е. до VI – VII ст. н.е. Безперервне спілкування племен підтримувало спільні риси. У VI – VII ст. слов'янські племена розселилися на величезних територіях від озера Ільмень (у нинішній Новгородській обл.) на півночі до Греції на півдні, від Оки на сході до Ельби на заході. Розселення слов'ян на величезному просторі призвело до утворення трьох груп слов'янських мов – східної, західної та південної.

1.1. УТВОРЕННЯ МОВ НАРОДНОСТЕЙ

На основі племен і племінних союзів формуються нові соціальні об'єднання людей – народності. Народність як соціально-історична спільність людей передбачає спільність території, культури і мови. Процес утворення народностей і їхніх мов у різних регіонах планети відбувається нерівномірно. Так, вважають, що єгипетська, грецька й латинська народності сформувалися вже в рабовласницьку епоху. Кожна з цих народностей мала свою розвинену літературну мову. Загалом у Європі процес формування народностей і їхніх мов почався в IX – X ст. і пов'язаний із розвитком феодалізму. У IX ст. виникає і давньокиївська народність на ґрунті об'єднання східнослов'янських племен у єдину державу – Київську Русь. У Київській Русі користувалися спільною для всіх мовою – давньокиївською. Ця мова відчувала глибокий вплив церковнослов'янської мови. Нерідко літературні пам'ятки тієї епохи поєднують у собі риси народної і старослов'янської мов. Мова «Слова о полку Ігоревім» є своєрідним синтезом цих двох начал. Ближче до народної мови була мова ділової писемності – юридичних текстів, грамот і т. ін. Із падінням Київської Русі збільшуються діалектні відмінності в давньокиївській мові.

Феодалізм знищив племінне об'єднання людей і племінне подрібнення мов. Він породив тенденцію до поділу людей і подрібнення мов на основі територіальних, економічних і політичних зв'язків. На зміну племінним

діалектам поступово висуваються діалекти обласні, що становили територіальні різновиди спільноти тієї самої народності. У феодальному суспільстві діалект постає насамперед територіальною одиницею, оскільки на певному діалекті говорить все населення відповідної території – і селяни, і феодали.

Процес утворення народностей не завершений, він триває й сьогодні в низці країн Азії, Південної Америки, Океанії. Однак більшість розвинених мов досягає своєї найвищої сходинки еволюції у формах національних мов.

Письмова форма мови напрацьовується не у всіх народностей. Іноді функції письмової мови протягом певного часу виконує чужа мова. У середньовічній Європі такою мовою була латина, на Близькому Сході в епоху середньовіччя – арабська мова. У середньовічній Монголії існувало декілька письмових мов. Мовою ділового листування стала маньчжурська, а мовою релігії і культової літератури – тибетська мова. Згодом у більшості народностей виникає писемність і рідною мовою. Тому в Європі поряд із латинськими рукописами виникають тексти старофранцузькою, давньоверхньонімецькою, старочеською, давньопольською мовами, на Близькому Сході поруч із рукописами арабською мовою створюються писемні пам'ятки тюркськими мовами і т. ін.

1.2. УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

Національну мову визначають як вищу форму літературної мови, яка формується в епоху формування самої нації. Літературна мова буквально означає письмова мова (від лат. *littera* – буква), тому для національних мов обов'язково наявність письмової форми. Однак наявність письмової форми мови не обов'язково означає, що така мова є національною, оскільки для цього має сформуватися сама нація. В Європі формування націй відбувається в епоху капіталізму.

Виділяють три основні шляхи утворення національних літературних мов: розвиток вже готового матеріалу, концентрація діалектів, схрещування мов і діалектів. Питома вага кожного шляху в різних мовах неоднакова, і водночас немає такої мови, де було б відзначено лише один із шляхів.

Утворення національної французької літературної мови може бути прикладом першого шляху – розвитку вже готового матеріалу. Схрещування народної латини з кельтськими діалектами на території Галлії (Франції) відбувалося ще в донаціональну епоху, після її завоювання в V ст. до н.е. римлянами. У кінці V ст. н.е. Галлія була завойована західнонімецькими племенами – франками, які асимілювалися з місцевим галло-римським населенням, передаючи країні і своє ім'я (франки – Франція). До X століття у Франції формуються основні прислівники старофранцузької мови. До епохи Відродження головне значення набуває діалект із центром в Парижі. У 1539 році цей діалект було оголошено французькою національною мовою й запроваджено як єдину державну мову. Така ухвала французького короля була

спрямована, з одного боку, проти латини, а з другого – проти місцевих діалектів.

Прикладом другого шляху утворення національної літературної мови – концентрація діалектів – є українська літературна мова. Вона сформувалася в Київській Русі, набула нормалізації в XVIII столітті. Основу української літературної мови становить киево-полтавський говір.

Прикладом третього шляху утворення національних мов – схрещування мов і діалектів – може бути англійська мова. У V – VI ст. кельтська Британія була завойована німецькими племенами англів, саксів, ютів і фризів, які відтіснили тубільне кельтське населення в гори і до моря. У VII – X ст. сформувалася англосаксонська народність, яка увібрала кельтські елементи. У IX – X ст. данці й норвежці підкорювали англосаксів і частково злилися з ними. В XI ст. Англія була завойована норманами – вікінгами, які офранцузилися. Переможці говорили по-французьки, а переможені англосакси мали мову германської групи. Боротьба цих двох мов завершилася перемогою англосаксонської мови, яка увібрала значну кількість елементів французької мови. Після завершення періоду схрещування національна мова сформувалася на ґрунті лондонського діалекту.

Отже, у розвитку мов простежувано історичну закономірність: на зміну племінним мовам і діалектам приходять мови й діалекти народностей, які часто мають письмову форму, а потім – національні мови, обов'язково набувають літературну форму. У цій закономірності наявна залежність долі мови від історичної долі народу, якому мова належить. Закономірний рух від мов племінних до мов і діалектів народностей і потім до національних мов залежить, звичайно, від розвитку суспільства, народу, держави. Однак зміну окремих вимірів мови не завжди можна пояснити суспільним розвитком. Так виникає проблема взаємодії зовнішніх і внутрішніх причин і чинників в мовному розвитку.

У сучасному мовознавстві поняття законів розвитку мови не визначене досить чітко, тому що багато мовних змін не утворюють постійної лінії, що прямує вгору. У найзагальнішому плані закони розвитку мови визначають як постійні й закономірні тенденції в розвитку мов через їхнє вдосконалення. Тому розрізняють зовнішні чинники, що впливають на розвиток мови, і внутрішні стимули її еволюції, пов'язані з особливостями мовної системи.

1.3. ЗОВНІШНІ ЗАКОНИ РОЗВИТКУ МОВИ

Зовнішні закони розвитку мови зумовлені соціальними чинниками, які впливають і на розвиток мови, і на характер її функціонування. Наявні два основні соціальні чинники процесу, дві головні соціальні тенденції в розвитку мови – диференціація (від лат. *differentia* – відмінність) та інтеграція (від лат. *integratio* < *integer* – цілий). Ці процеси протилежні один одному. У диференціації, інакше її називають дивергенцією (від лат. *di-vergere* < *divergens* – розходитьсья в різні боки), або розбіжністю, відбувається

територіальний і соціальний розподіли носіїв мови, в результаті чого виникають споріднені мови й діалекти. В інтеграції, по-іншому її називають конвергенцією (від лат. *convergere* – наближатися, сходитися), або сходженням, здійснюється територіальне й соціальне зближення носіїв мови, в ході якого відбувається об'єднання мов і діалектів. Диференціація збільшує кількість мов, інтеграція, навпаки, скорочує їхню кількість.

Диференціація й інтеграція є соціальними мовними процесами, тому що розбіжність і сходження мов, їх змішування і схрещування пояснювані економічними, військовими, політичними й іншими суспільними чинниками. Саме ці причини породжують своєрідність мов, постаючи як зовнішні закономірності їхнього історичного розвитку. В результаті переселення народів, їх торговельних контактів, воєн, змін у соціальному й економічному ладі відбуваються зміни функцій і структури тієї чи тієї мови.

У структурі мови вияв зовнішніх законів безпосередньо виявляє себе в лексиці. Так, лексика англійської мови відбила процеси схрещування мови англосаксів і норманів: слова німецького походження позначають явища побутові, сировину, терміни землеробства; слова французького походження належать до сфери права, військової справи, мистецтва, державного правління. У такому розподілі лексики відбивається соціальне подібнення суспільства тієї пори, оскільки завойовники становили еліту суспільства, а корінне населення сформувало переважно шар хліборобів і ремісників. В епоху Відродження італійська мова справила значний вплив на лексику низки західноєвропейських мов, тому що в цей період Італія переживала бурхливий економічний і культурний розвиток, а ідеї Відродження поширювалися всією Європою.

Звуковий лад мови та її граматична система, хоча й меншою мірою й не так очевидно, відображають вплив зовнішніх законів на розвиток тієї чи тієї мови. Наприклад, звук [ф] в українській мові спочатку існував як особливість запозичених слів: *фарисей*, *філософ* і т. ін. Із плином часу цей звук постав як позиційний варіант фонеми <в>: [ф].

Невідмінювані іменники в українській мові спочатку становили особливу групу запозичених слів. Із плином часу кількість таких слів збільшилася, багато з них були засвоєні мовою. Усе це зумовило виникнення в українській мові граматичної групи невідмінюваних іменників.

Розрізняють спонтанний вплив суспільних чинників на розвиток мови і свідомий вплив суспільства на мову. До цілеспрямованого впливу суспільства на мову належить насамперед мовна політика держави, покликана сприяти найефективнішому функціонуванню мови (мов) у різних сферах її застосування. У сферу втручання суспільства в розвиток мови включають також створення писемності й алфавітів, опрацювання термінології, правил орфографії й пунктуації та іншу нормалізаційну діяльність.

Отже, зовнішні умови – стихійні або свідомі – завжди впливають на мову, мова ж реагує на ці вимоги таким чином, як це дають змогу внутрішньомовні можливості.

1.4. ВНУТРІШНІ ЗАКОНИ РОЗВИТКУ МОВИ

Якщо розглядати історичний розвиток не мови загалом, а її різних структурних рівнів, наприклад, фонетики та граматики, його окремих одиниць і категорій, то не завжди можна побачити пряму залежність розвитку мови від розвитку суспільства. Важко, наприклад, пояснити втрату носових голосних східнослов'янськими мовами прямим впливом на мову з боку суспільства. Неможливо вивести зміни української дієслівної системи з умов економічного, політичного або культурного життя українського суспільства тієї епохи. Ці специфічні закономірності розвитку одиниць і категорій мови називають внутрішніми законами розвитку мови. Внутрішніми законами зумовлені зміни у фонетиці і граматичному ладі мови.

Як і все в мові, звуковий її бік піддаваний змінам протягом історії. Змінюваний звуковий образ окремих слів і морфем, їхній фонемний склад. Наприклад, в українській мові зникли носові голосні, в результаті двох палаталізацій відбулася зміна задньоязикових приголосних *z*, *k*, *x* у певних умовах в *ж*, *ч*, *ш* і *з*, *ц*, *с*.

Тривалий період у розвитку потрібно для зміни складової організації мови. Такі зміни відбуваються протягом століть. Ранній розвиток праслов'янської мови було пов'язано з усуненням закритих складів, успадкованих від спільноіндоєвропейської епохи. Всі закриті склади у той чи той спосіб протягом певного періоду перебудовувалися у відкриті склади. Надалі закон відкритого складу став порушуватися, і в сучасних слов'янських мовах знову виявлюваний закритий склад. Зі зміною складової організації у слов'янських мовах пов'язано і розвиток наголосу. Так, вільний словесний наголос слов'янської пори в сучасних чеській і словацькій мовах замінився фіксованим наголосом на початковому складі слова. У польській мові наголос став фіксуватися на передостанньому складі.

Звукові зміни, що спостерігаються в історії мов, поділяють на регулярні і спорадичні. До спорадичних відносять фонетичні зміни, виявлені лише в окремих словах або морфемах. Такі зміни пояснювані якимисьь особливими умовами функціонування цих слів або морфем. Так, формули ввічливості, вітання при зустрічі або прощанні піддавані сильному фонетичному руйнуванню: їх вимовляють інколи швидко, недбало, оскільки зміст їх і так зрозумілий. Тому стара англійська формула прощання *Good be with you!* – *Нехай Бог буде з Вами!* перетворилася в *Good-bye* – *До побачення*; *Hallo* в американському варіанті – в *Hey*, *Good-bye* – в *Bye-bye*. Іспанська шаноблива формула звернення *Vuestra Merced* – *Ваша милість* у результаті дії спорадичних фонетичних змін перетворилася в *Usted* – *Ви*.

Регулярні зміни виявлені в певної фонологічної одиниці у відповідній фонетичній позиції у всіх випадках, коли така позиція наявна в мові, незалежно від того, в яких конкретно словах і формах вона трапляється. За наявності подібної регулярної зміни зазвичай говорять про звуковий, або

фонетичний, закон. Переважна більшість звукових змін відбувається закономірно, тобто під впливом фонетичних законів. Фонетичні закони керують регулярними змінами звукових одиниць, їхніх чергувань і сполучень.

Сутність фонетичних законів полягає в регулярності фонетичних змін у мові на певному етапі її розвитку й регулярності фонетичних відповідників у різних споріднених мовах і в тій самій мові. Так, скажімо, оглушення дзвінких приголосних у кінці слова в російській, польській і німецькій мовах – це фонетичний закон для цих мов. Фонетичний закон передбачає, що коли в мові відбувається якась фонетична зміна, то вона охоплює всі випадки, в яких трапляються ті самі звуки в однакових умовах.

Мовні фонетичні закони істотно відрізняються від законів природничих наук. У математиці, наприклад, закони є абсолютними, тобто не залежать від ніяких умов. Фонетичні закони діють у певний період і на певній території (в одній мові чи декількох споріднених, але не в усіх). Підтвердженням цього є закон відкритого складу (принцип висхідної звучності в складі), який діяв до половини XI ст., закон палаталізації задньоязикових [t], [k], [x] перед голосними переднього ряду приблизно з IV ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Усі фонетичні зміни відбуваються за суворими законами. Навіть їх порушення є закономірними. Усі винятки – результат дії закону, який замінив дію попереднього. Наприклад, в українській мові слово *кінець* мало б звучати *конець*, бо [o] – у відкритому складі. У цьому ж випадку наявне [i], що виникло за законом аналогії, тобто за принципом вирівнювання форм. В усіх інших відмінкових формах це слово має закономірне [i] (*кінця, кінцю, кінцем, кінці, кінців, кінцям, кінцями, кінцях*), оскільки [o] тут знаходилося в закритому складі. У російській мові слово *рука* в давальному та місцевому відмінках повинно мати форму *руце* за законом переходу задньоязикових перед голосними переднього ряду (пор. закономірне укр. *руці*). Дія закономірного процесу вирівнювання основи в цьому разі усталила форму *руке* (в усіх інших відмінкових формах зберігся звук [к]: *рука, руку, рукою, рук, рукам, руками*).

Знання фонетичних законів дають змогу встановити відповідність звуків у різних мовах. Наприклад, українському звукові [i], який виник із індоєвропейського [ī], відповідає давньокиївський [ѣ >], рос. [e], лит. [ai]: *кена – џѣна – цена – ціна – каіпа.

1.5. ЖИВІ І МЕРТВІ МОВИ. ПІДКЛАСИ МЕРТВИХ МОВ: КЛАСИЧНІ, ДЕШИФРОВАНІ Й РЕКОНСТРУЙОВАНІ

Мертва мова – мова, що вийшла з ужитку й відома на підставі писемних пам'яток, записів, що дійшли від того часу, коли вона була живою, або знаходиться в штучному регламентованому вживанні. Наприклад, у розряд мертвих до початку XXI століття увійшли багато австралійських мов, індіанських мов, мов Північної Євразії, носії яких, часто відтиснуті в ізольовані райони (наприклад, індіанські резервації в США), для включення в

життя своєї країни мають переходити на її основну мову (наприклад, англійську в середовищі індіанців Північної Америки й аборигенів Австралії).

У більш ранні епохи багато мов вимерло в зв'язку з масовим знищенням завойованих народів – їх носіїв при створенні великих імперій: давньоперсидської, елліністичної, арабської та ін., або насажденні основної мови імперії (наприклад, латинської мови в Римській імперії).

Мертві мови можуть зберігатися у вжитку як мови культу протягом тисячоліть після їх витіснення з інших сфер спілкування (*коптська* мова як мова богослужіння в єгипетських християн, *латинська* мова в католицькій церкві, *класична тибетська* мова в ламаїстській церкві в монгольських народів). В останньому випадку мертва мова може бути мовою споконвічного населення, збереженою в культовому вжитку після переходу всього населення на мову завойовників (*коптська* мова в арабів; *хаттська* мова, мабуть, споріднена з *абхазо-адигською* мовою (північно-західнокавказьку), як священна мова в жителів Хетського царства, які перейшли на індоєвропейську *хетську* мову; *шумерська* мова в аккадомовного населення Месопотамії та інші).

Менш поширений випадок – одночасне використання мертвої мови як станової (кастової жерців, що пов'язано з її культової роллю) й літературної, як використовувався *санскрит* у давній і середньовіковій Індії, де в розмовному вживанні (не з-поміж жерців брахманської касты) поставали пракрити (що відображають пізнішу стадію в розвитку індоарійських мов у порівнянні з *давньоіндійською* мовою, літературно кодифікованою формою був класичний *санскрит*, який є одночасно мертвою мовою і штучно побудованою мовою з канонізованими нормами). Частково подібним було вживання *латинської* мови (вже мертва мова) в середньовічній Європі як мова церкви й літератури, а пізніше як основна мова вищої освіти й науки (аж до XVIII століття). Різні версії *церковнослов'янської* мови, основані на мертвій *старослов'янській* мові, використовувалися як літературні мови церковної (почасти й світської) літератури в слов'янських країнах, що залишилися в сфері впливу православної церкви.

У виняткових соціальних умовах можливе перетворення мертвої мови культу в розмовну, як це сталося зі *староєврейською* мовою в Ізраїлі. Особливо тривала форма збереження мертвої мови – її використання як мови піснеспівів (спочатку священних, потім і світських, наприклад латинську мову у вокальних творах І.Ф. Стравінського), що пов'язано з особливою психофізіологічною роллю мови в системі вокального виконання.

Сьогодні 131 мова в Росії перебуває під загрозою, 50 із них найближчим часом можуть зникнути. Смерть мови буденна, мертвою мову можна відродити. Одним вченим для цього доводиться формувати неіснуючі слова, іншим – уважно читати Біблію.

Лінгвіст Кеннет Хейл писав, що смерть будь-якої мови – все одно що бомба, скинута на Лувр. Багато мов гинули під час імперських завоювань: або знищувалися разом із носіями, або асимілювалися. Причому нерідко

примусово – як, наприклад, в Австралії, де протягом 50 років уряд вилучав дітей із сімей аборигенів і передавав у державні чи релігійні установи, де під приводом «правильної» соціалізації дітям забороняли говорити рідними мовами.

Досить часто спрацьовує економічний чинник: мову пращурів не потрібно вчити, якщо нею не говорять ні в школі, ні в державних установах, ні на вулицях. Наприклад, у жителів острова Мен, які в XIX столітті масово переходили на англійську, актуалізована була приказка: «Говорячи по-менськи, не заробиш ні гроша». У такій ситуації мова зникає за 3-4 покоління. Уже в 1900 році менше 10% менців говорили рідною мовою, а в 2009 році вона була оголошена мертвою.

Мови зникають і тоді, коли зникає реальність, яку вони описують. Так було з сойотською мовою (сойоти – корінний малочисельний народ, що населяє Окинський район Республіки Бурятія): перейшовши на *бурятську* ще в XVIII, вони зберегли сойотську тваринницьку лексику, але й вона була втрачена, коли зникло оленярство в регіоні.

Інколи мертві мови можуть відроджувати. Навіть відновлена мова залишиться мертвою, якщо нею не говоритимуть люди – для цього потрібний мотив серйозніший, ніж зачарування фонетикою й морфологією. Наприклад, бажання народу позначити себе на політичній карті, як це було з відродженням *івриту*. Створення держави Ізраїль супроводжувалося безліччю конфліктів, і громадянам нової держави було необхідно не лише додатково підкреслити стародавність своїх домагань на територію, а й об'єднати євреїв, що живуть по всьому світу й розмовляють різними мовами.

У відродженні мови інколи наявне прагнення відновити історичну справедливість, як у випадку із сойотами: на початку XX століття вони пережили спочатку зростання зацікавлення власною культурою (тоді її активно вивчали етнографи й лінгвісти), а потім крах надій на її відродження, коли представники сойотської тубільної родової ради були репресовані. Однак із початку 1990-х сойоти відновлюють традиційні форми господарства, відстоюють статус малого корінного народу – і відроджують свою мову.

Коли мотивації не вистачає, ентузіастам доводиться займатися пропагандою. Наприклад, менці самі були головною перешкодою до відродження своєї мови: вона асоціювалася в них із бідністю, соромом, містечковістю, і вони не горіли бажанням її вивчати. Зламати ситуацію вдалося інтернету: ентузіасти-фольклористи пишуть менською пісні, ведуть канали на YouTube й підкасти. *Івриту* вдалося домогтися визнання, значною мірою, завдяки тому, що в 1913 році він став офіційною мовою Техніона (Ізраїльського технологічного інституту), хоча спочатку викладання було німецькою.

Щось подібне відбувається з мовою айнів – автохтонного населення Японії. З 25 тисяч айнів лише 400 осіб є її носіями на сьогодні – інші воліють вивчати японську. Щоб зробити *айнську* мовою спілкування, асоціація, що займається її відродженням, навчає нею дітей у 14 школах.

Головний ентузіаст відродження *іврит* Еліезер Бен-Єгуда був налаштований настільки серйозно, що вирішив зробити його першою мовою своєї дитини (за що знайомі вважали його божевільним). Однак виявилось, що мова давніх релігійних текстів не може повною мірою описати реальність, у якій жила дитина ХІХ століття, так що Бен-Йехуді довелося придумувати нові слова. Наприклад, «буба» (лялька), «офанаім» (велосипед), «глід» (морозиво) – всього близько 200 слів, більше половини з яких прижилися в мові. Як розповідає професор Аделаїдського університету Гілад Цукерман, сучасний *іврит* – це гібридна мова, створена на основі *іврит* та *ідіш* із впливом низки інших мов – таких, як *російська*, *польська*, *німецька*, *арабська* та *англійська*.

Подібна проблема виникла в роботі над мовою *каурна* (одна з мов австралійських аборигенів). Зазвичай, якщо в мові традиційного суспільства не вистачає слів на позначення сучасних явищ, ці слова запозичують. Для *каурна* джерелом запозичень могла би стати *англійська*, але аборигени не хотіли користуватися словами з мови, якою їх навчали насильно, тому для них вчені зайнялися створенням нових слів. Лінгвіст Роб Еймері розповів про основні способи творення нових лексем у своїй книзі. Одні з них пропонували семантичне розширення – набуття наявним словом додаткових конотацій: наприклад, слово *kaaru* («кров») використовують на позначення вина, словом *warri* («вітер») позначають кондиціонер. Поєднання слів: наприклад, слово «комп'ютер» (*mukarntu*) походить від слів «мозок» (*mukamuka*) і «блискавка» (*karntu*). Зворотний словотвір: слово *kapi* («сигарети», «тютюн») походить із *kapintha* («нудота»). Інші варіанти – використання афіксів, звуконаслідування і т. ін.

Працюючи над відродженням *іврит*, Бен-Єгуда став перед проблемою вимови. З можливих варіантів – ашкеназького, сефардського або єменського – він обрав сефардський, тому, що, на його думку, віно точніше відображав *іврит* біблійних часів. Йому було з чого обирати, але так буває не завжди.

Іноді ентузіастам мовного відродження щастить і в їхньому розпорядженні опиняються аудіозаписи промов останніх носіїв, як це було з менською мовою: мова її останнього носія, який помер у 1974 році, була записана в 1964 році лінгвістом Брайаном Стоуелл. Щоправда, це велика удача. Зазвичай вимову відновлюють на ґрунті порівняння з мовами родинної групи і збереженим описом транскрипції – як у випадку з *сойотською*, яка схожа на трохи краще збережену *тофаларську*.

Інша річ: як бути, якщо мова ізольована й до того ж неписемна? Як, наприклад, *айнська* – різні дослідники записували її кирилицею, японською катаканною й латиницею. В цьому разі вченим доводиться викручуватися, збираючи рештки зниклої мови в спогадах мандрівників, мовами сусідів і записах місіонерів.

Парадокс: незважаючи на те, що саме місіонери нерідко відігравали важливу роль у знищенні культурного розмаїття, сьогодні Біблія й інші релігійні тексти нерідко стають підмогою в справі відродження мов. Так було,

наприклад, з мовою *каурна*. Її перший словник, укладений у 1826 році зоологом Жозефом Полем Гемаром, містив безліч помилок: у пошуках аналога слова «Бог» Гемарії отримав від аборигенів слово «людина», замість іменника «жінка» – дієслово «бачити», замість прислівника «багато» – числівник «чотири». Інші дослідники, укладаючи словники, обмежувалися сферою своїх наукових пошуків. На допомогу прийшли тексти, створені місіонерами, укладена в 1840 році граматики, перекладені *каурна* християнські гімни і проповіді.

Знадобилися й листи, написані *каурна* з використанням латиниці. Писемність – важливий чинник і збереження, і відродження мов. Наприклад, той самий син Еліезера Бен-Йехуди, Ітамар Бен-Аві, пропонував перевести *іврит* на латинську графіку, вважаючи, що це зробить його простішим для засвоєння. Втім, іноді писемність робить із мовою злий жарт, як це сталося з мовами народів СРСР, які пережили в першій половині ХХ століття хвилю латинізації, а потім – хвилю кирилізації. Остання спростила для їх носіїв вивчення російської мови, але зробила для багатьох недоступними тексти, опубліковані раніше з використанням латиниці.

Найважливіша проблема вивчення мертвої мови – її реконструкція, яка зазвичай ґрунтована на відносно невеликій вибірці текстів, ніколи не дає, на відміну від живої мови, повного набору всіх словоформ і їх можливих поєднань. Вивчення мертвих мов, з одного боку, не може мати опертям можливість залучення граматичної (й семантичної) інтуїції, з другого, – ґрунтовано на замкнутій (обмеженій) кількості збережених текстів, що дають змогу реалізувати чітке дослідження всіх наявних у них форм. Цим пояснювано те, що перші значні досягнення давньої лінгвістики пов'язані з вивченням мертвих мов (*шумерської* в Стародавній Месопотамії, *хаттської* в стародавній Малій Азії, *санскриту* в Стародавній Індії і т. ін.).

Реконструйованими є такі мови, що встановлені за нині наявними мовами з властивими для них функціями. До реконструйованих здебільшого зараховують *пракельтську*, *праслов'янську* та інші мови. *Пракельтська* мова – реконструйована мова, що є праосновою усіх відомих *кельтських* мов. Її лексика може бути більш-менш достовірно відновлена за допомогою порівняльно-історичного методу мовознавства. *Пракельтська* мова розвинулася з окремих діалектів *праіндоєвропейської* мови, є її найбільш західним відгалуженням. Деякі мовознавці вважають, що вона перебуває у близькій спорідненості з *італійськими* мовами (так звана італо-кельтська гіпотеза). Крім того, *протокельтська* мова має багато спільних рис зі мовами германської, балтійської та слов'янської груп. Конкретні зв'язки між мовами цих груп є дискусійними.

Існують різні погляди щодо часу відокремлення (виділення) *пракельтської* мови від *загальноіндоєвропейської*. Окремі глotoхронологічні підрахунки свідчать про виникнення окремої кельтської гілки близько 6000 років тому. Найдавніша виразна територія поширення *пракельтської* мови може відповідати місцям поширення гальштатської

культури, західній країні культури поховальних урн на початку I тисячоріччя до н.е. Історично окремі *кельтські* мови фіксовано приблизно з 800 р. до н. н., саме цим часом можна стверджувати розпад єдиної *протокельтської* мови на окремі гілки (чи групи).

Реконструкція *пракельтської* мови ще й досі триває. Хоча мертві континентальні *кельтські* мови дають відносно багато відомостей у площині фонології, меншою мірою морфології, але писемного матеріалу ще досить мало, аби точно реконструювати синтаксис. Попри окремі вислови, записані *галльською* й *кельтіберською* мовами, найдавнішою літературою, *кельтською* є все-таки література, створена архаїчною *ірландською* мовою, яка містить ранні записи острівними кельтськими мовами, пор., наприклад, реконструйовані лексеми: *матір* – *mātīr*; *батько* – *fatīr*; *брат* – *brātīr*; *сестра* – *swesor*; *дім* – *tegos*; *сонце* – *sāwel*; *зрати* – *reb*; *день* – *din, diwo*; *йми* – *gad, kei*; *один* – *oīno*; *два* – *dwei*; *три* – *tisres*; *людина* – *donjo*; *звір* – *mīlo*; *річка* – *abon, sindā*; *король* – *rīg*; *принц* – *brigantīnos*; *королівство* – *rīgjo*; *родич* – *gnōto*; *любов, кохання* – *karatu, wenā*; *іноземець* – *allo-mrog-i*; *лімо* – *samo*; *осінь* – *kento-gijato*; *зима* – *gajato*; *весна* – *φerrāko*; *вітер* – *dī-reig-n*.

Праслов'янська мова – термін, вживаний щодо гіпотетичної прамови, від якої походять *слов'янські* мови. Існувала в період від II–I ст. до н.е. – VII ст. н. е. За офіційними даними, жодних письмових пам'яток *праслов'янської* мови не збереглося, тому мова була реконструйована на ґрунті порівняння достовірно засвідчених *слов'янських* та інших *індоєвропейських* мов. У сучасних реконструкціях мови *праслов'ян* враховують і концепцію протослов'янських діалектів.

За сучасними теоріями, *праслов'янська* мова сформувалася в I тисячолітті до н.е. Залишається нерозв'язаним питання, чи походить *праслов'янська* мова безпосередньо з *праіндоєвропейської*, чи вона відгалузилася пізніше від *прабалтослов'янської* мови. Це пов'язане, передусім, із фактом незвичайної схожості *балтійських* і *слов'янських* мов між собою на всіх рівнях: лексичному, морфологічному і граматичному. З огляду на це, А. Шлейхер утвердив постулат про існування у минулому *прабалтослов'янської* мови, що згодом розпалася на *прабалтійську* й *праслов'янську* лінії.

Поряд із реконструйованими розташовані гіпотетичні мови, наявність яких обґрунтована функціюванням відповідної спільноти. До таких мов належить *праіндоєвропейська* мова як гіпотетична прामова індоєвропейської родини. *Індоєвропейська* прामова, за припущеннями мовознавців та істориків, розмовляли на північному узбережжі Чорного моря (терени сучасної України) близько 3500 року до н. е. За ностратичною теорією *праіндоєвропейські* мови є нащадками *ностратичної* прамови.

Реконструкція *індоєвропейської* прамови через порівняння й аналіз спільних рис і систематичних відмінностей *індоєвропейських* мов є одним із найбільших досягнень мовознавства з початку XIX століття.

На час гіпотетичного існування *праіндоєвропейської* мови людина вже тривалий час послуговувалася мовою в сучасному розумінні слова, тож тут префікс *пра-* аж ніяк не означає, що йдеться про спрощену чи примітивну мову. Реконструкція *праіндоєвропейської* мови також не означає пошуку так званої світової прамови.

2. ГЕНЕАЛОГІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ

Досягнення порівняльно-історичного мовознавства дали змогу згрупувати мови за спільністю їх походження, тобто за їх спорідненістю, що називають генеалогічною класифікацією мов.

Об'єднуючи мови на ґрунті родинних зв'язків, генеалогічна класифікація виділяє такі групи, як родина, гілка (група), підгрупа. **Родина** – це найбільше угруповання споріднених мов. Мови однієї родини мають своїм джерелом діалекти колись спільної мови-основи, або прамови. Сучасна лінгвістика нараховує близько 20 мовних родин, із яких найбільш вивчені такі родини, як індоєвропейська, алтайська та інші. Однак деякі родини мов об'єднані географічно, наприклад: уральська родина, палеоазіатська родина.

Великі родини розпадаються на гілки (групи), що об'єднують ближчі за спорідненістю мови, гілки, своєю чергою, можуть бути представлені декількома підгрупами.

Окремі лінгвісти (В.М. Ілліч-Світич, С.А. Старостін і деякі інші), намагаючись проникнути в глиб історії розвитку людської мови, прагнуть виявити ще давніші угруповання мов за походженням. Із цією метою вони вводять поняття **мікро-** і **макрородини**. За з їхніми спостереженнями, відомі за сучасною генеалогічною класифікацією мовні родини – це мікрородини, які можна об'єднати в макрородини. Наприклад, припускають, що однією з давніх мовних спільнот була ностратична макрородина, яка охоплювала колись індоєвропейські, алтайські, уральські й, можливо, інші мови.

Найбільш усталеною є така генеалогічна класифікація мов:

I. Індоєвропейські мови: а) індійська група; б) іранська група; слов'янська група; г) слов'янська група; г) балтійська група; д) германська група; е) романська група; є) кельтська група; ж) грецька група; з) албанська група; і) вірменська група; ї) хетська-лувійська (анатолійська) група; й) тохарська група. Інколи окремі з виділених груп об'єднують.

II. Кавказькі мови: а) західна група: абхазо-адигейські мови; б) східна група: нахсько-дагестанські мови; в) південна група: картвельські мови.

III. Поза групою – баскська мова.

IV. Уральські мови: 1) фіно-угорські (угро-фінські) мови; 2) самодійські мови.

V. Алтайські мови: 1) тюркські мови; 2) монгольські мови; 3) тунгусо-маньчжурські мови; 4) окремі мови Далекого Сходу (поза групами).

VI. Афразійські (семіто-хамітські) мови: 1) семітська гілка; 2) єгипетська гілка; 3) берберо-лівійська гілка; 4) кушитська гілка; 5) чадська гілка.

VII. Нігероконголезькі мови: 1) мови манде; 2) атлантичні мови; 3) іджоїдні мови; 4) мови кру; 5) мови ква; 6) мова догон; 7) мови гур; 8) адамауа-убангійські мови; 9) бенуеконголезькі мови; 10) кордофанські мови.

VIII. Ніло-сахарські мови (Центральна Африка, географічний Судан): сонгай, сахарські (канурі, тубу, загава), фур, мімі, мабанг, східносуданські (дебрі, махас, бале, сурі, нера, ронге, тама та ін.), нілотські (шилпук, луо, алур, ачолі, нуер, барі, тесо, нанді, пакот та ін.), центральносуданські (креш, синьяр, сара, багірмі, мору, маді, логбара, мангбету), кунама, берта, куама, комо.

IX. Койсанські мови (на території ПАР, Намібії, Анголи): бушменські (кунг, ауні, хадза та ін.), готентотські (нама, корана, сан-даве та ін.) мови.

X. Китайсько-тибетські мови: китайська гілка (китайська, дунганська), тибетсько-бірманська гілка (тибетська, бірманська).

XI. Тайські мови: тайська (державна мова Таїланду (до 1939 р. сіамська мова держави Сіам)), лаоська, чжуанська, кадайська (лі, папуа, латі, гелао) – група в складі тайських або самостійна ланка між тайським та австронезійською. Окремі науковці вважають тайські мови спорідненими з австронезійськими; у попередніх класифікаціях їх включали в китайсько-тибетську родину.

XII. Мови мяо-мяо (мяо-яо; хмон-м'єн): м'яо з діалектами хмонг, хму та ін.; яо з діалектами м'єн, кімун та ін.; ну.

XIII. Дравідійські мови (мови найдавнішого населення Індійського субконтиненту, прогностично – споріднені з уральськими мовами): тамільська, телугу, малаялам, канада (на усіх мовах наявна писемність на основі (чи за його зразком) індійського письма брахмі), тулу, гонді, брехуї.

XIV. Поза родинами – мова бурушаски (вершикска) (гірські райони Північного Заходу Індії).

XV. Аутроазіатські мови. Мови мунда: сантал і, мундарі, хо, бирхор, джуанг, сора та ін.; кхмерська; палаунг (румай) та ін.; нікобарська; в'єтнамська; кхасі; малакська група (семанг, семаї, сакаї та ін.; неалі.

XVI. Австронезійські (малайсько-полінезійські) мови. А. *Індонезійська гілка:* 1) західна група (індонезійська, названа з 30-х років ХХ ст.; сьогодні державна мова Індонезії), батакська, чамські (чамська, джараї та ін.); 2) яванська група (яванська, сунданська, мадурська, балійська); 3) даякська, або калімантанська група (даякська та ін.); 4) південносулавесійська група (саданська, бугійська, макасарська та ін.); 5) філіпінська (тагальська (тагалоська, іпоканська, бікольська та ін.); 6) мадагаскарська група: (мала, гасійська (раніше – мальгаська; мертва – каві – давньоаяванська літературна мова; пам'ятки з ІХ ст. н.е.; за походженням яванська мова індонезійської гілки сформувалася під впливом мов Індії (санскрит)); Б. *Полінезійська гілка:* тонга і ніуе, маорі, гавайська, таїті та ін., самба, увеа та ін.; В. *Мікронезійська гілка:* науру, марльська, понапе, тоук та

ін. Класифікація австронезійської родини є дещо спрощеною. Насправді ж родина охоплює величезну кількість мов із досить складним багатоступеневим поділом. Щодо останнього немає спільної думки в науковців.

XVII. Австралійські мови: безліч дрібних мов корінного населення Центральної й Північної Австралії, найвідоміша – аранта. Очевидно, окрему родину утворюють тасманійські мови на о. Тасманія.

XVIII. Папуаські мови: мови центральної частини о. Нова Гвінея та деяких дрібніших островів у Тихому океані. Досить складна й остаточно не встановлена класифікація.

XIX. Палеоазіатські мови: *А. Чукотсько-камчатські мови:* чукотська (луораветланська), корямська (нимиланська), ітельменська (камчадальська), алютарська, керекська; *Б. Екімостько-алеутські мови:* екімостька (юітська), алеутська (унанганська); *В. Єнісейські мови:* кетська (мова виявляє риси подібності з нахсько-дагестанськими й тибетсько-китайськими мовами. Її носії не були аборигенами Єнісею, прийшли з півдня й асимілювалися), котська, аринська, пумпокольська та ін. вимерлі мови; *Г. Нівхська (гіляцька) мова;* . Юкагіро-чуванські мови: вимерлі мови (чи діалекти?): юкагірська (раніше – одульська), чуванська, омокська. Збереглися два діалекти: тундренна, колимська (Саха-Якутія, Магадан).

Палеоазіатські мови – назва умовна: *чукотсько-камчатські* становлять множину споріднених мов: інші мови відносять до *палеоазіатських* мов за географічною ознакою.

XX. Індійські (америндські) мови. *А. Мовні родини Північної Америки:* 1) алгонкінські (мономіні, делаварська, юрок, мікмак, фокс, крі, оджібна, потоватомі, ілінойс, чеййон, блекфут, арапахо та ін., а також зниклі: масачусетська, могіканська та ін.); 2) ірокезькі (черокі, тускарора, сенека, онейда, гурон та ін.); 3) сіуанські (кроу, хідатса, дакота та ін.: вимерлі – офо, білоксі, тутело, катавба); 4) галф (натчез, туніка, чікасов, чоктав, мускогі та ін.); 5) на-дене (хайда, тлінгіт, зяк; атапаські: нава-хо, танана, толова, хупа, матоле та ін.); 6) мосанські, що включають вакашські (квакіутль, нутка) і саліські (чехаліс, скоміш, каліспел, кула); 7) пенутійські (цимшиан, чинук, такелме, кламет, міубк, зуні та ін.; вимерлі); 8) хокальтекські (карок, шаста, яна, чимаріко, салінаї та ін.) *Б. Мовні родини Центральної Америки:* 1) південно-ацтекські (науатль, шошонська, хопі, пуісенью, папаго, кора та ін.. Цю родину інколи об'єднують з мовами айова – тано (кайова, піро, тева та ін.) у межах тано-ацтекської філи; 2) майя-кіче (мам, кекчі, кіче, майя юкатекська, іксил, цельталь, тохолабаль, чоль, хуастекська та ін.). Майя до приходу європейців досягли високого ступеня культури, мали свою ієрогліфічну писемність, частково дешифровану; 3) отомангські (паме, отомі, пополокський, міштекський, трік, сапотекські та ін.); 4) міскіто-матагальпські (міскіто, сумо, матагальпа та ін.). Ці мови інколи включають в чібчанські; 5) чібчанські (караке, рама, гетар, гуаїмі, чібча та ін.). Чібчанські мови поширені також у Південній Америці. *В. Мовні родини Південної Америки:* 1) тупі-гуарані (тупі, гуарані, юруна, тупарії та ін.); 2) кечумара (кечуа – мова

давньої держави в Перу, сьогодні – в Перу, Болівії, Еквадорі; аймара); 3) аравакські (чамікуро, чіпая, ітене, уаньям, гуана та ін.); 4) арауканські (мапуче, пікунче, пеузиче та ін.); 5) пано-текана (чакобо, кашибо, пано, такана, чама та ін.); 6) же (канела, суя, шаванте, кайнганг, ботокудська та ін.); 7) карибські (вайяна, пемон, чайма, ярума та ін.); 8) мови алакалуф та ін. ізольовані мови.

I. Індоевропейські мови. Термін **індоевропейські мови** (англ. *Indo-European languages*) був уперше запроваджений англійським дослідником Томасом Юнгом у 1813 році. У німецькомовній літературі здебільшого використовують термін **індогерманські мови** (нім. *indogermanische Sprachen*). Раніше інколи індоевропейські мови називалися «арійськими», проте зараз цим терміном називають підродину індоевропейських мов, що охоплює *нуританську* й *індоіранську* мови.

Належність окремих мов і мовних груп до родини індоевропейських мов визначають на підставі подібності їхньої структури, досліджуваної за допомогою порівняльно-історичного методу й пояснюваної як результат їхнього походження від єдиної в минулому індоевропейської прамови.

За ознаками ближчої спорідненості індоевропейські мови поділяються на групи мов та окремі мови на рівні груп.

Існує 9 груп живих індоевропейських мов і 3 окремі мови, до яких належать також відомі з історії близькоспоріднені з ними мертві мови, що були попередніми етапами розвитку сучасних мов або належали до відповідних груп як самостійні мови.

1. Індійська група (близько 96 живих мов): гінді, урду, бенгалі, панджабі, циганська та ін. Цими мовами розмовляє понад 770 млн людей. До них належать мови *гінді* й *урду* (2 різновиди єдиної літературної мови в Індії й Пакистані), *бенгалі*, *панджабі*, *маратхі*, *гуджараті*, *орія*, *асамі*, *синдхі*, *циганська* та ін., а також мови *шастр* (священних текстів) – *ведійська* і *синскрит*, на яких збереглося багато письмових пам'яток.

2. Іранська група (понад 10 мов): *перська* (фарсі), *афганська* (пушту), *курдська*, *таджицька*, *дарі* (фарсі-кабулі), *ягнобська*, *курдська*, *белуджська*, *таліська*, *осетинська*, низка *памірських мов* та ін. (всього 81 млн носіїв), а також мертві мови – *давньоперська*, *авестійська*, *пехлеві*, *мідійська*, *парянська*, *согдійська*, *хорезмійська*, *скіфська*, *аланська*, *сакська* (*хотанська*). На основі низки спільних ознак іранські мови об'єднують з індійськими в індоіранські мови: наявні припущення щодо їхнього походження від колишньої мовної єдності.

3. Слов'янська група (понад 290 млн носіїв): східна підгрупа: *російська*, *українська*, *білоруська*; західна підгрупа: *польська*, *чеська*, *словацька*, *верхньолужицька*, *нижньолужицька*, *полабська* (мертва, зникла на початку XVIII ст.); південна підгрупа: *болгарська*, *македонська*, *сербська*, *хорватська*, *словенська*, *старослов'янська* (мертва).

4. Балтійська група: *литовська*, *латиська* (4,3 млн осіб), *прусська*, *ятвязька*, *куриська* (мертві). З урахуванням на особливу структурну

близькість балтійських мов до слов'янських припускають існування в минулому певного виду балто-слов'янської мовної спільноти (прамови, походження від близьких індоєвропейських діалектів, тривалого контактування).

5. Німецька (германська) група (близько 550 млн носіїв): північна підгрупа: *данська, шведська, норвезька, ісландська, фарерська*; західна підгрупа: *англійська, голландська (нідерландська), африкаанс, німецька, фризська, ідиш*; східна підгрупа: *вестготська, остготська, готська, бургундська, вандальська, герульська, генідська* (мертві).

6. Романська група (576 млн осіб): *французька, провансальська (окситанська), італійська, сардинська (сардська), іспанська, каталонська, португальська, румунська, аромунська, ретороманська; латинська, умбрська, оськська* та ін. (мертві). Усі мови розвинулися на основі латинської мови, літературна форма якої відома тепер за численними писемними пам'ятками і застосовується досі як мова католицької літургії та (обмежено) як міжнародна мова науки.

7. Кельтська група – група реліктових мов. Охоплює малопоширені живі мови: *ірландську, гельську (шотландську), бретонську, уельську (валійську)* та мертві мови: *менську* (гойдельська підгрупа), *корнську* (бритська підгрупа), *кельтіберську* (кельтську палеоіспанську), *галльську, лепонтійську, галатську* мови. Кельтські мови в минулому були поширені на значній території Європи – від сучасної Великої Британії до Карпат і Балкан. У структурі кельтських мов є низка спільних ознак з італійськими мовами, з яким їх інколи об'єднують у загальнішу італо-кельтську групу.

8. Грецька група: грецька (12,2 млн осіб). В історії грецької мови вирізняють давньогрецький (давньогрецька) і середньогрецький (візантійський) періоди.

9. Албанська (палеоалбанська) група: албанська (7,4 млн осіб), генетично пов'язана з мертвими *іллрійською* та *месапською* мовами, існують також зв'язки з фракійською мовою.

10. Вірменська група: вірменська понад 6 млн осіб), її вважають наступницею колишньої мови хайаса-арменів держави Урарту.

Численними писемними пам'ятками представлені дві групи повністю вимерлих індоєвропейських мов – анатолійська, або хетсько-лувійська, і тохарська.

11. Анатолійська (хето-лувійська) група (мертві): *лідійська, лікійська, сидетська, карійська, хетська, клинописна, або неситська, лувійська, ієрогліфічна хетська, лідійська, лікійська, карісійська, сидетська, пісидійська* та ін.

Численними писемними пам'ятками представлені дві групи повністю вимерлих індоєвропейських мов – анатолійська, або хетсько-лувійська (мови *хетська клинописна, або неситська, лувійська клинописна, палайська, ієрогліфічна хетська, лідійська, лікійська, карійська, сидетська, пісидійська*) і тохарська (мови *тохарська А, або карашарська, чи турфанська, і тохарська*

В, або *кучанська*). Менше відомостей збереглося про інші мертві індоєвропейські мови – *фригійську, фракійську, іллірійську, мессапську, венетську*.

12. Тохарська група (мертві): *східно-тохарська (тохарська А), карашарська (агнеанська), західно-тохарська (тохарська В), кучанська* та ін. (мертві).

Питання італійської групи мов. *Латинська* мова разом із мертвими мовами *оскською й умбрською* утворювали групу *італійських мов*. За сучасними класифікаціями в італійську групу включають *романські мови* й мертві *італійські мови*.

II. Кавказькі мови. Умовна назва мов Кавказу, що не входять у жодну з відомих мовних родин, поширених за межами Кавказу (індоєвропейську, алтайську або семітську). А) західна група: *абхазо-адигейські мови: абхазинська, абхазька, адигейська, кабардино-черкеська, убихська мови*; Б) східна група: *нахсько-дагестанські мови: аварська, аугванська, агульська, акушинська, амухсько-худуцька, андиська, арчинська, ахвахська, аштинська, багвалинська, бацбійська, бежтинська, ботлохська, будухська, гапшимінсько-бутринська, гінухська, годоберинська, гундзібська, даргінська, інгуська, інхокваринська, кадарська, кайтагська, каратинська, кризька, кубачинська, кункинська, лакська, лезгинська, меgebська, мугинська, муїрінська, м'юрето-губденська, рутульська, санжі-іцаринська, сирхинська, табасаранська, тиндинська, удинська, урахинська, хваршинська, хиналугська, цахурська, цезька, цудахерська, чамалинська, чеченська, чирагська мови*; В) південна група: *картвельські мови: грузинська, єврейсько-грузинська, лазська, мегрельська, сванська мови*.

Тривалий час був поширений погляд (особливо в радянському мовознавстві) про спорідненість усіх трьох груп та існування т. званої іберо-кавказької родини (автор терміна А.С. Чикобава). Близькість усіх трьох груп пояснювано швидше типологічною близькістю й можливим існуванням кавказького мовного союзу, а не генетичною спорідненістю. Інший, поширеніший погляд – про спорідненість абхазо-адигейських і нахсько-дагестанських мов з утворенням північнокавказької родини – останнім часом був підтриманий появою північнокавказького етимологічного словника.

З часів М.Я. Марра в радянській лінгвістиці користувалася популярністю гіпотеза про спорідненість баскської мови з «іберійсько-кавказькими». На сьогодні прихильники сино-кавказької гіпотези включають її до складу цієї макрородини. З-поміж закордонних баскологів ця гіпотеза сприймається швидше негативно.

III. Поза групою – *баскська мова*. Мова басків, які живуть в Іспанії, Франції, частково в Північній Америці. У генеалогічній класифікації розглядають як ізольовану мову. **Найдавніша пам'ятка писемності** – книга Дечепарре «Начала мови басків» (1545). Значне зацікавлення європейських учених до вивчення мови басків завершилося заснуванням у 20 столітті Академії *баскської мови*. Після проголошення автономії Країни Басків

(01.10.1936) баскська мова була запроваджена в школах, нею почали друкувати художню й публіцистичну літературу.

Баскська мова – єдине живе продовження доіндоевропейського мовного середовища на крайньому Заході Європи. Оточена тепер звідусіль романськими мовами, *баскська*, очевидно, є залишком колись ширшої мовної родини. Носієм цієї мови є своєрідний народ із виразною відмінністю від усіх сусідів навіть на генному рівні (55 % басків мають негативний резус-фактор), що недвозначно свідчить про те, що «*баски є залишком первісного населення Європи, яке згодом змішалось з прибульцями з Азії*» (Л. Каваллі-Сфорца).

IV. Уральські мови: 1) фіно-угорські (угро-фінські) мови; 2) самодійські мови.

Уральська мовна родина охоплює близькі між собою мови двох гілок – *фіно-угорські* й *самодійські* мови. Російські лінгвісти часто включають у родину споріднені *юкагірську* й *ескімосько-алеутські* мови, поширені на північному сході Росії. Деякі англійські науковці не вважають, що всі мови родини досить близькі, і вважають їх більше макрородиною, а констатовані дві гілки – окремими родинами. За ностратичною теорією, чи гіпотезою, *уральські мови*, разом з *афразійськими*, *індоевропейськими*, *картвельськими*, *дравідійськими* й *алтайськими*, належать до великої ностратичної макрородини. До середини 1950-х була популярна гіпотеза про спільність *уральських* та *алтайських* мов. *Уральські мови* охоплюють 40 мов (22,2 млн осіб), 12 мертвих.

1. Фіно-угорська (угро-фінська) група мов охоплює 29 мов (22,2 млн осіб), 5 мертвих, з-поміж них вирізняють *фіно-пермські мови* – 26 мов (8,6 млн осіб), 5 мертвих, які, своєю чергою, містять *балтійсько-фінські мови* – 7 мов (6,4 млн осіб): *фінська* (5,2 млн осіб), *естонська* (1,1 млн осіб), *вируська* (70 тис. осіб), *південно-естонська* (80 тис. осіб), *карельська* (80 тис. осіб), *вепська* (5,8 тис. осіб), *іжорська* (0,3 тис. осіб), *лівська* (50 осіб), *водська* (20 осіб), і *саамські* – 11 мов (25 тис. осіб), 2 мертві із розмежуванням *західно-саамських* – 5 мов (23,6 тис. осіб): *північно-саамська* (21 тис. осіб), *луле-саамська* (2 тис. осіб), *південно-саамська* (600 осіб), *уме-саамська* (10 осіб), *піте-саамська* (10 осіб), та *східно-саамських* – 6 мов, 2 мертві (1,4 тис. осіб): *кільдін-саамська* (800 осіб), *інарі-саамська* (300 осіб), *кольта-саамська* (300 осіб), *терсько-саамська* (10 осіб), *аккала-саамська* (мертва), *кемі-саамська* (мертва). Окрему групу становлять *фіно-волзькі мови* – 7 мов (1,5 млн осіб), 3 мертві з підгрупами *марійських* мов – 2 мови (638 тис. осіб): *гірськомарійська* (36,8 тис. осіб), *марійська* (601 тис. осіб) у двох різновидах (*західно-марійська* (635 тис. осіб) та *східно-марійська* (96 тис. осіб)), *мордовських* мов – 2 мов (815 тис. осіб), 3 мертві: *ерзянська* (618 тис. осіб), *мокшанська* (297 тис. осіб), *волзьких* мов – 3 мови, 3 мертві: *мерянська* (мертва), *мещерська* (мертва), *муромська* (мертва), *пермських* мов – 2 мови (778 тис. осіб): *удмуртська* (484 тис. осіб), *комі-мова* (313 тис. осіб) у трьох різновидах (*комі-зірянська* (217,3 тис. осіб), *комі-пермяцька* (94,3 тис. осіб), *комі-язвінська* (2 тис. осіб)), *угорських* мов – 3 мови (13,6 млн осіб) із внутрішнім диференціюванням:

обсько-угорських мов – 2 мови (17,2 тис. осіб): *хантійська* (14 тис. осіб), *мансійська* (3,2 тис. осіб) та *західно-угорських мов* – 1 мова (13,6 млн осіб): *угорська* (13,6 млн осіб).

Самодійська група мов – 11 мов (29,1 тис. осіб) , 7 мертвих, що охоплює підгрупу *північно-самодійських мов* – 4 мови (27,3 тис. осіб), 1 мертва: *ненецька* (26,7 тис. осіб), *нганасанська* (500 осіб), *енецька* (100 осіб), *юрацька* (мертва), підгрупу *південно-самодійських* – 7 мов (1,6 тис. осіб), 6 мертвих: *селькупська* (1,6 тис. осіб), мертві: *камасинська*, *маторська*, *карагаська*, *койбальська*, *сойотська*, *тайгійська*.

V. Алтайські мови: 1) тюркські мови; 2) монгольські мови; 3) тунгусо-маньчжурські мови; 4) окремі мови Далекого Сходу (поза групами).

Алтайська родина ділиться на 3 підродини: 1) *західну* (*тюрксько-монгольську*), що розпалася всередині 4-го тис. до Р. Х. на *тюркську* й *монгольську* гілки (25 збігів у 100-слівному списку); 2) *центральну*, що охоплює *тунгусо-маньчжурську* гілку; 3) *східну* (*японо-корейську*), що розпалася у середині 3 тисячоліття до Р. Х. на *корейську* та *японо-р'юкюську* гілку (33 збіги на 100-слівний список). Розмежування японо-корейців відбулося лише в IV столітті до Р. Х., коли частина з них переселилася до Японії й, асимілювавши місцевих айнів, створила протояпонську культуру Яйой.

Алтайська родина (**макрородина**) мов велика за обсягом, охоплює *мікроалтайську* (348 млн осіб) родину: *тюркські*, *монгольські*, *тунгусо-маньчжурські* – близько 66 живих мов, *макроалтайську* (558 млн осіб) родину, крім перерахованих, належать також *корейська* та *японська* (дискусійним є питання належності японської мови до алтайської мовної родини) – близько 74 мови.

Поширена в Азії та Східній Європі на великій території від Балкан до Магаданської області та від Таймиру до Фарсу (Іран) та островів Р'юкю (Японія). Генетичну спорідненість гілок: окремі науковці вважають набутою через інтенсивні мовні контакти на рівні прамови.

Назва «алтайські» вказує на передбачувану прабатьківщину родини (Алтай), яка, за останніми даними, знаходилася південніше, на території сучасного Північного Китаю. Здебільшого виділяють такі групи як:

1. Тюркські мови (25 живих мов (157 млн осіб)): *турецька* (писемність із 1929 р. на основі латинського алфавіту; до тих пір – протягом декількох віків *турецька* мова користувалася арабським алфавітом), *азербайджанська*, *алтайська* (*ойротська*), *туркменська*, *гагаузька*, *кримсько-татарська*, *башкирська*, *алтайська*, *долганська*, *хакаська*, *татарська* (з трьома діалектами – середнім, західним (мишарським) і східним (сибірським)), *тувинська*, *казахським*, *каракалпацька*, *карачаєво-балкарська*, *киргизька*, *якутська*, *казахська*, *киргизька*, *кумикська* (використовувалася як спільна мова для кавказьких народів Дагестану), *ногайська*, *караїмська*, *тувинська*, *узбецька*, *уйгурська* (*новоуйгурська*), *чуваська* (нащадок мови кримських булгар, писемність від самого початку на основі кирилиці), *шорська* (з

діалектами кондомським і мраським), *хакаська* (з діалектами согайським, бельтирським, качинським, койбальським, кизильським, шорським), *якутська* та ін.; *булгарська* (мова булгарського царства в гирлі Ками; *булгарська* мова стала основою чуваської мови; частина булгар перейшла на Балканський півострів і, поєднавшись зі слов'янами, стала складником (суперстратом) болгарської мови), *давньоуйгурська* (мова великої держави в Центральній Азії IX – XI ст. н.е.; писемність на основі видозміненого арамейського алфавіту), *хозарська* (*хазарська*; мова великої держави VII – X ст. н.е., на території нижньої течії Волги й Дону; наближена до булгарської), *орхонська* (за даними орхоно-єнисейських рунічних надписів; мова колись могутньої держави VII – VIII ст. н.е. у Північній Монголії на р. Орхон; назва умовна), *печенізька* (мова степових кочівників IX – XI ст. н.е.), *половецька* (куманська; за даними половецько-латинського словника, укладеного італійцями, мова мертвих кочівників XI – XIV ст.), *чагатайська* (літературна мова XV – XVI ст. у Середній Азії; арабська графіка) – мертві.

2. Монгольські мови (6,5 млн осіб): *монгольська* (писемність ґрунтована на монгольському алфавіті, отриманим від давніх уйгур; від 1945 р. – на основі кирилиці), *бурятська* (*бурят-монгольська*; з 1930-х років писемність на ґрунті кирилиці), *калмицька*, *дагурська* та ін.

3. Тунгусо-маньчжурські мови (4,7 млн осіб): *євенська*, *євенкійська* (*тунгуська*), *маньчжурська*, *нанайська* та ін. Група охоплює:

1) північно-тунгуську (сибірську) гілку: *євенська* (*ламутська* (Східний Сибір)), *євенкійська* (застаріле: *тунгуська* (Центральний Сибір і північно-східний Китай; поширена в тайговому Сибіру (35 тис. осіб; Китай, Монголія – 23 тис. осіб; писемність у 1931 р. – латиниця, а з 1937 р. – кирилиця)), мови, що знаходяться в діалектному континуумі з *євенкійською* (поширена на узбережжі Охотського моря, у прилеглих районах Магаданської області та Якутії (7 тис. осіб); писемність у 1931 р. – латиниця, а з 1936 р. – кирилиця): *орочанська*, *негідальська*, *солонська*;

2) південно-тунгуську (амурську) гілку: *нанайська* (7 тис. осіб, поширена в Хабаровському й Приморському краї Росії; писемність у 1931 р. – латиниця, а з 1963 р. – кирилиця), *удегейська* (близько 500 осіб у Хабаровському й Приморському краї Росії; писемності не має), *орокська* (у 1979 р. близько 100 осіб на о. Сахаяти; не має писемності), *ульцька* (сьогодні 200 осіб; у 1979 р. – до 1000 осіб; Хабаровський край; писемності не має), *ороцька* (близько 100 осіб (у 1970 р. – 500 осіб); у Хабаровському краї; писемності не має), *орокська*; **3) південно-західну гілку (чжурчжено-маньчжурську):** *маньчжурська* (мова маньчжурів, засновників династії Цін у Китаї; функціонує лише на розмовно-побутовому рівні), *сибінська* (вживана в Синьцзяні), *чжурчженська* (мертва мова династії Цзінь).

4. Окремі мови Далекого Сходу, що не входять ні в які групи. До цієї групи входять: *японська* (писемність на основі китайської ієрогліфіки у VII ст.; нове фонетико-силабічне письмо – *катакана* й *хірагана*); *рюк'юська* (очевидно, споріднена з *японською*); *корейська* (перші пам'ятки на основі

китайської ієрогліфіки в IV ст. н.е., видозмінена в VII ст. н.е.; з XV ст. – народне корейське письмо «онмун» – буквенно-силабічна система графіки), *айнська* (головно на Японських островах, також на острові Сахалін; на сьогодні вийшла з ужитку й витіснена *японською* мовою).

VI. Афразійські (семіто-хамітські) мови: 1) семітська гілка; 2) єгипетська гілка; 3) берберо-лівійська гілка; 4) кушитська гілка; 5) чадська гілка.

1. Семітська гілка: *арабська* (міжнародна культова мова мусульманства; існує, крім класичної *арабської*, регіональні різновиди (суданський, єгипетський, сирійська та ін.); писемність – арабський алфавіт (на острові Мальта – на основі латинського алфавіту), *амхарська* (офіційна мова Ефіопії), *тигре*, *тиграй*, *гураге*, *карарі* та інші мови Ефіопії, *асирійська* (*айсорська*; мова ізольованих етнічних груп у країнах Близького Сходу та деяких інших); мертві: *акадська* (*касиро* – *вавилонська*); відома за клинописними пам'ятками давнього Сходу), *угаритська*, *давньоєврейська* (мова найдавнішої частини Біблії, культова мова іудейської церкви, як розмовна існувала до початку н.е.; із XIX ст. на її основі сформувався *іврит*, сьогодні офіційна мова держави Ізраїль (поряд із *арабською*); писемність на ґрунті єврейського алфавіту), *арамейська* (мова пізніших книг Біблії та спільна мова Переднього Сходу в епоху III ст. до н.е. – IV ст. до н.е.), *фінікійська* (мова Фінікії, Карфагена (*пунічна*); мертва до н.е.; писемність на фінікійському алфавіті, від якого утворилися такі види буквенного письма), *гее* (колишня літературна мова Абісінії IV – XV ст. н.е.; сьогодні – культова мова в Ефіопії).

2. Єгипетська гілка: мертві: *давньоєгипетська* (мова давнього Єгипту, відома за ієрогліфічними пам'ятками й документами демотичного письма (з кінця 4-го тисячоліття до н.е. – до V ст. н.е.), *коптська* (нащадок *давньоєгипетської* мови в середньовіковий період з III до XVII ст. н.е.; культова мова православної церкви; писемність коптська, алфавіт на основі грецького алфавіту).

3. Берберо-лівійська гілка (Північна Африка і Західно-Центральна Африка): *ghadamc*, *сиуа*, *туарегські* (*тамахак*, *ghat*, *танеслемт* та ін.), *зенага*, *кабільська*, *ташельхит*, *зенетські* (*риф*, *шауїа* та ін.), *тамазигхт*; мертві: *західно-нумідійська*, *східно-нумідійська* (*лівійська*), *гуанчські* (існували до XVIII ст. мови (чи діалекти) аборигенів Канарських островів).

4. Кушитська гілка (Північно-Східна і Східна Африка): *бедауйе* (*беджа*), *агавські* (*аунги*, *білін* та ін.), *сомалі*, *сидамо*, *афар*, *сахо*, *оромо* (*галма*), *іраке*, *нгомвіа* та ін.

5. Чадська гілка (Західна Африка та Західно-Центральна Африка (на південь від Сахари)): *хауса* (найчисельніша *західночадської* групи), інші *західночадські*: *гвандара*, *нгзім*, *болева*, *карекаре*, *ангас*, *сура* та ін.; *центральночадські*: *тера*, *мангі*, *мандара*, *котоко* та ін.; *східночадські*: *мубі*, *сокоро* та ін.

VII. Нігероконголезькі мови: 1) мови манде; 2) атлантичні мови; 3) іджоїдні мови; 4) мови кру; 5) мови ква; 6) мова догон; 7) мови гур; 8) адамауа-убангійські мови; 9) бенуеконголезькі мови; 10) кордофанські мови.

1. Мови манде (територія Африки на південь від Сахари): *бамана* (*бамбара*), *сонінке*, *сосо* (*сусу*), *манінка*, *клепле*, *лома*, *менде* та ін. Поширені в Західній Африці, головню в таких країнах, як Малі (основний масив), Сенегал, Ліберія, Гвінея, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Бенін та ін. За різними даними від 26 до 68 мов, із загальною кількістю мовців понад 30 млн осіб.

Єдність мови – це спадщина стародавніх державних об'єднань, які існували в Західному Судані ще у IX–XIII ст. (держави Гана), а в XIII–XV ст. – Малі. У XIX ст. країна була завойована французами, почався період колоніального рабства. Протягом багатьох століть найголовніші народи мандінго – малинці, бамбара та диула, а також інші народи північної групи входили до складу однієї держави. Тут давно вже йшов процес утворення народності. Однак для створення мандінгської нації не було ще необхідних економічних умов.

У XVII ст. державний розпад призвів до роз'єднання окремих частин народності. Діалекти не встигли стати єдиною мовою, і на сьогодні єдиної спільної мови ще немає. Мова *мандінго* має єдину граматичну структуру і синтаксис, але неоднорідна у фонетичному вимірі.

Більшість мов *маде* не має писемності. Водночас окремі *манде* народності (*ваї*, *лоома*, *менде*) розробили власні системи письма, які не отримали значного поширення. За винятком старомандингінгського письма на основі арабської графіки (*умандінка* й *сусу*), письмові традиції мов *манде* формуються на ґрунті латинського алфавіту.

2. Атлантичні мови: *фула* (*фульфульде*), *волоф*, *серер*, *діола*, *коньягі*, *гола*, *темне*, *булом* та ін. Поширені в Західній Африці, головню на узбережжі Атлантики від Сенегалу до Ліберії, хоча скотарі – фульбе – носії мови *фула* – занесли її вглиб континенту, до Нігерії й Камеруну. Найбільші мови атлантичної родини: *фула* й *волоф* – ними говорить по декілька мільйонів осіб. Інші важливі ідіоми – *серер* і *діола* (діалектний кластер) у Сенегалі й *темне* в Сьєрра-Леоне. Багато атлантичних мов мають системи чергувань початкових приголосних; у більшості з них існує характерна для нігеро-конголезької родини система іменних класів. Деякі атлантичні мови є тоновими, в інших – наявний музичний наголос. Найхарактерніший порядок слів – SVO

3. Іджоїдні мови. Зазвичай групу поділяють на дві гілки: мови *іджо* й *дефака*. Гілка *іджо* складається з 9 мов, а гілка *дефака* – з єдиної мови, що зникає. Гілка *іджо* має дві підгрупи: східну: *нкороо*, мови *ібані-окрика-калбарі* (*ібані*, *калбарі*, *кіріке* (*окрика*), *Ijo South-East (Nembe)*); західну (або центральну): *ізон*, *Inland Ijo (Biseni, Akita (Okordia), Oruma)* та окрема мова *дефака* (Нігерія). Поширені серед народностей *іджо* й *дефака* (*афакані*) в дельті річки Нігер, загальна кількість носіїв – близько 10 млн. Найбільшою мовою цієї групи є *ізон* (4 млн носіїв), менш поширені: *калбара* (0,25 млн носіїв).

Іджоїдні мови відносять до нігеро-конголезької родини. Характерний порядок слів: SOV (незвичайний для інших *нігеро-конголезьких* мов, за винятком *манде* й *догонської*, віддалених від іджоїдних територіально. Подібно до двох останніх груп, в *іджоїдних* мовах немає ні найменших слідів системи іменних класів, характерної для *нігеро-конголезьких* мов, що може свідчити про ранній відділенні цієї групи від родини.

Креольська мова *бербіс* у Гайані, заснована на *нідерландській* мові, має чимало запозичень з мови *іджо*.

4. Мови кру: *семе, бете, годіє, кру, гребо, уобе* та ін. Поширені на південному сході Ліберії (24,6% від чисельності родини) і півдні Кот-д'Івуару (74,8%). У середині 1980-х років нараховувалося 3,5 млн осіб народів, що належать до цієї мовної родини, що становило 0,7% від всього населення Африки (і 1,2% чисельності нігеро-кордофанської макрородини). Найбільшими народами цієї родини є: *беті* – 1800 тис. осіб (51,4%), *баква* – 640 (18,3%), *gere*, або *ве* – 400 (11,4%), *кру*, або *клао* – 180 (5,1%), *гребо*, або *жабо* – 160 (4,6%), *кран* – 150 (4,3%), *басса* – 150 (4,3%).

Охоплює 5 гілок і близько 40 мов. Група східних *кру* (загальна чисельність групи 2,44 млн осіб, або 69,7% від усіх *кру*): мови *баква* – чисельність у Кот-д'Івуар (разом із близькими до *баква гване, убі, пайя, абрінья, плані, ба, теві*) 400 тис. осіб, у Ліберії 500 тис. (чисельність мовців *баква* – 10,3 тис.), *уані, беті* – підгрупа з 5 діалектів між середньою течією річок Сасандра й Бандама: *куйя, айзі, соквеле, годі, або годьє, діда, або кука, куадіа, або кодья*, поширені на південному заході Кот-д'Івуар між річками Каваллі й Сасандра і на південному сході Ліберії. Підгрупа західних *кру* (загальна чисельність 1,05 млн осіб, або 30%): мови *басса, девойн, гбії, гребо, або жабо, крум, гліо-убі, клао, або кру, тажуасон, дахо-доо, гларо-туабє, сапо, ве, або gere* (в Ліберії і Кот-д'Івуарі – західний департамент – між річками Каваллі і Сасандра), *кран, ньябва, коноба, уобе*; підгрупа *айзі*: мови *тьєгба, абрак* і ще 1 мову в Кот-д'Івуарі; підгрупа *куваєв*: мова *куваєв*; підгрупа *сіаму*: мова *сіаму, або семе*.

5. Мови ква: *акан, бауле, аделе, адангме, еве, фон* та ін. Поширені в південно-центральної частині Західної Африки: на південному сході Кот-д'Івуару, на півдні та в центрі Гани, на півдні Того і Бенін. До складу родини, крім інших, входять аканські мови.

Термін «ква» запропонував у 1885 р. німецький мовознавець Готліб Краузе (у багатьох мовах родини цей корінь означає просто «люди»), згодом його використовували Вестерман (1952) і Грінберг (1963).

Склад групи змінювався в різних класифікаційних схемах. У класифікації мов *ква* Дж. Грінберга було 8 гілок, із яких П. Беннет і Я. Стерк (1977) виділили в окремі родини мови *кру* та *іджоїдні* мови, а йорубоїдну, нупоїдну, едоїдну, ідомоїдну та ігбоїдну гілки поєднали з *бенуе-конголезькими* мовами. Інші мови спочатку називали «нові ква» (щоб не плутати їх з поняттям, яке використовувалося до 1970-х років). Тому в сучасному

розумінні мови *ква* («нові ква») корелюють із грінбергівською гілкою західних *ква*.

Мови *ква* охоплюють такі гілки (близько 80 мов): а) **авікі-аладьянська** – мови *авікі* та *аладьян*; б) **агнебі** – 3 мови: *абе*, *ад'юкру* та *абіджу*; в) атьє – 1 мова *га-дангме* – мови *га* й *дангме* (*адангме*); в) **гбе** з групами *аджа* (6 мов), *фон* (2 мови) і 13 окремими мовами (в тому числі *еве*); г) **ега** – 1 мова, іноді включають до складу гілки *поту-тано*; г) **поту-тано (йі)** з 2 підгілками: *поту* – 2 мови: *тьямов* (*ебріє*) і *мбаті* й *тано* (*вольта-комое*) з мовами *кробу*, мовами західної групи – 2 мови: *абуль* і *беті* (*еотіле*), мовами *гуанської* (16 мов), *центральної* груп. Остання охоплює *аканську* підгрупу – мови *акан* (*чві-фанті*) з діалектними групами *чві* й *фанті*, *аброн*, *васа*; підгрупа *біа* – 8 мов, що містить також *нзіма*, *анії-адер* (*басила-дель*), *логбалелем* – 5 мов: *логба*, *лелем-акпафу-лікпей-сантрокофі*; д) **кебу-анімера**; г) **аватіме-кпосо** з підгрупами *кпосо-іго* (4 мови – в тому числі *іго*) й *аватіменьянго* (3 мови).

До мов *ква* належить також вимерла мова *есума*, місце якої у класифікації не до кінця з'ясовано.

Писемність для деяких мов *ква* була опрацьована місіонерами в середині ХІХ ст. на основі латинського алфавіту. Багатьма мовами провадиться викладання в початковій школі, є навчальна, релігійна література, записи легенд. Великими мовами (*акан*, *еве*, *га*) провадиться радіомовлення, видається преса, художня література.

6. Мова догон: а) центральні: *центральнодогонський*, *томмо-со*, *донно-со*, *торо-со*; б) південні: *томо-кан*, *тене-кан*; в) східні: *дьямсай*, *торо-тегу*; г) західні: *ампарі*, *момбо*; г) північні: *буноге* (*корандабо*, *буду-тагу*), *тираніге* (*дулери*), *нанга*, *янда*, *бондум*, *догулу*, *тебул-уре* (*ору-йілле*), *ана*, *уало* мови.

Поширені серед догонів у Малі (проживають компактно або змішано з *фульбе* в районі уступу Бандіагара і прилеглого до нього плато на північному заході, а також – рівнини Сіно на південному сході) і в прикордонних селах Буркіна-Фасо. Кількість мовців близько 800 тис. осіб (2007).

Традиційно вважали, що *догонська* (і/чи *догонські*) мова – це група діалектів однієї мови, взаєморозуміння між носіями яких у багатьох випадках утруднене або повністю відсутнє. Їх включали до складу мов *гур*, у ранніх африканістичних дослідженнях – і до мов *манде*. Багато сучасних дослідників дотримуються думки, що це окрема родина з 15-20 близькоспоріднених мов, не виявляють істотної близькості до інших мов Західної Африки.

7. Мови гур: *бариба*, *сенарі*, *супіре*, *гурене*, *гурма*, *касем*, *кабре*, *кірма* та ін. Поширені на значній території Західної Африки (переважно в басейні річки Вольта) – на південному сході Малі, південному заході Нігера, в північних районах Кот-д'Івуару, Гани, Того й Бенін і по всій території Буркіна-Фасо. Загальна кількість мовців на мовах *гур* орієнтовно 20 млн осіб (2005), в тому числі на мові *моор* – понад 5 млн.

Назва «*гур*» умовна, запропонована німецьким лінгвістом Г. Краузе (1895) за звуковим комплексом «гур-», трапляється в назвах низки мов, що

належать до цієї родини (*гурма, гурен, гурунсі, гуруба* та інших). Називалися також *вольтійськими* (головно у французькій африканістиці), *північно-східними верхньосуданськими, центрально-бантоїдними*. Генетично мови гур зближені з *адамава-східними* мовами.

Класифікація мов гур була переглянута в 1980-1990-і рр., що зумовило застосування назви «мови гур» до тих мов, які раніше іменувалися «центральною гілкою гур», і одночасно був запроваджений новий, вищий таксон – *саванські* мови.

Відомо близько 67 мов. У складі мов гур чітко виділювана центральна гілка з поділом на 2 підгілки: північну й південну.

Північна гілка охоплює: 1) групу *бвamu* (*буamu*) – 1 мову; 2) групу *курумфе* (*коромфе*) – 1 мову; 3) групу *були-конні* – 2 мови; 4) оті-вольтійську групу з відповідними підгрупами: а) східною: мови *біалі, ваама, тамарі* (*дітамарі*), *мбеліме*; б) західною: мова *нотре* (*булба*), північно-західною мікрогрупою: діалектний континуум, що охоплює мови *моор, валі, фрафра, кантос, сафа, дагар, біріфор*; південно-західною мікрогрупою: діалектний континуум, що охоплює *кусаал, мампрулі, дагбані* (мова), *ханга, камара*; в) підгрупою *гурма*: мови *гурманчема* (*гурма*), *гангу* (*нганг*), *мобу, басарія* (*нчам-акаселем*), *конкомба* (*кпакпа*), *натені, йобе* (*мійобе*); г) підгрупою *йом-наудм*: мови *йом* і *наудм*.

Південна гілка охоплює: 1) групу *догосо-кахи* – 2 мови; 2) групу *гандогосе*: *догосе, кхіса, каан* (*каанса*); 3) групу *лобі-кірма* з наявними: а) підгрупою *лобі-дьянов*: *дьянов, лобі*; б) підгрупою *кірма-тьюрама*: мови *кірма* (*чермен*), *тьюрама* (*турка*); 3) групу *грус* (*гурунсі*): близько 15 мов (*пана, льеле, нуні, касем, каламсе; вінье, пуе, сиса, тампулма, чака, вагл, дег*) із наявними підгрупами: а) західною в північно-західній: *вінье, пуе, сиса* (також *паасаал*); б) південно-західною: *тампулма, чака, вагл, дег* мікрогрупах; в) північною (центральною): ділиться на два ареали: північний (мови *пана* і *самоу*) і центральний (*льеле, нуні* і *касем*); г) східною: *чала, кабійе-лама* (включаючи *дело, лукпа, баго-кусунту*).

Крім того, є 6 периферійних гілок, відносини яких між собою та з центральною гілкою поки не зовсім прозорі: а) *вару-натіоро* – 2 мови; б) *тусьянська*: мови *північний* і *південний тусьян*; в) *тьєфо* – 1 мова; г) *віемо* – 1 мова; г) *куланг-теен*: мови *куланг, брухту, теен*; д) *баатонум* (*бар* (*і*) *ба*) – 1 мова.

8. Адамава-убангайські мови: *лонгуда, тула, чамба, мумуйе, мбум, гбайя, нгбака, сере, мунду, занде* та ін. Поширені на сході Нігерії, півночі Камеруну, півдні Чаду, в Центральноафриканській республіці, Демократичній Республіці Конго, Південному Судані. Загальна кількість мовців на *адамава-східні* мови – близько 7 млн осіб: підгрупа *адамава* – близько 2 млн осіб (*мумуйе* – 400 тис., *тупурі* – 215 тис., *мунданг* – 205 тис.), *убангайська* підгрупа – близько 5 млн осіб (*занде* – 1 млн. 150 тис., *нгбака* – 1 млн, *банда* – 670 тис., *гбайя* – 650 тис.) (2000). До цієї родини також належить *креольська* мова *санго*.

Адамава-убангійські мови охоплюють близько 150 мов. За однією з останніх класифікацій вони поділяються на 2 підродини – *адамава* та *убангійську*.

Підродина *адамава* складається з 6 гілок (близько 90 мов).

1. Гілка *ваджа-джен* об'єднує групи: а) *ваджа* (*тула, бангвінджі, ваджа, дадійя, цобо, дікака (чам-мона, діджей-бвілім), каму, авак*); б) *лонгуда*; в) *джен* (*лелау (мунга-лелау), мінганг досо (досо, мунгу-досо), джен (нзангі), к'як, бурак, махді, моо, лок, мак, тха*); г) *юнгур* (*мбоі, лібо (каан), роба (лала-роба), юнгур (воро-бена)*).

2. Гілка *леко-німбарі* охоплює групи: а) *леко* (підгрупа *чамба – леко, мумбаке (ндагам, ньонг) і донга; вом, колбила*); б) *дуру* (*дупа, діі, папі, сарі; дулі (мертва); намші (дояйо, севе), гімніме, гіме, кома, вере (мом джанго), воко (лонгто), пере (котопо, кутин)*); в) *німбарі*; г) *мумуйе-янданг* (*генгле, кумба, мумуйе (ранг, пангсенг, зінна), вака, темі; янданг, кпасам, балі, кугама*).

3. Гілка *мбум-дай* об'єднує групи: а) *мбум* (*каре, каранг, нзакамбай, пана, куо, дама, ндаі, моно, мамбай (мангбаі), мунданг, тупурі, мбум, дек, лаку, пам*); б) *буа* (*буа, болго, бон гулу, гулу іро, коке, ньєлим, ной, тунья, зан гула, фанья*); в) *ким* (*бесме, гундо, ким (маса)*); *дай*.

4. Гілка *фалі*.

5. Гілка *кам*.

6. Гілка *ква (ба)*.

До підродин *адамава* належать також 3 некласифіковані мови: *обло, геві* (мертва), *лабі*.

Убангійська родина поділяється на 5 гілок (близько 60 мов).

1. Гілка *гбайя-мандзій-нгбака*: *сума, бокото, гбану, гбайя, алі, бофі, бондзо, мандза (манжа), нгбака, банганду*.

2. Гілка *банда* (центральна): *гобу, кпагва, банда* (група діалектів або споріднених мов), *моно, нгунду, лангбаши, мбандза, нгбунду*.

3. Гілка *занде* (південна): *барамба, памбіа, геме, кпатілі, нзакара, занде*.

4. Гілка *нгбанді* – група діалектів: *нгбанді, якома, мбангі, денді*.

5. Гілка *сере-нгбака-мба* охоплює групи: а) *мба* (*донго, мба, ма (амаді), ндунга*); б) *нгбака* (*бангба, майого, мунду, бака, бомаса, гунді, ганзі, нгомбе, нгбака, буака (гіліма, нгбака мабо), бурака, гбанзірі, кпала, мондзомбо, янго*); *сере* (*ферогге, мангаят, індри, тогойо, баї, бвірі, ндого, сере, тагбу*). Серед мов цієї групи особливе місце займає мова *санго* (*креольська мова на основі нгбанді*), яка грає роль *лінгва франка* на значній території центральної Африки.

9. Бенуе-конголезькі мови. Найбільша родина мов в Африці, входить до складу *нігеро-конголезьких* мов. Поширені на значній території Африки (на південь від Сахари) від Того до Сомалі і на південь аж до ПАР. Загальна кількість мовців понад 380 млн осіб (2004), з них 310 млн – на мовах банту. Найбільші мови *не-банту*: *йоруба* (30 млн), *ігбо* (18 млн), *ефік* (4 млн), *едо* (1 млн), *ебіра* (1 млн).

Охоплює понад 900 мов. Назва «бенуеконголезькі мови» була запропонована Дж. Х. Грінбергом (1963), який об'єднав під нею мови банту й родину бенуе-крос західносуданських мов Д. Вестермана (1927). П. Р. Беннет і Я. Стерк (1977) приєднали до них східні гілки мов ква Дж.Х. Грінберга, які згодом стали називатися західними бенуе-конголезькими, а первісна родина Дж.Х. Грінберга – східними бенуе-конголезькими мовами.

За сучасними уявленнями, бенуе-конголезька родина мов є частиною південної підгрупи родин вольта-конго без мов ква (поширені на атлантичному узбережжі Беніну, Того, Гани і Кот-д'Івуара, майже 21 млн носіїв). Крім того, є північна підгрупа родин мов (або «саванна підгрупа мов»), що складається з 4-х основних родин: гур, сенуфо, кру, адамава-убангійська (разом – близько 30 млн осіб). Отже, з усієї чисельності вольта-конголезької групи мовних родин (320 млн осіб на африканському узбережжі) бенуе-конголезькі мови – це 270 млн осіб (84%). Однак не всі мови, що входять до складу бенуе-конголезької родини, є бантоїдними (213 млн осіб). За однією з останніх класифікацій, бенуе-конголезькі мови поділяються на дві підродини – західну (колишні східні ква) і східну, які, можливо, є самостійними родинами.

Західна підродина. Мови західної підродини поширені на значній частині території Нігерії й частково Беніну. До їх складу входять такі мови, як йоруба (і споріднена мова ігала), ігбо, або ібо, едо, або біні, нупе (і споріднена мова гбарі, або гбаг'ї), ідома, акоко та інші. В середині 1980-х років на африканському континенті нараховувалося 42,4 млн осіб (на початку 2000-х років – понад 50 млн осіб), які говорять мовами цієї підродини, що становить 8,2% від всього населення Африки (і 14,8 % від населення нігеро-конголезької родини), в тому числі в Нігерії (98,5%), Беніні (0,8%), Того (0,2%), Камеруні (0,1%).

Західна підродина складається з 5 великих мовних гілок і 4 гілок, що включають по одній мові (в центральній Нігерії).

Йорубоїдна охоплює мови йоруба та ігала. Мова йоруба ґрунтована на 5 говірках, які іноді вважають окремими мовами: власне йоруба, або ойо, іфе, іджеша, емба, екіті, ондо, ітсекірі, всього 19,59 млн осіб (46,2% від усієї групи мов, на початку 2000-х років – 24 млн осіб). Мова йоруба поширена на заході й південному заході Нігерії, в тому числі в містах Лагос, Ібадан, Бенін-Сіті, Ілорін, Сапеле, носії йоруба становлять значну частину населення Беніну (де вони відомі під назвою наго) і Того (де їх називають ана). Мова ігала поширена на заході провінції Бенуе, на південь від річки Бенуе (0,8 млн осіб; 1,9%).

Едоїдна охоплює мовну спільноту едо, або біні, загальною чисельністю 3 млн осіб (7,1%), що живуть в нігерійському штаті Бендел на правому березі Нігеру біля міста Бенін-Сіті. Поділяють зазвичай на 4 гілки: а) північно-західну (окпамхері та інші мови); б) центральну (едо (біні) – загальна чисельність 2,7 млн осіб, ішан, йсхее (ецако), кунібум та інші мови); в) південно-західну (урхобо, ісок та інші мови); г) дельта (нгене, епіе, дегема).

Ігбоїдна охоплює мовну спільноту ігбо, або ібо, загальною чисельністю 16,05 млн осіб. (37,8%, на початку 2000-х років – 19 млн осіб), які живуть по

берегах річки Нігера нижче міста Оніча в Нігерії, а також – на схід від Нігера аж до річки Крос, більшість у штатах Анамбра та Імо. Поділяють на 2 групи: а) *ігбо*, або *ібо* (центральна *ігбо*, саванний *ігбо*, *ікверрі*, *іка*, *абаджа*, *оніча-авка*, *ігва*, *ісу*, *іджі-еззаїква*, *арата*, *ікану*) – всього понад 18 млн осіб (на початку 2000-х років); *екпейе*.

Нупоїдна представлена досить великою мовою *нупе*, або *нупенсізі* (всього 1,1 млн осіб (2,6%, на початку 2000-х років до 3 млн осіб)). Поширена долинами річок Нігер і Кадуна, переважно в однойменних нігерійських штатах, у північних районах штату Квара, а також у столичному федеральному окрузі, південна межа їх етнічної території проходить від Кулі до місця впадання річки Гурара в Нігер. На всій території носії мови живуть змішано з *фульбе*, *хауса*, *йоруба*, *канурі* та спорідненими з *нупе* народами: *гбарі*, або *гбаб'ї* (550 тис. осіб (1,3%), населяють верхів'я річок Кадуна й Гурара в штаті Кадуна), та *ігбіра* (600 тис. осіб (1,4%), мешкають на правому березі річки Нігер, на південь від місця впадання в неї річки Бенуе, біля міста Локоджа, крім того, поруч з дрібними племенами й народами, включеними в 2 основні групи: мов *ебіра* і *гаде*; *нупе-гбарі* (*нупе*, *гбарі*, *ігбіра*, *гбадьє*, *дибо* та інші мови).

Ідомоїдна представлена великою етнічною спільнотою *ідома* (власне *ідома*, *агату*, *араго*, *уфна*, *аквейя*, *нкум*, *яла*, всього 700 тис. осіб (1,7%, на початку 2000-х років 1,1 млн осіб). Живуть здебільшого на південь від річки Бенуе й близькі до них *афу*, *егеде*, *йачі*, *етуло*. Поділяють на 4 групи: а) *ятъє*, *акна*; б) *елої*; в) *етуло*; г) *ідома* – на початку 2000-х років понад 600 тис. осіб, *ігеде*, *яла*, *алаго*.

Акокоїдна представлена мовою *арігіді*, або *акоко*. Всього – 50 тис. осіб (на початку 2000-х років), а також: *акпес*, *око*, *айера-ахан*.

Східна підродина. У підродині східних *бенуе-конголезьких* мов *небантоїдними* є мови 3-х надгілок: *центральнінігерійські*, *кросриверські* та мови *укаан*.

Центральнінігерійська (*кайнджі-платоїдна*, або мови *плато*) (3,5 млн осіб, на початку 2000-х років), мови *джарава* (5,1%), *камбарі*, *дука*, *дукаркарі*, *камуку*, *санга*, *буту*, *лунду*, *кагома*, *тари*, *ірігве*, *ідонг* (*аджія*), *біром* (5,1%), *нінзам*, *нунгу*, *мабо*, *йергам*, *башар*. Надгілка охоплює 13 груп: 1) *кайнджі* зі складною структурою і понад 50 мовами (*камбарі*, *тсуваді*, *баса*, *лела*, *джерє* та ін.). Всього на початку 2000-х років розмовляли 900 тис. осіб; 2) *північноплатоїдна* (6 мов, сюди ж належить *ікулу*); 3) *західноплатоїдна* (16 мов, сюди ж належать у тому числі *кванка*, *егон* та ін.). В останніх 2-х групах нараховують всього 770 тис. осіб; 4) *центральноплатоїдна* (8-9 мов, сюди ж належать мови *джу*, або *каже*, *тъяп*, всього 460 тис. осіб); 5) *південно-східна платоїдна* (4 мови, в тому числі *лід'їлі*, всього 50 тис. осіб); 6) *беромська* (3 мови, сюди ж належить мова *біром*, всього 300 тис. осіб); 7) *нінзійська* (6 мов, сюди ж належить мова *мада*); 8) *алуму-тесу*; 9) *аю*; 10) *торо*; 11) *х'ям*; 12) *тарокоїдна* (4 мови, сюди ж належить мова *тарок*, всього 300 тис. осіб);

13) *джукуноїдна* (близько 20 мов, сюди ж належать мови *вапа, тигона*, 250 тис. осіб).

Кросриверська, або мови народів Крос-Ривера (всього 6 млн осіб, на початку 2000-х років), на узбережжі затоки Біафра в південно-східній частині Нігерії, більшість населення в південних округах нігерійського штату Крос-Ривер. Гілка складається з 5 груп: 1) *бенді* (9 мов, сюди ж належать мови *бок'ї, якір*); 2) *верхньокроська* (22 мови, сюди ж належать мови *локаа, мбембе*); 3) *нижньокроська* (23 мови, сюди ж належать мова *ефік*, або *ібібіо* – на початку 2000-х років розмовляли 2,5 млн осіб, ще близько 2-3 млн використовують як другу рідну мову) – найбільша підгрупа, яка становить 83% від усієї групи (в середині 1980-х років чисельність народу ібібіо становила 5 млн осіб); 4) *кегбоїдна (огоні)* (5 мов, сюди ж належить *кана*); 5) *центральнодельтна* (8 мов, в тому числі *огбіа*).

Укаан.

Бантоїдна надгілка (понад 650 мов) охоплює близько 14 груп, до її складу належать такі мови, як *тив, бамілеке, бамум, джарава*. Однією з груп є мови *банту*, що охоплюють близько 500 мов, сюди ж належать мови *суахілі, лінгала, руанда, конго, рунді, зулу, коса* та ін.

Більшість *бенуе-конголезьких* мов не мають писемності, хоча на деяких великих мовах (*йоруба, ігбо* та ін.) існує багата література.

10. Кордофанські мови. Угрупування мов, поширене в горах Кордофана (Республіка Судан), таксономічний статус якого залишається не до кінця з'ясованим. До останнього часу ці мови вважали окремою родиною в складі нігеро-конголезької макрородини, яка найбільш генеалогічно віддалена від інших родин. Нещодавно Роджер Бленч поставив під сумнів спільність кордофанських мов і припустив, що талоді-хейбанські можуть становити родину, ближчу до інших нігеро-конголезьких. Водночас такі, як *катла-тіма* і *рашадські* утворюють окремі родини на периферії тієї самої родини. Близькість кордофанських мов у такому разі пояснювана їхнім пізнім зближенням в межах мовного союзу.

Усталеним є включення до складу кордофанської родини мов чотирьох гілок: 1) *катла-тіма (катла)*: *катла, тіма*; 2) хейбанська (коалібська): *тиро (тиру), моро, шірумба (швай), утором (віді), лару-хейбанська (ларо-ебанг), логол (луха), коалібська, ко (кау-фунгор), варнанг (верни)*; 3) *талодійська*: *талоді (дьоманг), ндінг (елірі), масакінська (нгілк-денгебу), точо, тегем (лафофа)*; 4) *рашадська (тега-тагойська, оголе)*: *тега (рашад), тагойська*.

Мови *каду (тумтум)*, які Дж.Х. Грінберг включав у цю родину, після дослідження [Schadeberg T. C. 1981. *A survey of Kordofanian*. SUGIA Beiheft 1-2. Hamburg: Helmut Buske Verlag] вважають окремою родиною. Вони, ймовірно, належать до гіпотетичної ніло-сахарської макрородини.

VIII. Ніло-сахарські мови. Гіпотетична макрородина африканських мов, що поширені між мовами афразійської та нігеро-конголезької макрородин та які не увійшли в жодну з них. Поширені в південній частині Сахари, в долині Нілу, в Сахеле, регіоні Судан і в прилеглих районах

Центральної, Західної і Східної Африки – від Малі на заході до Ефіопії на сході і від південного Єгипту на півночі до Танзанії на півдні.

Загальна кількість носіїв ніло-сахарських мов (за Ethnologue-16) приблизно становить 39 мільйонів осіб. Такі дані охоплюють діапазон із 1980 по 2005 рік (охоплюючи усереднені показники 1990-х років).

Якщо спорідненість цих родин коли-небудь доведуть, то вона постане істотно віддаленішою, ніж це можна припускати для нігеро-конголезьких мов. Так, за однією з гіпотез [Gregersen E. Kongo-Sahara // *Jurnal of African Languages*. 1972. 11. 1. S. 69-98], нігеро-кордофанські мови включають у ніло-сахарську гіперродину (в такому разі її називають нігеро-сахарською) поряд з іншими (макро) родинами. Однак більшість лінгвістів обережно ставляться до таких припущень, оскільки спорідненість самих ніло-сахарських мов мало аргументована.

Окремі мовні групи ніло-сахарської макрородини, відповідно до певних гіпотез, передували періоду неоліту. Так, наприклад, спільність східносуданських мов було засновано, орієнтовно, в 5-му тисячолітті до н.е. Ніло-сахарська генетична (і мовна) єдність обов'язково буде набагато давнішою від східносуданських мов і стосуватиметься періоду верхнього палеоліту.

Диференціація родин ніло-сахарських мов може відображати розташування водних ресурсів у Зеленій Сахарі, коли пустеля була придатнішою для життя, ніж вона є сьогодні, – тобто в період неолітичного субплювіала (найпізніший із періодів «вологої Сахари», або «зеленої Сахари», коли регіон був вологішим, і в ньому була багатша й різноманітніша біота (історично сформована сукупність видів живих організмів, об'єднаних спільною сферою поширення в даний час або в минулі геологічні епохи), включаючи людське населення, ніж в сучасній пустелі), коли Сахара востаннє була саванною (простір у субекваторіальному поясі, покритий трав'яною рослинністю з розкиданими деревами й чагарниками).

Носії ніло-сахарських мов належать, здебільшого, до негроїдної раси, а в деяких районах Судану і Чаду – до перехідних і змішаних типів європеїдної-негроїдної раси.

За ніло-сахарською гіпотезою об'єднано 11 родин і 4 ізольовані мови із заходу на схід.

Сонгайська родина (*сонгай-зарма*; Нігер і Малі) охоплює близько 10 мов.

Сахарська родина (південний край Сахари біля озера Чад) охоплює близько 10 мов, сюди ж належить найвідоміша мова *канурі*.

Мабанська родина охоплює 5-9 мов у південно-східному Чаді на кордоні з Суданом.

У **фурську родину** (мова *фор*) входить всього 2 мови на сході Чаду й на заході Судану.

Центральносуданська родина складається з 8 гілок, географічно розділених на західну (південь Чаду й північ ЦАР) та східну (південь Судану і північний схід ДРК) частини, й охоплює більше 60 мов (мови *sara* та ін.).

Східносуданські (східносахарська) мови – умовне об'єднання (надродина) мов, охоплює близько 80 мов, що об'єднані в 3 родини, та 1 ізольована мова, спорідненість між якими остаточно не доведена: 1) *таманубійська* родина (охоплює *таманську* й *нубійську* гілки); 2) *н'їманська* родина; 3) мова *нара*; 4) *кір-абайська* родина, куди належать *нілотські* мови.

За гіпотезою К. Рільї (гіпотеза підтримана низкою лінгвістів), до цієї родини належить і *мероїтська* мова (мертва).

Родину каду (кадуглі або тумтум) раніше розглядали в *кордофанській* родині. Складається з 7 мов в центрі Республіки Судан.

Кульякська родина (руб) охоплює всього 3 невеликі мови в Уганді: *ік*, *ньянгія*, *спо (тепес)*. *Берта* – ізолят в Ефіопії.

Команська родина охоплює 5 мов на кордоні Ефіопії й Судану. *Гумуз* – ізолят в Ефіопії. *Кунам* – ізолят в Еритреї.

Під сумнівом залишається питання про належність до *ніло-сахарських* мов вимерлого Меровітського мови.

Уперше ніло-сахарську гіпотезу в наближеному до сучасного стану обґрунтував Джозеф Грінберг. За його класифікацією, *ніло-сахарські* мови містили такі групи: 1) *комузькі* мови (містить *команські* мови і мову *гумуз*); 2) *сахарські* мови (сюди ж належить мова *канурі*); 3) мови *сонгаї*; 4) мови *фур*; 5) мови *мабан*; 6) *шари-нільські* мови – містять 4 групи: а) *центральні-суданські* мови; б) мови *кунам*; в) мови *берта*; г) *східно-суданські* мови (сюди ж належать *нубійські* та *нілотські* мови).

Згодом *комузька* й *шари-нільська* група були зовсім відкинуті.

Найбільші мови. У межах *ніло-сахарської* макрородини виділяють декілька мов, які нараховують не менше півмільйона носіїв:

луо або *долуо* (3 465 000 носіїв), поширена в Кенії, східній Уганді й Танзанії. Носіями є народності *луо*, третя за кількістю носіїв етнічна група Кенії після *кікуйю* і *лух'я*. Цією мовою говорив батько Б. Обама, 44 президента США;

канур (3 340 000, група діалектів), носії проживають від Нігера до північного сходу Нігерії, де представляють найбільшу етнічну групу;

сонгайські мови (2,9 млн, раніше вважалися однією мовою), носії проживають уздовж річки Нігер у Малі й Буркіна-Фасо. Найбільшим представником є мова *зарма*, велика мова Нігеру. *Сонгайські* мови поширені на всій території колишньої Сонгайської імперії. Проте зарахування цих мов до ніло-сахарської макрородини є суперечливим;

дінка (2 000 000 +), носії проживають у південному Судані. Мова однієї з найвпливовіших етнічних угруповань південного Судану;

ланго (977 680), поширена з-поміж одного з найбільших народів Уганди. Поряд з *ачолі*, носії мови *ланго* піддавалися етнічним чисткам у роки диктатури Іді Аміна, який належав до іншого ніло-сахарського народу, *каква*;

масаї (883 000), поширена серед скотарів народності масаї в Кенії і Танзанії;

нуер (804 907), мова племені нуер в Південному Судані;

ачолі (791 796), поширена в Уганді і в Судані, найближчий родич мови *ланге*;

фур (501 800), одна з найбільших мов регіону Дарфур (букв. «Будинок фур» по-арабськи), суданській провінції, де досить довго триває громадянська війна;

нубійські мови (495 000 – різні діалекти), нащадки мови стародавньої Нубії – традиційного ворога Стародавнього Єгипту, поширені від південного Єгипту до північного Судану.

ІХ. Койсанські мови. Умовна назва автохтонних *не-банту* мов півдня Африки і двох ізольованих мов Танзанії (*сандаве* і *хадза*). Найхарактернішою їх рисою є використання клацальних приголосних (кліксів) як повноцінних фонем, що не зустрічається більше ніде в світі, крім кількох сусідніх мов *банту*, *кушитської* мови *дахало* й ритуальної австралійської мови *дамін*.

Багато *койсанських* мов перебуває під загрозою зникнення, і чимало вже вимерло. Загальна кількість мовців – близько 370 тис. осіб. Сфера їх поширення концентрована навколо пустелі Калахарі.

Тривалий час *койсанські* мови відповідно до народів, які ними розмовляють, поділялися на *бушменські* й *готтентотські*. Різниці в способі життя цих народів було досить, щоб не помічати між цими мовами нічого спільного. Водночас *готтентотські* мови намагалися об'єднати з іншими «гендерними» мовами Африки (в межах хамітської гіпотези).

Термін «койсан» (*нама khoi* ‘людина’ і *san* ‘бушмен’) був запропонований у 1928 році етнографом Л. Шульце на позначення загального фізично-расового типу цих народів. Лише в 1963 році Дж.Х. Грінберг пов’язав із цим терміном запропоновану ним раніше макрородину (яку він сам спочатку називав «*Click languages*») [Greenberg J. Studies in African Linguistic classification V: The Eastern Sudanic Languages. Southwestern Journal of Anthropology. 1950. 6(2). 1950. Pp. 143–160; Greenberg J. Studies in African Linguistic classification. New Haven: Compass, 1955; Greenberg J. The Languages of Africa. International Journal of American Linguistics. 1963. Vol. 29 (1)]. Як обґрунтування цієї гіпотези Дж.Х. Грінберг вказав на деякі типологічні подібності та лексичні паралелі, а головне – на наявність у цих мовах клацальних приголосних (кліксів).

Науковці підтвердили давню ізоляцію народів *койсан* від решти людства й виявили серед них групи, що живуть порізно протягом 30 тисяч років.

Нині відомі *койсанські* мови поділяють на 3 родини (дві з яких, можливо, об’єднані в одну) і 3 ізольовані мови. Для зручності після назв мов наведено їх англійські відповідники.

Центральнокойсанська родина (кхой): 1) гілка *кхойкхой* (*готтентотська*) – народи *нама*, *хайлом* і *дамара*; мова *нама* (Nama, Khoekhoegowab) – найбільша *койсанська* мова: 234 тис. осіб у Намібії і ПАР;

капська кхойкхой (Саре KhoeKhoe) – майже вимерла мова південного заходу ПАР, збереглися два говори – *к'хірі* (*гріква*) і *к'ора*, менше 100 осіб; 2) гілка *чу-кхве* (калахарська, центрально-бушменська; *Tshu-Khwe*) – Ботсвана, Намібія (45 тис.): північний схід пустелі Калахарі: група *кхое* (11 тис.): мова *кхое* (*Кхое*) (7 тис.); мова *л'ані-буга* (|| *Ani-Buga*) (4 тис.); група *наро-л'гана* (14 тис.): мова *наро* (*Naro*); мова *л'гана-цьгві* (|| *Gana- / Gui*) (4,5 тис.); *східнокхойська* група (15,35 тис.): мова *шуа* (*Shua*) (6 тис.); мова *чва* (*Tshwa*) (9,3 тис.)

Надродина жу-к'ві (периферійно-бушменська (49-54 тис.)) (JU-!WI); єдність цієї родини не є загально визнаною; охоплює 2 родини:

Північнокойсанська родина (*жу-ч'оанська*): 1) гілка *жу* (*к'хунг; Ju*) – на південному сході Анголи, півночі Намібії й заході Ботсвани (45 тис.): мова *північний к'хунг* (! 'o-! *xung*) (12,5 тис.); мова *центральний к'хунг* (C.! *Xung*) (6,9 тис.); мова *південно-східний к'хунг* (ju | 'hoan) (25-30 тис.) – сюди ж належать говори *жуц'оан* і *л'хаул'е*; мова *кунг-екока* (*Ekoka! Kung, Western !Xuiin*) – в Намібії та Анголі; мова *маліго* (*Maligo*) (2.2 тис.); мова *к'хунг дюни Мангеті* (*Mangetti Dune! Xung*) (500) – в населених пунктах дюни Мангеттена й Омтаку (Намібія); *васекела-бушменська* мова (*Секела;! 'O-! Khung*) (61,3 тис.) – захід смуги Капріві; мова *ч'кхао-л'ае* (*ч'кхаул'ейн; †Kx'ao-ll'ae, †Kx'aull'ein*) (7 тис.) – в Ботсвані та Намібії; мертві – *старохайльомська* мова (*Old Hai || om*) – мова групи *хайльом*, нині говорять особливим діалектом мови *нама*; *овамбо-бушменська* мова (*кеди-чвага; Kedi-Chwagga*) – перейшли на мову *овамбо* (*банту*); моногрупа *ч'оан* (†*Ної*) – на півдні центральної Ботсвани (200 осіб), іноді вважають ізолятом.

Південнокойсанська родина (таа-к'ві, туу): гілка *та* (*Таа,! Х'ої*) – на сході Намібії й заході Ботсвани (4,2 тис.): мова *західний к'хонг*; мова *східний к'хонг*; група *к'ві* (! *Kwi*) – ПАР, Намібія; мова *нц'у* (*N | u*) – єдина жива мова цієї групи (бл. 8 осіб – мовців); з охопленням: мертва *ч'хомані* (†*Khomaní*) і *л'н-к'е* (|| *Ng-! ke*); мертві – мова *ц'ауні-хатія* (/ *Auni-Xatia*); мова *ч'ункве* (†*Unkwe*); мова *л'хау* (|| *Khai*); мова *ц'хам* (/ *Xam*); мова *л'ул'е* (|| *Ku || e*); мова *сіро* (*Seroa*); мова *к'ган-к'не* (*Gã! ne*); мова *л'хегві* (|| *Hegwi*); ізоляти: мова *кваді* – вимерлий (у ХХ ст.) ізолят південного заходу Анголи; мова *сандаве* – ізольована мова Танзанії (40 тис.); мова *хадза* – ізольована мова Танзанії (800 осіб).

Останні дві мови поширені далеко на північному сході, в Танзанії, і з *койсанськими* мов їх зближують лише тому, що в них наявний клікс і вони не входять ні в яку іншу відому родину.

Х. Китайсько-тибетські (сино-тибетські) мови. Поширені у Східній, Південно-Східній і Південній Азії. Охоплюють близько 300 мов (1,2 млрд осіб). За кількістю носіїв ця мовна родина посідає друге місце після індоєвропейської мовної родини.

Сино-тибетську мовну родину поділяють на дві групи: 1) *китайську* (*синітську*), що містить декілька *китайських* мов (традиційно їх називають

діалектами), зокрема *дунганську мову й мову бай*; 2) **тибето-бірманську** групу. Час розпаду – середина 5 тисячоліття до н.е.

1. Китайська (тан-китайська, синітська) група: *китайська* (1 млрд 223 млн 307 тис осіб; Китайська Народна Республіка, Індонезія, Камбоджа, Лаос, В'єтнам; писемність ієрогліфічна), *дунганська* (Киргизстан, Казахстан, Узбекистан; 50 тис. осіб; дунгани, які проживають у Китаї (7 млн осіб), спілкуються *китайською* мовою; писемність – на основі арабської графіки; тепер – на основі кирилиці), *тайська, лаоська, в'єтнамська* та ін.

Китайська – перша за чисельністю мовців у світі. Народна китайська мова диференційована на низку діалектних груп, що сильно розрізнені насамперед фонетично; визначають китайські діалекти зазвичай за географічною ознакою. Літературна мова сформована на основі північного (мандаринського) діалекту, який є і діалектом столиці Китаю – Пекіну. Протягом тисячоліть літературною мовою Китаю був *веньянь*, який сформувався в середині 1-го тисячоліття до н.е. і проіснував як такий, що розвивається, але незрозумілий на слух; як книжна мова до ХХ в., поряд із ближчою до розмовної літературної мови *байхуа*. Остання стала основою сучасної єдиної літературної китайської мови – *путунхуа* (на ґрунті північної *байхуа*). Китайська мова багата на писемні пам'ятки з ХV в. до н.е., але їх ієрогліфічний характер ускладнює вивчення історії китайської мови. З 1913 р поряд з писемністю вживалося особливе силабо-фонетичне письмо «чжу-ань ізиму», сформоване на національній графічній основі для вимовної ідентифікації читання ієрогліфів за діалектами. Згодом було розроблено понад 100 різних проектів реформи китайського письма, з яких найбільша перспективність притаманна проекту фонетичного письма на латинській графічній основі.

Дунганська мова, якою розмовляють дунгани в КНР, писемність – арабська, у дунган Середньої Азії і Казахстану – спочатку китайська (ієрогліфічна), згодом – арабська; з 1927 р. – на латинській основі, а з 1950 р. – на кирилиці.

2. Тибето-бірманська група: *тибетська* (поширена в Китаї, Монголії та Росії (Бурятія й Тува; близько 4 млн осіб), *бірманська* (22 млн осіб; письмо силабічне (складове), походить від давньоіндійського алфавіту брахмі)).

Тибетські мови – група тибето-бірманських мов (сино-тибетської мовної родини), якими розмовляють переважно тибетці. Об'єднує взаємно незрозумілі ідіоми, поширені на сході Центральної Азії (Тибетське нагір'я) і в сусідніх районах Південної Азії, включаючи північ Індостану: Балтистан, Ладакх, Непал, Сикім і Бутан. Кількість носіїв – близько 6 млн осіб. Класична письмова форма мови – найбільша літературна мова регіону, яку використовують у літературі буддизму.

Лхаською тибетською розмовляють близько 150 тис. вигнанців, які живуть за межами тибетського етнічного ареалу, наприклад, в Індії. *Лхаською тибетською* також розмовляє низка етнічних меншин у Тибеті, які жили століттями в контакті з Тибетом, але зберегли свою мову і культуру. Хоча

деяких із цяней Кама вважають у КНР етнічними тибетцями, *цяньські* мови зараховують не до тибетських, вони утворюють окрему групу загальної гілки *тибето-бірманських* мов.

Класична тибетська мова не тональна, але окремі різновиди, такі як *центральнотибетський* і *кхамський тибетський* різновиди мають розвинений тон (*амдо* і *ладакх* без тону). Морфологія *тибетської* може бути описана в загальній формі як агглютинативна, хоча *класична тибетська* була ізолювальною.

Лоло-бірманські мови – найбільша гілка в складі тибето-бірманських мов. Поширені, головно, в М'янмі і КНР (Юньнань, південь Сичуані і захід Гуйчжоу), а також – у Таїланді, Лаосі, В'єтнамі та Індії. Загальна кількість мовців – близько 42 млн осіб (в тому числі близько 32 млн осіб *бірманською* і близько 2 млн – мовою *носі*), що становить близько 2/3 загальної кількості мовців *тибето-бірманськими* мовами.

Лоло-бірманські мови поділяються на 3 основні групи: 1) *бірманська* група: *бірманська*, *цайва* (*цзайва*, *аці*, *зи*), *ачанська* (*нгочанг*), *лаші* (мова) (*леці*, *лачік*), *хпон* (*пхон*), *бола* (*пела*), *мару* (*лхао-во*, *лонг*), поширені на півночі М'янми уздовж кордону з Китаєм і в сусідніх районах Китаю. Носіїв всіх північних мов, крім *хпон*, вважають качинами, і майже всі вони володіють *качинською*; 2) *лолойська* група (*нгві*, *лоло*, *йїська*, *ньі*) поділяється на 3-4 підгрупи, але межі між ними досить хисткі. Як свідчать недавні дослідження, багато з цих мов є кластерами з декількох близькоспоріднених, але взаємнонезрозумілих мов, тому за деякими оцінками кількість *лолойських* мов може сягати 90-100. Поширені здебільшого в Китаї по всій території Юньнані, на півдні Сичуані, заході Гуйчжоу, а в результаті недавніх міграцій – також на сході М'янми, півночі Таїланду, Лаосу і В'єтнаму: а) *північна* підгрупа: *нусу* (частина народу *ну*), *насу*, *носу*, *нісу* (останніми трьома розмовляють групи народу *і*) та інші; б) *центральна* підгрупа: *сані*, *асі*, *ажса*, *аже*, *лаху*, *лісу*, *лолопо* (*ліпхо* або *ліпо*), *лалуо*, *заузоу* (*жоужо*) та інші; в) *південна* підгрупа: мови *акоїдні* (мови *акха*, *хані*, *сила*), *бісоїдні* (мови *бісу*, *пхуной*, *п'єн*), *бі-ка* (мови *пійо*, *кадуо*, *мпі*), *угонг*, *цзино*, *гокхю* та інші; г) *південно-східна* підгрупа (*пхула*): мови *пхула*, *ача* (*ажса*), *мунджі* (*муцзі*), *пхова*, *лахгі* та інші; 3) група *насі* (*нахі*) – мови *насі* і *мосо* (*на*) (Китай: Юньнань, Сичуань).

Лолійські мови – група *лоло-бірманської* гілки мов, поширені на крайньому сході тибето-бірманського ареалу. Носії *лолойських* мов об'єднані в Китаї в етнічну спільність *і*. Вони близькі до *бірманських* мов, разом із якою утворюють *лоло-бірманську* гілку. Всі *лолійські* мови підпадали під вплив *мон-кхмерських* мов.

Поширені здебільшого на південному заході Китаю на всій території Юньнані, на півдні Сичуані, заході Гуйчжоу, а через недавні міграції – також на сході М'янми, півночі Таїланду, Лаосу і В'єтнаму.

Хоча в радянському мовознавстві усталився термін «*лолойські мови*» (з варіантом «*мови лоло*») й інші варіанти не вживають, в англійській лінгвістиці існує кілька конкурентних варіантів: *Lolo*, *Loloish*, *Yipo*, *Yiish*, *Yipho*, *Ngwi* і

т. ін. Це пов'язане частково з тим, що слово «лоло» вважають у Китаї зневажливим і принизливим і майже там не використовують. Тому багато дослідників намагаються придумати інші варіанти, ґрунтовані на інших назвах і самоназвах окремих груп, які розмовляють *лолійськими* мовами.

У писемності мов *носі, нісу, насу* з середньовіччя використовують словесно-складовий принцип (класичне письмо *і*), що зберігся сьогодні в декількох різновидах. З 1970-х рр. офіційним для них є складове письмо (сучасне письмо *і*).

Для *насі* збережено піктографічну (*геба*) і складову (*донґба*) писемності.

Для багатьох мов створені писемності на латинській графічній основі (*насі, лису, лаху, хани, ачан, цайва*). Для мов *ліпо* й *насу* використовують також складове письмо Поларда (основане на латиниці *абугіда*, створене методистським місіонером Семом Поллард для запису мови *мяо*), а для мови *лису* – т. зв. алфавіт Фрейзера (алфавіт, створений у 1915 році протестантським місіонером Джеймсом Фрейзером для мови *лису*). На сьогодні алфавіт Фрейзера є офіційним шрифтом для *лису*, які проживають у Китаї. У 1930-і роки алфавіт Фрейзера також використовувався місіонерами для видань мовами *насі* й *цзайва* (*аці*)).

Бірманська мова – тонова, реєстрова мова з ізохронними складами, аналітична мова з порядком слів SOV, входить у *лоло-бірманську* групу *тибето-бірманської* підродиною *сино-тибетської* (*китайсько-тибетської*) мовної родини. Писемність – бірманське письмо, джерелом якого є писемність *брахми*.

Є офіційною мовою М'янми (колишньої Бірми). *Бірманською* говорять бірманці й деякі національні меншини, зокрема, мони. Серед *сино-тибетських* мов за чисельністю мовців вона поступається лише *китайській*. Найдавніші з текстів *бірманською* мовою – напис М'язеді – належить до 1113 року.

XI. Тайські мови: 1) *тайська* (державна мова Таїланду (до 1939 р. *сіамська* мова держави Сіам); 2) *лаоська*; 3) *чжуанська*; 4) *кадайські* (*чи, лаку, лати, гелао*) – група в складі *тайських* або самостійна ланка між *тайськими* й *австронезійськими*. Окремі науковці вважають *тайські* мови спорідненими з *австронезійськими*; в колишніх класифікаціях їх включали в *китайсько-тибетську* родину.

Тайські мови поширені в Індокитаї (М'янма, Таїланд, Лаос, В'єтнам і Камбоджа), в південних районах Китаю і на крайньому північному сході Індії. Загалом нараховується близько чотирьох десятків *тайських* мов, хоча близькість окремих ідіом і наявність діалектних континуумів у багатьох випадках досить ускладнює визначення кількості мов. Загальна кількість носіїв становить близько 90 млн осіб (2000-і рр.).

Класифікація *тайських* мов вкрай заплутана. Найпоширенішою донедавна залишалася класифікація Лі Фангуя, за якою виділяли 3 групи: *північну, центральну* й *південно-західну*. Згодом такий базовий поділ не раз підтверджували, хоча пропонували або об'єднання *центральної* й *південно-західної* груп, або *центральної* й *північної*. Останнє, зокрема, добре

підтверджуване даними лексикостатистики, за якими *тайська* прмова розпалася приблизно в III столітті до н.е. на *південно-західну* й *північно-центральну* групи, які, своєю чергою, розпалися десь протягом II століття н. е. на низку споріднених підгруп. Якщо *північно-тайські* мови залишаються цілісною підгрупою в межах цієї класифікації (об'єднуючись із мовою *сек*), то *центрально-тайські* представлені щонайменше трьома окремими підгрупами, однаково близькими до *північно-тайської*.

Північно-центральна група. Назва північно-центральна з'явилося як результат поєднання назв *північної* й *центральної* груп. Як для цілого – вдалішою назвою є *північно-східно-тайська* група.

За даними лексикостатистики охоплює 4 підгрупи (останні три відповідають традиційній *центрально-тайській* підгрупі): а) *північно-тайська* підгрупа: мова *сек*, *буї-північно-чжуанський* пучок (V століття н. е.), що охоплює центральне ядро й велику кількість периферійних ідіом, деякі з яких можна вважати окремими мовами: *ляншанська*, *фіншанська*, *цубейська* та ін.; б) *західно-чжуанська* підгрупа містить одну мову на південному сході Юньнані, відому під різними назвами: *бу-дай*, *веньма*, *тху-лао*; в) периферійна підгрупа, що охоплює як мінімум мови з в'єтнамської провінції Лаокай (можливо, *зай*) і заходу китайської провінції Гуандун (район Цінчжоу); г) *власне центрально-тайська* (*тхо-південночжуанська*) підгрупа містить *південночжуанську* мову, *нунську*, *тхо*, *као-ланську* й, можливо, деякі інші.

Південно-західна група. Класифікація *південно-західно-тайських* мов є ще заплутанішою. Фактично вони становлять декілька переплетених ланцюжків мов, відносини між якими аналогічні діалектам континууму. Існує декілька варіантів виділення тих чи тих підгруп, які частково накладаються одна на одну.

Північно-західний мовний континуум містить: *тайські* мови Індії: мертві – *ахомська*, *кхам'янг* і *турунг*; *айтон*, *пхакіт*; мова *кхамті* (на півночі М'янми) і мови *тай-мао* (*дейхунська*) і *тай-иа* на південному заході Юньнані (Китай); останні дуже близькі до *шанської* та мови *лі*; *шанська* мова на північному сході М'янми, близька до *тай-мао* та *кхинської*; інші мови Юньнані народності *дай*: *лі*, *тай-понг*, декілька близьких діалектів на кордоні з В'єтнамом (*магуанський*, *люйчунський*) і *північно-юньнаньська* мова (діалекти *удинський*, *юнженський*, *хойлі*, *дукоу*) у верхів'ях Янцзи на півночі Юньнані й порубіжних територіях Сичуані; *кхинська* мова на крайньому сході М'янми та *юанська* мова (*лана*, *північноотайська*, *кхам-мианг*) на північному заході Таїланду, наближені, з одного боку, до *шанської*, а з другого, – до *південнотайської* мов.

Біло-тайська мова (мова білих тай, тай-кхау, тай-дон) на крайньому північному заході В'єтнаму досить відокремлена від інших *тайських* мов, хоча виявляє певну близькість до *тай-понг*.

Східно-тайська підгрупа охоплює інші мови гірських північно-західних районів В'єтнаму й гір центрального Лаосу: *чорно-тайську* (мова *чорних тай*, *тай-дам*), *червоно-тайську* (*тай-денг*, *тай-тхань*), *пхуанську* мову в центрі

Лаосу з висілками в Таїланді, групу говірок провінції Нгеан і сусідніх районів Лаосу (*тай-йо (ньо), тай-міонг (тай-ханг-тонг)* і *тай-мен), тай-самніа, пхутай, тай-кханг* і, можливо, інші маловивчені ідіоми (*тай-са-па, куан, рієн, пу-ко*).

Південнотайська підгрупа охоплює: найбільшу (*центрально-*) *тайську* мову з належними до неї *коратською* й *південнотайською (пак-тхай)* говірками; *лао-ісанський* кластер, поширений у Лаосі («*лаоська мова*» – мова *лао-лум* («*низинних лао*»), офіційна мова Лаосу) і на північному сході Таїланду («*ісанська мова*» – регіон Ісан).

Потрібно пам'ятати, що в європейських мовах усталені такі орфографічні конвенції: *тайську* мову й інші *тайські* мови Таїланду (*північна, північно-східна, південно-західна, тхай-сонг*) пишуть із *th* – *Thai*; інші *тайські* мови і всю групу пишуть через *t* – *Tai*.

У В'єтнамі офіційну народність, що говорить *південно-західно-тайськими* мовами, називають *Thái*, а одну з народностей, що говорить *північно-східно-тайською* мовою *txo*, – *Tàu*.

У багатьох південно-західно-тайських мов писемність основана на брахмі. *Чжуанську* мову традиційно записували китайськими знаками (чжуанське письмо), а деякі з мов були романізовані, хоча традиційна система письма використовується до цих пір.

ХІІ. Мови мяо-мяо (мяо-яо; хмон-м'єн): *мяо* з діалектами *хмонг, хму* та ін.; *яо* з діалектами *м'єн, кімун* та ін.; *ну*. Родина споріднених мов у Східній Азії. Раніше їх розглядали як одну з груп *сино-тибетської* родини, проте, за сучасними уявленнями, мови *мяо-яо* є окремою мовною родиною. Деякі дослідники припускають входження мов *мяо-яо* в *аустричну* макрородину.

Загальна кількість мовців – понад 8 млн. осіб. У КНР – 7 мільйонів у провінціях Хунань, Гуйчжоу, північній частині Гуансі й Гуандуна, в деяких районах Сичуані й Юньнані. Мовами *мяо-яо* говорять також у південній частині провінцій Гуандун, Гуансі і Юньнань, але там вони з'явилися через переселення протягом декількох останніх століть. Понад 850 000 осіб живуть у В'єтнамі, носії цих мов живуть також у Лаосі, Таїланді і М'янмі, де вони з'явилися теж через пізні переселення.

Класифікація: мова *мяо*: 1) західна група діалектів: діалект *хмонг (сичуань-гуйчжоу-юньнаньський)* – 2,2 мільйона осіб; *північно-східно-юньнаньський* діалект; діалекти південної частини Гуйчжоу (*хуейшуйський мяо: центральний, східний, північно-західний, південно-західний*); 2) *північно-східна (західно-хунаньська)* група діалектів; 3) *південно-східна* група діалектів: діалект *хму*, діалект *канао*; діалект *ну* – 400 тисяч осіб;

мова *пахнг* – сукупність *хмонгських* діалектів, поширених у китайських провінціях Гуйчжоу, Гуансі, Хунань і на півночі В'єтнаму, якою говорять представники народності патхен;

мова *мнай*;

мова *кьонгнай*;

мова *юнуо*;

мова *яо* – одна з основних мов народу *яо*, який живе в Китаї, Лаосі, В'єтнамі, Таїланді та, з відносно недавнього часу, – в США. Всього в світі нараховується близько 900 000 мовців *яо*;

група діалектів *м'єн-кімун*: діалект *м'єн* – 500 тисяч осіб, діалект *кімун*;

група діалектів *дзаумін*;

група діалектів *б'яумін*;

мова *ше* – 1 тисяча осіб. Поширена на південному сході провінції Гуандун (південний Китай). Представлена двома взаємодоповнювальними діалектами – *лофу* (*східний ше*), яким говорять у повітах Боло і Цзенчен і *ляньхуа* (*західний ше*), що поширений у повітах Хайфен і Хуейдун.

ХІІІ. Дравідійські мови (мови найдавнішого населення Індійського субконтиненту, прогностично – споріднені з *уральськими* мовами): *тамільська*, *телугу*, *малаялам*, *канада* (на усіх мовах наявна писемність на основі (чи за його зразком) індійського письма брахмі), *тулу*, *гонді*, *брахуї*.

Родина мов на території південноазіатського (Індійського) субконтиненту. Поширені головню в Індії, особливо в південній її частині, а також у Пакистані, південному Афганістані, східному Ірані (мова *брахуї*), частково в Шрі-Ланці, країнах Південно-Східної Азії, на островах Індійського й Тихого океанів і в Південній Африці.

Загальна кількість мовців 85 *дравідійськими* мовами перевищує 200 млн осіб, понад 95% із них користуються чотирма мовами: *телугу*, *тамільською мовою*, *каннада* і *малаялам*.

У давнину дравідомовні племена були поширені на території від Перської (Елам) до Бенгальської затоки, на півночі доходили до південно-західних регіонів Середньої Азії. Їх прабатьківщиною була територія Ірану. До числа *дравідійських* зараховують також *еламську* мову (*брауї* є проміжною ланкою між *еламською* й іншими *дравідійськими*) і, з дещо меншою часткою впевненості (у зв'язку з гіршим станом дешифрування збережених пам'яток), мова «протоіндійських» культур Мохенджо-Даро і Хараппа в долині Інду. Як свідчать спостереження, *еламська* мова не є близько спорідненою з *дравідійськими*, а, можливо, постає сполучною ланкою між *ностратичними* й *афразійськими* мовами. Такі висновки про стан *еламської* мови щодо інших *дравідійських* мов, як і *дравідійської* мовної родини до інших мовних родин Євразії, більшість компаративістів вважають мало переконливими.

Класифікація. *Дравідійські* мови охоплюють: 1) *північно-західну* групу: *брауї* (*брагуї*, *брахуї*); 2) *північно-східну* групу: *курух*, *малто*; 3) *центральну* групу: *гадаба*, *коламі*, *найді*, *парджі*; 4) *гондванська* група: *гонді*, *конда*, *куві*, *куї*, *манда*, *пенго*; 5) *південно-східну* групу: *телугу*; 6) *південно-західну* групу: *тулу*; 7) *південну* групу: *каннара* або *каннада*, *кодагу*, *кота*, *малаялам*, *тамільська*, *то тода*.

Деякі *дравідійські* мови (*ерукала*, *кайкаді*, *курумба*, *белларі*, *корага* та ін.) вивчені слабо, і належність їх до тієї чи тієї групи не визначена. Загальна кількість мовців *дравідійськими* мовами на сьогодні перевищує 200 млн осіб, із них понад 90% припадає на «велику дравідійську четвірку» – мови *телугу*,

тамільська, малайлам і каннада, які мають більш ніж тисячолітні письмові й літературні традиції (найдавніші тамільські пам'ятки датовані II-I ст. до н. е.) і статус офіційних мов південноіндійських штатів Андхра-Прадеш, Тамілнад, Керала й Карнатака відповідно.

У писемності в основному використовуються різні варіанти індійського письма.

XIV. Поза родинами – мова бурушаски (вершиксська) (гірські райони Північного Заходу Індії). Ізольована мова, якою говорить народ буришів, що проживає в гірських районах Хунза (Канджут) і Нагар на півночі Кашміру. Близькоспорідненим *вершиксським* діалектом (*вершиквар*) говорять на заході, у Ясіні. У 1931 році кількість мовців власне *бурушаски* становила близько 20 тисяч осіб, а *вершиксським* діалектом – близько 7,5 тисяч осіб. На сьогодні загальна кількість мовців – близько 50 тисяч осіб.

Бурушаски тривалий час була без писемності. Є значна кількість текстів, які були записані у фонетичній транскрипції й перекладені англійською мовою, головно Д. Локхартом Роберстоном Лоримером. Писемність на основі арабського й латинського алфавітів розвивається з 1970-х років.

XV. Автроазіатські (аутроазіатські) мови. Мови *мунда: сантал і, мундарі, хо, бирхор, джуанг, сора* та ін.; *кхмерська; палаунг (румай)* та ін.; *нікобарська; в'єтнамська; кхасі; малакська група (семанг, семаї, сакаїї та ін.); неалі.*

Родина (або надродина) мов, які поширені у Південно-Східній Азії (В'єтнам, Таїланд, Камбоджа, Лаос, Бірма, Малайзія, Китай) і на сході Індії. Загальна кількість мовців – більше 90 мільйонів осіб (середина 1990-х рр.). Більшість *австроазіатських* мов використовується невеликими групами, говорять, здебільшого, в гірських районах, оточених іншомовним населенням. Виняток становлять державні *в'єтнамська* і *кхмерська* мови.

У літературі досі не утвердилася назва для цієї родини (точніше, друга буква). Одні лінгвісти (І.І. Пейрос та ін.) пишуть букву «в», інші – букву «у» (Ю. К. Лекомцева).

Класифікація. *Австроазіатські* мови охоплюють більше 150 мов і, відповідно до загальновизнаної в сучасній науці класифікації, поділяються на три основні гілки: *мунда, мон-кхмерську та нікобарську*. Раніше до складу *аустроазіатських* мов помилково відносили мову *нахалі* (ізольована мова, поширена в західно-центральної частині Індії (штати Мадх'я-Прадеш і Махараштра, на південь від річки Тапті біля села Тембі, округ Німар). Кількість носіїв – орієнтовно 5000 осіб. За спостереженням науковців, мова містить багато запозичень з *індоарійських* (конкретно *маратхі*), *дравідійських* і *мунда* мов, проте значна частина словника і граматики не мають аналогів в світових мовах).

За даними лексикостатистики, *нікобарська* гілка відокремилася від решти *австроазіатських* мов у 7-му тисячолітті до н. е., останні ж розділилися лише два тисячоліття тому (тоді ж, коли й *індоєвропейські* мови). Отже,

правильніше було б говорити про дві окремі родини, а *австроазіатські* мови називати надродиною..

Відсутність будь-яких лінгвістичних реконструкцій для *нікобарських* мов помітно ускладнює етимологічні ідентифікації *нікобарських* коренів, що неминуче позначувано на надійності *нікобарських* матеріалів.

Гілка мунда. Розмовляють близько 9 млн осіб у Східній Індії та Бангладеш. Походження мов *мунда* невідоме, хоча вважають, що вони є автохтонними мовами Східної Індії. Найпоширенішими мовами *мунда* є *мундарі* й *сантал*.

Мунда вплинули на інші мови Індії, такі, як *санскрит* і *дравідійські* мови, і, своєю чергою, зазнали їхнього впливу.

Мовам *мунда* властиві такі особливості: три граматичні числа (однина, двоїна і множина), два іменні класи (істоти й неістоти); займенник «ми» поділяється на інклюзивну («ми з тобою») й ексклюзивну («ми без тебе») форми. Час дієслів передається або суфіксами, або допоміжними словами. Скупчення приголосних характерні для мов *мунда*, за винятком середини слова.

Інколи вважають (І.М. Дьяконов), що *мунда* знаходяться у віддаленому спорідненні з *шумерською* мовою.

Склад мов мунда: 1) північні *мунда*: *кірку* (штати Махараштра і Мадхья-Прадеш, близько 200 000 осіб); *кхерварі* (індійські штати Біхар і Орісса: *сантал* (понад 4 млн осіб), *мундарі* (близько 750 000 осіб), *хо* (400 000 осіб), близько десятка дрібніших мов: *корва*, *асури* та ін.; 2) центральні *мунда*: *кхарія* (Мадх'я Прадеш, близько 200 000 осіб), *джуанг* (Орісса, близько 17 000 осіб); 3) південні *мунда* (*савара* або *сора*); північний Корапут: *савара* (*сора*) / *джурай* і *горум* (Західна Бенгалія: понад 200 000 осіб); південний Корапут: *гутоб* (близько 47 000 осіб), *remo* або *бонда* й *гата*, по 2500 осіб.

Гілка мон-кхмерських мов. Родина автохтонних мов Південно-Східної Азії. На думку більшості лінгвістів, разом із мовами *мунда* утворюють дві основні гілки *австроазіатської* родини. Заявлена класифікація неодноразово дискутувалася: деякі лінгвісти або скорочували кількість *мон-кхмерських* мов або включали *мунда* до складу *мон-кхмерських*. *Нікобарські* мови, які раніше часто включали до складу *мон-кхмерських*, сьогодні розглядають як окрему групу або навіть родину, що віддалена і від мов *мунда*, і від *мон-кхмерських*.

Наведена класифікація ґрунтована на статті Ж. Дифлота у виданні 1974 р *Encyclopedia Britannica* (див. також: Diffloth, Gérard. *The Dvaravati Old Mon Language and Nyah Kur. Monic language studies*, vol. 1. Bangkok, Thailand: Chulalongkorn University Print. House, 1984)

Східні мови. *Бахнарські* мови (В'єтнам, Камбоджа, Лаос); *катуйські* мови (центральний Лаос, північно-східний Таїланд, центральний В'єтнам); *кхмерські* мови (або *камбоджійські*) (Камбоджа, північний схід Таїланду (15 млн носіїв)), *накохські* мови (відкриті недавно; центральний Лаос, центральні нагір'я В'єтнаму), *пеарські* мови (південна Камбоджа). Окремі лінгвісти (І.І.

Пейрос) ставлять під сумнів близькість спорідненості *пеарських* мов із *кхмерськими*; *в'єтмионгські* мови (В'єтнам, Лаос (від 76 до 83 млн носіїв)).

Північні мови. Мови *кхасі* (штат Мегхалая, Індія), *кхмуйські* мови (північний Лаос), мови *манг* (В'єтнам, Китай), *палаунгські* мови (китайсько-бірманська межа, північний Таїланд), мови *палью* (Китай), мови *т'їін* (провінція Нань, північний Таїланд), мови *манг*, *палью*, *куй* і *т'їін* були невідомі при укладанні цієї класифікації.

Південні мови. *Аслійські* мови (півострів Малайзія) поділяють на три підгрупи: 1) *джахайські* мови, 2) *сенойські* мови, 3) *семелайські* мови та *монські* мови (Бірма) (1 млн носіїв).

Некласифіковані мови. Ці мови не були відомі при укладанні класифікації: *буганська* мова (Китай), *кеміехуа* (Китай), *куаньхуа* (Китай).

Писемність. *Кхмерська*, *монська* та деякі малі мови (в основному в Китаї) мають писемність на індійській основі (*кхмерські*, *монські*, *ліві*, *дуота*, *тотхам*, *толек* та ін.).

В'єтнамська раніше користувалася модифікованою китайською писемністю, згодом перейшла на латиницю.

Для деяких малих мов (*катанг*, *таой*, *кату*, *бру*, *со*, *ва*, *палаунг* і под.) також створена писемність на латинській основі.

XVI. Австронезійські (малайсько-полінезійські) мови. *А. Індонезійська гілка:* 1) *західна* група (*індонезійська*, названа з 30-х років ХХ ст.; сьогодні державна мова Індонезії), *батаська*, *чамські* (*чамська*, *джараї* та ін.); 2) *яванська* група (*яванська*, *сунданська*, *мадурська*, *балійська*); 3) *даякська*, або *калімантанська* група (*даякська* та ін.); 4) *південносулавесійська* група (*саданська*, *бугійська*, *макасарська* та ін.); 5) *філіпінська* (*тагальська* (*тагалоська*, *іпоканська*, *бікольська* та ін.); 6) *мадагаскарська* група: (*мала*, *гасійська* (раніше – *мальгаська*; мертва – *каві* – *давньояванська* літературна мова; пам'ятки з ІХ ст. н.е.; за походженням *яванська* мова *індонезійської* гілки сформувалася під впливом мов Індії (*санскрит*)); *Б. Полінезійська гілка:* *тонга* і *ніуе*, *маорі*, *гавайська*, *таїті* та ін., *самба*, *увеа* та ін.; *В. Мікронезійська гілка:* *науру*, *марльська*, *понане*, *тоук* та ін. Класифікація *австронезійської* родини є дещо спрощеною. Насправді ж родина охоплює величезну кількість мов із досить складним багатоступеневим поділом. Щодо останнього немає спільної думки в науковців.

Родина мов, поширених на Тайвані, в Південно-Східній Азії (Індонезія, Філіппіни, Малайзія, Бруней, Східний Тимор), Океанії та на Мадагаскарі. Одна з найбільших родин за кількістю мов (понад 1000) і за кількістю носіїв – понад 300 мільйонів осіб (початок ХХІ століття).

Спорідненість *індонезійських* мов була очевидною ще для мандрівників ХVІІІ ст., коли вони укладали короткі словнички у знову відкритих землях; пор., наприклад, такі відповідності між *малайською*, *малагасійською* (о. Мадагаскар) і *рапануйською* (острів Пасхи) мовами: *mata* – *maso* – *mata* «око», *langit* – *lanitra* – *rangi* «небо», *hati* – *atu* – *ate* «печінка», *mati* – *maty* – *mate* «вмирати».

Порівняльно-історичне дослідження *індонезійських* мов розпочав В. фон Гумбольдт у 1830-х рр.; основи сучасної реконструкції *праавстронезійської* мови заклав О. Демпвольф (1-а третина ХХ ст.), але багато деталей з історії та класифікації *австронезійських* мов залишалися не зовсім прозорими. Новий етап вивчення *індонезійських* мов почався з 1950-х рр. (праці І. Дайена, О. Даля, Р. Бласта та ін.). За сучасними уявленнями, розпад *праавстронезійської* мови розпочався на межі V-IV тис. до н. е. (можливо, й раніше). Пізніші міграції й супутні мовні контакти, особливо із субстратними мовами Південно-Східної Азії й Нової Гвінеї, значно ускладнили споконвічну картину взаємин мов.

Загально визнано, що *індонезійські* мови Тайваню протиставлені іншим, так званим *малайсько-полінезійським* мовам. Однак точне взаємовідношення між ними залишається предметом дискусій.

А. Індонезійська гілка: 1) *західна група* (*індонезійська*, названа з 30-х років ХХ ст.; сьогодні державна мова Індонезії), *батакська*, *чамські* (*чамська*, *джараї* та ін.); 2) *яванська група* (*яванська*, *сунданська*, *мадурська*, *балійська*); 3) *даякська*, або *калімантанська група* (*даякська* та ін.); 4) *південносулавесійська група* (*саданська*, *бугійська*, *макасарська* та ін.); 5) *філіпінська* (*тагальська* (*тагалоська*, *іпоканська*, *бікольська* та ін.); 6) *мадагаскарська група*: (*мала*, *гасійська* (раніше – *мальгаська*; мертва – *каві* – *давньояванська* літературна мова; пам'ятки з IX ст. н.е.; за походженням *яванська* мова *індонезійської* гілки сформувалася під впливом мов Індії (*санскрит*)) Загалом жителі Індонезії говорять більше ніж 700 мовами. І за кількістю мов, і за кількістю їх носіїв домінує *австронезійська* родина. Також поширені *папуаські* мови. Офіційною мовою є *індонезійська*, що є модифікованою версією *малайської*, яку використовують як мову міжнаціонального спілкування, в справо- й судочинстві, офіційних документах, торгівлі і т. ін. Водночас значна частина індонезійців продовжує користуватися своїми рідними мовами і говірками, найбільша з яких за кількістю носіїв – *яванська*. Багато індонезійців, які проживають у містах, вивчають в школах *англійську* мову як іноземну.

Західна група (*індонезійська*, названа з 30-х років ХХ ст.; сьогодні державна мова Індонезії), *батакська*, *чамські* (*чамська*, *джараї* та ін.)).

Протягом тривалого часу Індонезія була голландської колонією, що відбилося у великій кількості запозичень в *індонезійській* мові; також запозичення є з *португальської*, *арабської* та інших мов.

Батакські мови – група з 7 мов, поширених серед батакських племен на півночі Суматри (Індонезія).

Писемність на основі латинського алфавіту; okazіонально зберігається традиційне батакське письмо на пальмовому листі на основі південноіндійського алфавіту, близьке до бугійсько-макасарського й реджангського..

Батакські мови мають дві підгрупи: 1) *північна: дайрі* (сюди ж належить і діалект *пакпак*; у районі м Сідікаланг, на північний захід від оз. Тоба; 1,2 млн

осіб), *каро* (на північ від оз. Тоба; 600 тис. осіб), *алас-клуєт* (у р-ні м Кутакане і на північ-північний схід від м Тапактуан; 80 тис. осіб), 2) *південна: сімалунгун* (*сімалунган*; на північний схід від оз. Тоба; 1,2 млн осіб), є перехідною, але здебільшого зараховують до південної підгрупи; *англола* (*анаккола*; на південь від *тоба* в р-ні м Сіпірок; 750 тис. осіб), *мандайлінг* (на південь від *англола*; 400 тис. осіб), *тоба* (о. Самосир і на схід, південь і захід від оз. Тоба; 2 млн осіб).

Більшість слів у мовах *північної* підгрупи має спільне походження Так, у *каро* нараховується 76% слів спільних з *аласом*, 81% з *пакпаком* і 80% з *сімалунгуном*, тоді як із *малайською* – лише 30%.

Австронезійську мову *палаван-батак* не відносять до цієї групи.

Чамські мови. Поширені в низці країн Західної й Центральної Африки, зокрема, на півночі Нігерії, Камеруну, на заході Республіки Чад, на півдні Нігера. Мови *тямів* і гірських *тямів*, народів, які проживають у В'єтнамі й Камбоджі. *Уцули*, які говорять *цатською* мовою, живуть на Хайнані й офіційно зараховані до народності *хуей*.

Найбільшими мовами є *джарайська* (230 тис. осіб) і *чамська* (280 тис. осіб). Найменше носіїв – близько 3 тисяч – має *цатська* мова. Найближчі до *малайської* та *індонезійської*.

Чамські мови охоплюють 8–10 мов.

Часто етноніми цієї групи мають по декілька варіантів написання і транскрипції.

Північна підгрупа: *цатська* мова.

Південна підгрупа: *прибережні* мови, кластер *чам-тьру*: *тьру* (*чру, чрау, чуру*), *чамська* (*чам, тям*). Інколи виділяють дві мови: *західночамська* і *східночамська*; *роглайський* кластер: *раглайська* (*роглай*). Наріччя (можливо, різні мови): *адлай* (північний), *как-зя*; *рай* (*сейю, південнораглайська*); *гірські мови* (група Плато), *хрой* (*харой*), *джарайська* (*зярай*). Діалекти: *аран, хруе, ходрунг, пуан; еде* (*рде, раде*). Діалекти: *адхам, біх, бло, кадрао, крунг, мдхур, рде-кпа*.

Яванська група (*яванська, сунданська, мадурська, балійська*).

Яванська мова найбільша за чисельністю мовців (понад 75 млн.) *австронезійська* мова. Поширена на о. Ява з-поміж яванців, крім західного краю острова, населеному переважно сундами, й низці інших районів Індонезії та Малайзії, свого часу заселених яванцям.

Незважаючи на те, що *яванську* мову в побуті активно використовує майже половина населення Індонезії, вона, як і всі інші місцеві мови, не має офіційного статусу (єдиною державною мовою Індонезії є *індонезійська*). В кінці XIX – першій половині XX століття була, поряд з *нідерландською*, офіційною мовою Голландської Ост-Індії.

Має багату літературну традицію з різними жанрами поезії та прози, безліч різновидів театральних жанрів. Мовою ведеться викладання в трьох молодших класах багатьох шкіл, радіомовлення, видається періодика.

Традиційно використовувалося складове письмо (кави, палава, яванське письмо, відоме також як «чаракан»), згодом паралельно стали використовуватися варіанти арабського письма і з середини ХХ століття – латиниця. У ХХ ст. письмо чаракан використовувалося у виданні окремих старих художніх та історичних творів. На сьогодні спостережуваний повсюдний перехід на латиницю, хоча в окремих містах Центральної та Східної Яви поки ще в багатьох випадках зберігається «дублювання», зокрема, в дорожніх покажчиках, назвах вулиць, рідше – в місцевих друкованих ЗМІ.

Баньюмасанський діалект *яванської* мови, який використовується частиною жителів Східної Яви, нерідко розглядають як окрему мову.

Сунданська мова – мова сундів, поширена в західній третини о. Ява. Розмовляють 36,7 млн осіб, що становить близько 15% населення Індонезії. У мові є діалекти *богор* (*краванг*), *чіребон*, *прінган*.

Мадурську мову використовують мадурці, які проживають на індонезійському острові Мадуро, на північному сході острова Ява і в низці інших районів Індонезії. Кількість носіїв – близько 13,6 мільйонів осіб, із них близько 4 мільйонів на Мадурі (практично все населення острова), більше 8 мільйонів на Яві, близько 350 тисяч на десятках дрібних островів Яванського моря, більше 260 тисяч на індонезійській частині Калімантану .

Мадурську мову зберігають також мадурці, які компактно проживають за кордоном – найбільша подібна громада проживає в Сінгапурі (станом на 2000 рік - 900 осіб, що активно використовують рідну мову).

Різного часу серед фахівців існували неоднакові погляди щодо діалектів *мадурської* мови – інколи говорили про чотири або лише про два: західний і східний. На сьогодні утвердилася думка про шість діалектів, носіями яких є жителі однойменних географічних областей: *бавеанський* – острів Бавеан в Яванському морі; *банкаланський* – округ Банкалан на Мадурі; *памекасанський* – округ Памекасан на Мадурі; *сампангський* – округ сампангах на Мадурі; *сапудійський* – архіпелаг Сапуді в Яванському морі; *суменепський* – округ Суменеп на Мадурі.

Раніше вважали діалектом *мадурської* мови *кангеанський* (архіпелаг Кангеан у Яванському морі), в кінці 1960-х років визнано окремою мовою.

Найрозвиненішим в лексичному плані є *суменепський* діалект, який становить основу літературної *мадурської* мови. Він найбільш відособлений лексично, його найменшою мірою використовують за межами свого початкового ареалу.

Балійська мова – мова балійців, жителів індонезійського острова Балі та прилеглих островів. У мові є два діалекти, які використовують носії паралельно: «високий», *basa alus*, застосовують переважно в релігії, «низький», *basa kasar*, – в повсякденному спілкуванні. Їх поєднання утворює декілька проміжних рівнів *балійської* мови; вибір одного з рівнів для розмови залежить від ситуації, соціальних статусів співрозмовників і т. ін. і вельми складний для сторонніх. Більшість мовців *балійської* також володіють *індонезійською* мовою, меншою мірою – *яванською*.

Даякська, або калімантанська група (даякська та ін.). Група об'єднує 11 гілок *індонезійських* мов, поширених на острові Калімантан (розділеному між Індонезією, Малайзією і Брунеєм). Носіями більшості цих мов є даяки, хоча деякі з даяків говорять мовами *малайсько-даякської* групи. Пуна, які розмовляють *пенанськими* мовами, зазвичай, не зараховують до даяк.

Даякська група охоплює: 1) *пенанську* гілку (*пунан-нібонг*): *західнопенанський, східнопенанський*; 2) *клемантанську* гілку (*даяков суші*): *ларой, джагой, біатах, букар-садонг, бекаті, беньяду, кембаян, ахе, джонгканг, сангау, власне даякська суші, ньяду, рибун, семанданг, сара, трингус* – внутрішні райони провінції Західний Калімантан (Індонезія) і південний захід Сараваку (Малайзія) (420 тис. осіб); 3) *каянні-мурикску* гілку: а) *каянська* група: *каян, бусанг-каян, бахау, барам-каян, реджанг-каян, вахау-каян, махакам-каян, мендалам-каян*; б) *модангська* група: *моданг, сегай; мурикска мова*; в) *пунан-каянська* група (Muller-Schwaner `Punan'): *букат, ховонган, аохенг, пунан-апут, пунан-мерах, керехо-ухенг*; 4) *баритоську* гілку: а) *західна* група: *північна підгрупа: дохой (отданум), сианг, кохін (серуян); південна підгрупа: бакумпай, катінган, кахаян, нгаджу*; б) *східна* група: *центрально-південна підгрупа: дусун-деях, дусун-маланг, дусуни-віту, мааньян, паку; малагасійська мова (Мадагаскар) – можливо, декілька мов; північна підгрупа: лаванган, тавоян*; в) *махакамську* групу: *ампананг, тунджунг*; 5) *меланау-каджангську* гілку: а) *каджангська* група: *букітан, кадждаман, лаханан, пунан-бату, секапан, сіань, укіт*; б) група *меланау*: *кановит, меланау, даро-мату, танджонг, сибу, серу*; б) *беравансько-нижньо-барамську* гілку: *бераван*; *нижньо-барамська* група: *белайт, кіпут, лелак, наром, тутонг*; 7) гілку *бінтулу* (1 мова); 8) *дайську* гілку (Dayic): а) *келабітська* група (*апо-дуат*): *келабіт, ленгілу, лундайє, путо, сабан, тринг*; б) *мурутська* група: *селунгай-мурут, околод, палуан, тімугон, кенінгау-мурут, тагал-мурут, тідонг, сембакунг, баукан, калабакан, серудунг, болонган*; 9) *кеньяхську* гілку: *бакунг, бахау-кеньях, каян-кеньях, барам-кеньях, келіньяу-кеньях, махакам-кеньях, зах. кеньях, пунан-тубу, тутох-кеньях, вахау-кеньях, себоб-кеньях, маданг*; 10) гілку *реджанг-сadgeау*: *бурусу, басап, пунан-бах-біау, пунан-мерал, сadgeау-басап*; 11) *сабахську* гілку: а) *дусуни-бісайська (дусунська)* група: *бісайська підгрупа: південнобасайська, татана-північнобасайська, тутонгська*; *дусунська підгрупа: куйдждау, папарська, рунгуська, лотудська, гана, берегова кадазанська, східнокадазанська (лабук-кінабатанган), кліас-кадазанська, кімарагангська, думпаська, дусунська (з діалектами центральним, сугутом, тамбуаном, темпасуком, тінагасом, мінококом), тебілунська*; б) *пайтанська* група: *абай-сунгай, тамбануа, верхньо-кінабатангська, лобу; ідаанська мова.*

Б. *Полінезійська* гілка: *тонга і ніуе, маорі, гавайська, таїті та ін., самба, увеа та ін.*

Група мов, якими говорять або говорили полінезійці. Поширені на островах Тихого океану, в основному в Полінезії.

Ареали більшості *полінезійських* мов належать до так званого полінезійського трикутника, вершинами якого є Нова Зеландія, Гавайські острови та острів Пасхи; крім того, окремі мови представлені в Меланезії і Мікронезії. Кількість носіїв на *полінезійських* мовами – понад 900 тис. осіб, із них лише близько половини регулярно розмовляє однією з *полінезійських* мов у побуті (інші лише у традиційних обрядах і в урочистих ситуаціях).

Всього відомо близько 40 *полінезійських* мов. Найбільші за кількістю носіїв – *самоанська, маорі, таїтянська, тонганська*, колись – *гавайська*. Оскільки острови Полінезії були заселені порівняно недавно, *полінезійські* мови досить близькі між собою і в більшості випадків взаємозрозумілі.

Виділяють дві основні групи: *тонганські* (власне *тонганські* та *ніуз*) і *ядерно-полінезійські* (всі інші). Поділ *ядерно-полінезійських* на сьогодні є дискусійний. Тривалий час їх поділяли на *самоансько-зовнішні* (Samoic-Outlier) і *східно-полінезійські* мови. Останнім часом єдність *самоансько-зовнішніх* було поставлено під сумнів, що не підтверджувало загальними інноваціями. На основі ретельного вивчення спорадичних мовних змін була побудована відповідна класифікація.

Класифікація: 1) *тонганські* мови: *тонганська* мова, *ніуе* – о. Ніуе, *ніуафооу* – о. Ніуафооу (на півночі островів Тонга); мертва – *ніуатопутапу* (о. Ніуатопутапу (на півночі островів Тонга)); *ядерно-полінезійські* мови – охоплює *еліську* групу й 10 окремих *зовнішньополінезійських* мов на рівні окремих груп: *уоліська* (*східна увеа, східно-увеанська, фака-увеа*) – острів Уолліс (Уолліс і Футуна), *східно-футунська* (*фака-футуна, східна футуна*) – острів Футуна (Уолліс і Футуна); *західна увеа* (*західно-увеанська, фага-увеа*) – острів Увеа (острова Луайоте біля Нової Каледонії), *футуна-аніва* (*західно-футунська*) – острова Футуна й Аніва (Вануату), *іфіра-меле* (*міру-фіра, крейді-філа*) – Вануату, *емае* (*мае*) – Вануату, *пукапука* – атол Пукапука (Дейнджер) на північному заході островів Кука, *мунгава-мунгікі* – острова Реннелл і Беллона (Соломонові Острови), *тікопіа* – на схід від островів Санта-Крус, *анута* – на схід від островів Санта-Крус; 2) *еліські* мови; 3) *самоанські* мови: *самоанська* мова, *токелау*; 4) *зовнішньо-еліські* мови (*тувалу-зовнішні мови*) – охоплює *тувалу* і ще 8 *зовнішньополінезійських* мов: *тувалу, нукуоро* – один із Каролінські островів, *капінгамарангі* – один із Каролінські островів, *нукурія* – Нукурія (острів) на північ від Соломонових островів (Папуа-Нова Гвінея), *таку* - на північ від Соломонових островів, *нукуману* – на північ від Соломонових островів, *луангіуа* (Онтонг-джава) – атол Онтонг-Джава на північ від Соломонових островів, *сікаіана* – атол Сікаіана на північ від Соломонових островів, *пилені* – на північ від островів Санта-Крус; 5) *східно-полінезійські* мови: *рапануйська* мова – острів Пасхи; а) *центрально-східно-полінезійські* мови: *маркізійські* мови: *гавайська* мова, *маркізька* мова – Маркізькі острови, *мангаревська* (*мангарева, мангареванська*) – острови Гамбії (архіпелаг Туамоту); б) *таїтійські* мови: *маорі* – Нова Зеландія, *моріорі* – острова Чатем; *таїтянська* мова, *туамоту* (*туамотуанська, паумоту*) – острови Туамоту, *кукська* мова (маорі островів Кука; а також

раротонга, маніхікі-ракаханга та ін.) – острови Кука, *тонгарева* (*пенринська*) – атол Тонгарева (острови Кука); в) *рапанські* мови: *рапа* – о. Рапа, *тубузі* (*тубузі-руруту, тупуаі, остраль*) – острова Тубуаї.

В. *Мікронезійська гілка: науру, марльська, понане, тоук* та ін. Поширені в Мікронезії: у Федеративних Штатах Мікронезії, на Маршаллових островах, у Науру, Кірібаті та в Республіці Палау. Загальна кількість мовців близько 300 тис. осіб (2005), найбільші мови – *кірібаті* та *маршалійська* мова.

Поділ *прамікронезійської* на окремі мови почався на початку 1-го тис. до н. е. після заселення океанійцями Мікронезії. Чи не все корінне населення Мікронезії (мікронезійці) говорять *мікронезійськими* мовами. Деякі мови, поширені в межах Мікронезії, не належать до числа *мікронезійських*, хоча віддалено споріднені з ними. Мови *чаморро* і *палау* – *західно-індонезійські*. Мова *яп*, хоча й належить до океанійської гілки, але близької спорідненості з *мікронезійськими* мовами не виявляє. Мови *капінгамарангі* й *нукуоро*, якими говорять на однойменних атолах на південному сході Федеральних Штатів Мікронезії, є *полінезійськими*.

Виділяють 18 мов (Lynch John; Ross Malcolm; Crowley Terry. *The Oceanic languages*. Richmond, Surrey: Curzon Press, 2002):

науруанська мова – атипова мова, зазнала досить сильного впливу від полінезійців. Рідна мова народу науру. Є однією з державних мов Республіки Науру (поряд з *англійською*). Носіями мови є приблизно половина жителів Науру (близько 7 тисяч осіб), майже всі вони – двомовні;

ядерні (власне) мікронезійські мови: *косяе* (*кусаіє*) мова (о. Кусаіє, на крайньому сході Федеральних Штатів Мікронезії; рідна мова народу косрае, який проживає на острові Кусаіє, найбільш східному з Каролінських островів); *центральномікронезійські* мови: *кірібаті* (гільбертська) – основна мова Республіки Кірібаті (говорить 97,2% населення). Поширена також на одному з атолів Тувалу – Нуї. Переселенці з Кірібаті живуть також у Фіджі (острів Рамбо, в основному виселені з острова Банаба) і на Соломонових Островах. Невеликі групи є також на Маршаллових островах, Вануату, Нової Зеландії, Науру і на Гаваях. Лише близько третини гільбертійцев говорять *англійською*, решта є монолінгвами. Це сприяє доброму збереженню мови; *банаба*; *західномікронезійські* мови: *маршалійська* мова (Маршаллові Острови; одна з двох відомих мов, має четверове число, в якому за п'ятьма числами протиставлені особові займенники: *ти ~ ви двоє ~ ви троє ~ ви четверо ~ ви* (більше чотирьох) (варіант паукального числа); *понпейсько-трукські* мови: *понпейські* мови (*понанеанські*): *понпейська* мова (*понане*) – населення атолів Мокіл (близько 100 осіб) і Пінгелап (близько 100 осіб); *мокільська* мова – острів Понпей; атол Мокіль, дещо східніший від Каролінських островів у Федеральних Штатах Мікронезії, а також близько 450 осіб (2010) на території США. У США мова майже зникла. Подібність у лексиці: 79% з *пінгелапською* і 75% з *понане*; *пінгелапська* мова (атол Пінгелап та острів Понпеї у Федеральних Штатах Мікронезії, а також у США); *трукські* мови: *трукська* мова (*чуук, крук*) – поширена на центрально-Каролінських островах Трук, що

входять до штату Трук (Мікронезія). Чисельність носіїв понад 50 тис. осіб. Письмо – латиниця; *мортлокська мова*; *улітійська мова* – говорять на атолі Уліті й сусідніх островах. Найуживаніші назви – *уліті*, *улітійська* (фр. *Ulithi*; англ. *Ulithian*; нім. *Ulithische*). Мова поширена на території Федеральних штатів Мікронезії атолів Уліті, Нгуліа, Соролья, островів Fais, східних Каролінські островів. А також на території США. Офіційною мовою цих територій є *англійська*, проте жителі островів активно використовують місцеві мови. Одна з мов *трукської* підродиною *мікронезійської* гілки. За даними 1987 р., кількість носіїв мови нараховує 3000 осіб, із яких – 590 осіб жителі атола Уліті, 50 осіб – Нгуліа, 15 – Соролья, 217 носіїв на островах Fais. Писемність *уліті* – латиниця. За даними ЮНЕСКО, мова перебуває на межі вимирання; *сатавальсько-каролінська мова*; *волеаї* – поширена на центрально-каролінських островах Волеаї, Ламотрек, Еауріпік, Фараулеп, Іфалік, Елатею, Олімарао, Ламоліор, що входять до штату Яп (Мікронезія). Чисельність носіїв близько 1,7 тис. осіб. Раніше у мови була своя писемність, зараз використовують латиницю; *пулуватська мова*, *паафангська мова*, *намонуїтська мова*, мертва – *манійська мова (манія)*, Індонезія; *сонсорольська мова* – поширена на Південно-Західних островах (Палау) і на Північних Маріанських островах. У мові *сонсорол* два основні діалекти: *сонсорол* і *пулоанна*. Крім того, мови *сонсорол* дуже близькі родинні тобійська, і деякі лінгвісти вважають її діалектом *сонсорола*. Незважаючи на те, що мовою *сонсорол* говорять більше людей, ніж тобійською, *тобійська* граматику описана краще. На сайті штату Сонсорол є розділ про місцеве мову; *тобійська мова*.

XVII. Австралійські мови: безліч дрібних мов корінного населення Центральної й Північної Австралії, найвідоміша – *аранта*. Очевидно, окрему родину утворюють *тасманійські* мови на о. Тасманія.

Родинних стосунків між *австралійськими* мовами не виявлено. На сьогодні нараховують 55 695 осіб, які говорять *австралійськими* мовами, головно – старше покоління. Найбільші мови – «мови Західної пустелі» (більше 7000 говорять), що поділяються на безліч діалектів. Найбільша мовна родина – родина *пама-ньюнга*, що займає 7/8 континенту.

Все розмаїття мовних груп австралійських аборигенів умовно можна поділити на: *пама-ньюнганські* мови (178 мов народів і племен за *Ethnologue report*); *не-пама-ньюнганські* мови (85 інших мов, що входять у 15 окремих мовних підродин).

Перша група становить окрему мовну родину *пама-ньюнга*, що поширилася на 7/8 австралійського континенту. Всі інші мовні родини (підродиною) австралійських аборигенів займають лише 1/8 території (переважно на північному заході Австралії). Після початку процесу європейської колонізації континенту найпридатніші для сільського господарства і промисловості території були захоплені європейцями, особливо в прибережних зонах, на південному сході, південному заході Австралії, тому

ареал мов австралійських аборигенів відсунувся в центр континенту, до пустель і гір.

Ґрунтовою постає класифікація Ніка Іванса (Evans Nicholas (ed.). 2003. *The non-Pama-Nyungan languages of northern Australia: comparative studies of the continent's most linguistically complex region*. Canberra: Pacific Linguistics; Evans Nicholas. *Australian languages reconsidered: a review of Dixon (2002)*. University of Melbourne). Родини й ізоляти перераховують за годинниковою стрілкою із заходу на схід.

Нюлнюльська родина (Nyulnyulan) (8 мов у двох гілках).

Ворорська (Wororan) (7-12 мов у трьох гілках) (Р.М. Діксон (Dixon R.M.W. 2002. *Australian languages: their nature and development*. Cambridge: Cambridge University Press) вважає ареальним угрупованням (North Kimberley areal group), що складається з трьох незалежних родин: Worrora, Ungarinjin і Wunambal).

Пунупська (Bunuban) (2 мови в двох гілках) (Р.М. Діксон визнає як «South Kimberley»).

Тярракська (Jarrakan / Djeragan) (3-5 мов у двох гілках) (Р.М. Діксон називає Kitja / Miriwung).

Іррамська (*тямінтjонгська*; Yirram; 2-4 мов) (Р.М. Діксон включає в міндійську родину як West Mindi).

Дейлійська (Daly; 11-19 мов у п'яти гілках) (Р.М. Діксон вважає ареальним угрупованням, що складається з 5 незалежних родин).

Тіві (Tiwi; загально визнаний ізолят).

Невеликі родини й ізольовані / не класифіковані мови на півночі півострова Арнем-ленд.

Ларакія (Laragiya; ізолят, раніше об'єднувалася з *вулна*).

Лімілнганська (Limilngan; 2 мови: *вулна* і *лімілнган*).

Нгунпуть (Ngunbudj / Gundudj; не класифікована, інколи включають в *умбукарльську* родину).

Нгатук (Ngarduk; не класифікована).

Какутю (Gaagudju / Kakadu; ізолят, можливо входить в *арнемлендську* макрородину, раніше об'єднувалася з *кунвінькуськими* мовами).

Умпукала (Umpugarla; ізолят, можливо входить в *арнемлендську* макрородину або *умбукарльську* родину).

Нгурмбур (Ngurmbur; можливо, входить у *макро-пама-ньюнгську* макрородину).

Пукунітя (Bugunidja; не класифікована, інколи включають в *умбукарльську* родину).

Кунтьєймі (Kundjeu'mi; не класифікована).

Кіімпіюська (*мангерська*; Giimbiyu; 3 мови; можливо входить в *арнемлендську* макрородину).

Іватьянська (від 4 до 8 мов у 4 гілках; можливо, входить в *арнемлендську* макрородину) (єдність родини ставить під сумнів Р.М. Діксон (у нього North-West Arnhem Land), яку поділяє на 4 групи).

Пураррська (Burarran; 4 мови; можливо, входить в *арнемлендську* макрородину, раніше об'єднувалися з *кунвінькуськими* мовами) (визнана Р.М. Діксон під назвою «Maningrida»).

Кунвінькуська (Gunwinyguan; 15-17 мов у 6 гілках; можливо, належить до *макро-пама-ньюнгської* макрородини) (Р.М. Діксон вважає ареальним угрупованням (Arnhem Land group), що містить багато груп).

Енінтільяква (Enindhilyagwa / Andilyaugwa; ізолят, іноді відносять до *кунвінькуської* родини).

Західнобарклійська (3 мови; Р.М. Діксон включає в *міндійську* родину як East Mindi)

Каравська (Garawan; 1-2 мови; входить у *пама-ньюнгсько-танкійську* надродину) (визнана Р.М. Діксоном).

Танкійська (Tankic; 4 мови; входить у *пама-ньюнгсько-танкійську* надродину) [визнана Р.М. Діксоном].

Мінкін – некласифікована мова, можливо, належить до *іватьянських* або *танкійських* мов.

Власне пама-ньюнгська родина (близько 175 мов в 14 галузях) (Р.М. Діксон заперечує спорідненість).

Найбільшими мовними гілками в *пама-ньюнгській* родині є *паманські* мови й *південно-західні* мови Австралії – 43 і 52 окремих мов відповідно.

Нещодавно запропоновані надродини і макрородини:

міндійська (Mirndi) – запропонована Р.Х. Діксоном, містить *іррамські* (West Mindi) і *західнобарклійські* мови (East Mindi);

арнемлендська макрородина (Arnhem Land macrofamily) – запропонована Н. Івансом, містить *пураррську*, *іватьянську*, *кімпіюську* родину й ізоляти *какутю* й *умбукарла* (не сплутувати з «Arnhem Land group» Р.Х Діксона, яка відповідає *кунвінькуській* і *пураррській* родинам та ізолятам *какутю* й *енінтільяква*);

макро-пама-ньюнгська макрородина – також запропонована Н. Івансом, включає: *кунвінькуську* родину; *нгурмпур* – під питанням; *пама-ньюнгсько-танкійську* надродину: *танкійська* родина, *каравська* родина, *пама-ньюнгська* родина.

XVII. Папуаські мови: мови центральної частини о. Нова Гвінея та деяких дрібніших островів у Тихому океані. Досить складна й остаточно не встановлена класифікація.

Наявність генетичної спільності між усіма *папуаськими* мовами не доведена. Загальна кількість мовців понад 4,6 млн осіб; загальна кількість мов, за різними даними, від 750 до 1000.

Один із варіантів класифікації *папуаських* мов виглядає так:

трансновогвінейська філа (↔ група) (491 (або 477) мова, 3,5 млн осіб);

філа (↔ група) Західного Папуа (23 мови, 460 тис. осіб);

філа (↔ група) Сепик-Раму (97 (або 100 чи 104) мов, 290 тис. осіб);

філа (↔ група) Торрічеллі (47 (53) мов, 115 тис. осіб);

філа (↔ група) Східного Папуа (36 мов, 130 тис. осіб): *іво, анем, аскопан, білуа, гулигули, дороро, еле, казукуру, каїрак, какет, кол, коромира, куот, лавукавеле, лантанай, маколкол, малі, наасіої, нанггу, оуне, пеле-ата, рамона, рапоісі, ротокас, савосаво, санта-круз, сибе, сиваї, симбали, симеку, сулка, таурил, тереї, тоуо, уїсаї, ура;*

мови *ско* чи *скоу* (7 мов, 6,6 тис. осіб): *ванимо, варану, вутунг, ісака, пуарі, раво, скоу;*

квомтарі-фаський (*вомтарі, квомтарі-байбайські* мови; англ. *Kwomtari-Fas, Kwomtari-Baiba*) сток (5 мов, 3,3 тис. осіб): 1) *квомтарська* родина: власне **квомтарська гілка** (*квомтарі-наї, Nuclear Kwomtari, Kwomtari-Nai*): мови *квомтарі* (*Kwomtari*) і *наї* (*біака, аміні; Nai, Biaka*); *гуріасо* (*Guriaso*) – 160 осіб (2003 SIL); 2) *фаська* родина: мови *фас* і *байбай*; *ню* – ізолят на рівні родини (stock-level isolate);

арайська родина (мови лівого берега річки Мей) (6 мов, 1,6 тис. осіб): *араї, лефт-мей*; Стівен Вурм у своїй класифікації (1977-1982) виділяє ці мови як окрему родину на рівні філи (тобто не входить ні в яку іншу філу). До сьогодні не об'єднувалися з іншими родинами;

амто-мусіанський сток (2 мови, 300 осіб): мови *амто* й *сіаві* (*мусіан, мусан*), що утворюють надродину (сток) на рівні філи, найбільшої одиниці класифікації *папуаських* мов. Є ізольованими мовами, їх спорідненість з яким-небудь іншим мовним генетичним об'єднанням поки не доведено. Мови порівняно близькі одна до одної, але невзаємозрозумілі. Кількість носіїв – близько 520 осіб (2007);

філа *затоки Гелвінк* (33 мови, 8 тис. осіб):

1) *східні гелвінк-бейські* мови: *анасі* мова, *баранасі* мова, *баузи* мова, *бурате* мова, *ворія* мова, *демиса* мова, *кофеї* мова, *ніса* мова, *саурі* мова, *тефаро* мова, *тунггаре* мова; 2) *лейк-плейнські* мови: а) *аверські* мови: *авера* мова; б) *східні лейк-плейнські* мови: *таворта* мова, *фоау* мова; в) *расава-сапонські* мови: *расава* мова, *сапоні* мова; г) *тарику* мови: 1) *східні тарику* мови: *біритаї* мова, *варитаї* мова, *доутаї* мова, *каїї* мова, *квериса* мова, *обокуїтаї* мова, *папасена* мова, *сикаритаї* мова, *еритаї* мова; 2) *дувле* мови: *дувле* мова; 3) *західні тарику* мови: *кірікірі* мова, *таусе* мова, *фаю* мова; 4) *центральні тарику* мови: *іау* мова, *едопі* мова;

2) *ява* мови: *саверу* мова, *ява* мова.

Прогностично, до східної групи мов затоки Гелвінк належить мова *кех*; стік *східної* частини півострова Чендравасих (3 мови, 16 тис. осіб);

ізольовані мови (8 мов, 7 тис. осіб); сюди ж належить від 20 до 30 ще не описаних мов: *абіномн, абуна, елсенг, хатам, кол, куот, масеп, мпур, одіаї, сулка, таїап, яле, бурмесо (таурап), каркар-юрі, кібірі (пороме), кенаті, комьяндарет, марамба, молоф, п'ю, тофама, уску, йелі, анемія, ата.*

На думку Дж. Грінберга, *папуаські, тасманійські й андаманські* мови становлять цілісну *індо-тихоокеанську* родину. Більшість лінгвістів відкидають цю гіпотезу.

XIX. Палеоазіатські мови: А. Чукотсько-камчатські мови: чукотська (луораветланська), корямська (нимиланська), ітельменська (камчадальська), алютарська, керекська; Б. Екімосько-алеутські мови: екімоська (юітська), алеутська (унанганська); В. Єнісейські мови: кетська (мова виявляє риси подібності з нахсько-дагестанськими й тибетсько-китайськими мовами. Її носії не були аборигенами Єнісею, прийшли з півдня й асимілювалися), котська, аринська, пумпокольська та ін. вимерлі мови; Г. Нівхська (зіляцька) мова; Г. Юкагіро-чуванські мови: вимерлі мови (чи діалекти?): юкагірська (раніше – одульська), чуванська, омокська. Збереглися два діалекти: тундровий, колімський (Саха-Якутія, Магадан).

Палеоазіатські мови – назва умовна: чукотсько-камчатські становлять множину споріднених мов: інші мови відносять до палеоазіатських мов за географічною ознакою.

Умовний термін для мов у північному й північно-східному Сибіру, на Далекому Сході і в арктичній зоні Північної Америки, які не пов'язані між собою генетичною спорідненістю й збережені в Північній Азії з часів, що передують широкому поширенню там тунгусо-маньчжурських мов. До палеоазіатських мов зараховують:

А. Чукотсько-камчатські мови: чукотську (луораветланську), корямську (нимиланську), ітельменську (камчадальську), алютарську, керекську.

Родина складається з п'яти мов. Вона поділяється на північну й південну гілки. Мовами чукотсько-коряцької (північної) гілки говорять у Чукотському й колишньому Корякському автономних округах. Ця гілка охоплює чотири близькоспоріднені мови: чукотську мову – 5095 носіїв; коряцьку мову – 1665; алюторську мову – 25; керекську мову – 10. Рідко згадують як самостійні: мертву – карагинську й паланську мову.

Чукотська мова – мова чукчів, поширена на території Чукотського автономного округу, в північно-східній частині Коряцького округу, а також у Нижньоколімському районі республіки Саха (Якутія). За даними перепису 2010 року, чукчів нараховується трохи менше 16 тисяч осіб; з них 7649 (48%) назвали чукотську мову рідною, але лише 4563 (29%) вказали, що володіють нею.

У 1920-ті чукотську мову назвали луораветланською, але ця назва не прижилася.

Керекська мова – мова кереків, її можна розглядати як одну з племінних мов або діалектів коряцької мовної спільності. Оскільки кереки жили в безпосередньому контакті з чукчами, в керекській мові помітні чукотські риси. Мова була поширена на Чукотці по узбережжю Берингової моря від Анадирського лиману до Олюторського мису на Камчатці; потім ареал звузився з півдня до гирла річки Опук (трохи на північ від географічного кордону Камчатки).

Керекська мова не мала писемності. Фольклор передавали в усній формі; перші записи зразків фольклору *керекською* мовою відносяться до 60-х рр. ХХ ст. Мовою міжнаціонального спілкування була *чукотська*.

Алюторська мова не має писемності, вона зникає (в 70-ті роки жителі камчатського селища Вивенка молодші 25 років не знали материнської мови. Останні роки в школі сел. Вивенка ведеться викладання рідної мови).

Алюторською мовою за даними перепису 2010 володіють 25 осіб.

Паланська мова поширена в Тигільському районі Коряцького округу Камчатського краю. Належить до t-діалектів, її визначають як діалект *алюторської* або як самостійну мову. На відміну від *алюторської*, має голосні *o* та *e*, які беруть участь у сингармонізмі.

Ітельменська (південна) гілка містить: *ітельменську* мову (західно-ітельменська); мертві – *східно-ітельменська* мова, *південно-ітельменська* мова.

Із цих мов лише *західно-ітельменською* ще говорить близько 80 осіб на південному заході Камчатки, інші ж – вимерли в кінці ХVІІІ ст. Від них збереглися лише фрагментарні записи. Більшість носіїв – люди старшого покоління.

Б. *Екімосько-алеутські* мови: *ескімоська* (*юітська*), *алеутська* (*унанганська*).

В. *Єнісейські* мови: *кетська* (мова виявляє риси подібності з *нахсько-дагестанськими* й *тибетсько-китайськими* мовами. Її носії не були аборигенами Єнісею, прийшли з півдня й асимілювалися), *котська*, *аринська*, *пумпокольська* та ін. вимерлі мови.

Єнісейські народності (аріни, асани, кети, кото, пумпоколи та юги) були вперше об'єднані під загальною назвою Ю. Клапротом (1823). У середині ХІХ ст. М.А. Кастрен навів безперечні докази їх мовної спорідненості. Він уперше використав термін «*єнісейський*» на позначення мов цих народностей. Для позначення всієї родини *єнісейських* мов термін усталений у 1950-1960-і роки. Тривалий час аналізовані мови відносили до *фінно-угорської* мовної родини. Згодом, з уведенням у середині ХХ ст. в обіг терміна «*індоєвропейські мови*», *єнісейські* мови зарахували до них (згодом цей аспект був переглянутий і їх стали розглядати як окрему групу поза індоєвропейською мовною родиною).

Лише дві мови з цієї родини збереглися в ХХ ст.: *кетська* та *югська* (вимерла до кінця століття). *Котська* мова вимерла в ХІХ ст., *аринська*, *асанська* й *пумпокольська* – у ХVІІІ. До єнісейської родини, очевидно, належали також мови *буклінців*, *байкотців*, *яринців*, *ястинців*, *ашкіштимів* і *койбалкіштимів*, про що можна судити з записів царських збирачів *ясака* ХVІІІ ст., проте від самих мов нічого не збереглося, крім декількох особових імен.

Різні лінгвісти збережені єнісейські мови порівнювали з такими мовами як *баскська*, *бурушаскі*, мова американських індіанців *кечуа* і т. ін. Одним із найперспективніших є погляд С.А. Старостіна, який вважає, що *єнісейські*

мови генетично пов'язані одночасно із *сино-тибетськими* й *нахсько-дагестанськими* мовами.

У лютому 2008 р. на лінгвістичному симпозиумі у Фербанксі (штат Аляска) Е. Вайда (Edward J. Vajda (ed.). *Languages and Prehistory of Central Siberia* (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, vol. 262) Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins 2004, 275 pp. / Е. Вайда. Языки и предыстория Центральной Сибири (Амстердам, вопросы теории и истории лингвистической науки, Т. 262). Филадельфия, Амстердам, 2004. 275 с.) обґрунтував гіпотезу, що встановлює спорідненість *єнісейських* мов із *північноамериканською* родиною *на-дене*. Це припущення висловлювалося й раніше. Марк Сиколі й Гаррі Холтон на основі порівняння мов *єнісейської* родини і мов *на-дене* з'ясували, що міграція через Берингію була двобічною.

Класифікація: 1) *південноєнісейські* мови: *асано-котська* група: мертва – *асанська, котська*; *аріно-пумпокольська* група: мертві – *арінська, пумпокольська*; 2) *північноєнісейські* мови: *кетсько-югська* група: *кетська*, мертва – *югська*.

Г. Нівхська (гіляцька) мова. Мова нівхів, поширена в північній частині острова Сахалін і в басейні річки Амгуні, притоки Амура. Назва мови походить від самоназви народу (нівх перекладається як «людина»).

Нівхська є ізольованою мовою. Традиційно її включають до групи *палеоазіатських* мов. Існує гіпотеза Дж. Грінберга, за якою *нівхська* мова входить у *євроазіатську (ностратичну)* родину мов. Із 1970-х років у радянській лінгвістиці існувала думка про належність *нівхської* мови до *алтайської* родини (Т.А. Бертагаєв, В.З. Панфілов, В.І. Цінціус); на думку А. А. Бурикіна, *нівхська* мова становить окрему гілку *тунгусо-маньчжурських* мов, яка відокремилася раніше від інших мов і зазнала значного айнського впливу. О.А. Мудрак відносить *нівхську* до реконструйованої ним давньої «палеоазіатської» родини (поряд із *чукотсько-камчатськими, алеутськими* (без *ескімоських*), *айнською* й *юкагірською* мовами).

Японські лінгвісти Кацунобу Ідзуцу й Кадзухіко Ямагуті вважають *нівхську* мову одним із пращурів сучасної *японської*.

С.Л. Ніколаєв обґрунтував гіпотезу про спорідненість *нівхської* з *алгонкинською* і *вакашськими* мовами Північної Америки

Г. Юкагіро-чуванські мови: споріднені мови, якими розмовляють юкагіри – сибірський народ, що проживає в басейні річки Коліма. Раніше *юкагіро-чуванські* мови були поширені на великій території Північно-Східної Азії; з XVIII ст. їх носії були частково асимільовані чукчами, частково росіянами.

На сьогодні збереглися дві *юкагірські* мови: *північноюкагірська* мова (*тундрова* або *вадульська*) та *південноюкагірська* мова (*колимська*)

Офіційно в 2010 р. обидві мови були враховані як одна – *юкагірська* мова у Всеросійському перепису населення.

Раніше існувало ще як мінімум дві мови: *омокська* мова й *чуванська* мова. Спорідненість з іншими мовними родинами достеменно не доведено.

Лінгвісти робили припущення про спорідненість *юкагірських* мов з *уральськими* або *нівхською* мовами, і, відповідно, з мовами *ностратичної* макрородини.

Юкагірським мовам загрожує зникнення.

У *колимських юкагірів* аж до ХХ ст. існувало *малюнкове* (піктографічне) письмо, що не мало ознак переростання в систему писемності, оскільки не відображало жодного з аспектів *юкагірської* мови. Символи на бересті (так звані *тоси*) містили зазвичай любовні послання та інформацію про маршрут. Писемність для *юкагірських* мов (для її *тундрового* різновиду) була створена в 1970-і роки Г.М. Куриловим (Улуро Адо) на основі кирилиці. Вона містить графеми російського та якутського алфавітів, а також деякі додаткові символи; застосовується в шкільному викладанні і виданні навчальної та художньої літератури не лише *тундровою*, а й *колимською* мовою (діалектами).

Чуванська мова – одна з мертвих мов *юкагірсько-чуванських* мов. У минулому нею розмовляли *чуванці*, які потім перейшли на *чукотську* й *російську*. *Чуванська* мова була поширена в пониззі річки Анадир. Збереглися перекази 22 фраз, записані в 1781 І. Бенцігом, і 210 слів, записані Ф.Ф. Матюшкіним. У 1862 р. у *Колимському* окрузі *чуванців* було 259, а на початку 1890-х років – лише 143.

Омокська мова – одна з мертвих мов *юкагірсько-чуванських* мов. Була поширена в пониззі річки *Колима*. Збереглися 134 слова, записані Ф.Ф. Матюшкіним і досліджені О. Тайором. Під назвою *омоків* були відомі *нижньоколимські юкагіри*. У 1659 р. їх нараховувалося 620 осіб. До 1693 р. від них залишилося всього 54 особи. *Омоки* жили на *Анюях*, на *Колімі* на північ від *Омолона*. Керівник *Колимської* експедиції Ф.П. Врангель на основі відомостей, наданих місцевими знавцями старовини, написав про те, що на берегах середньої *Коліми* колись проживало велике плем'я *омоків* – «великий і міцний народ».

Вимерлі мови (чи діалекти?): *юкагірська* (раніше – *одульська*), *чуванська*, *омокська*. Збереглися два діалекти: *тундрова*, *колимська* (*Саха-Якутія*, *Магадан*).

У межах *палеоазіатських* мов іноді розглядають субстратну лексику народів *Крайньої Півночі* (*досаамський* (*дофінноугорський*) субстрат, гіпотетична лексика *сихіртя* (*сиртя*) в *ненецькій* мові та ін.).

XX. Індійські (америндські) мови. А. Мовні родини *Північної Америки*: 1) *алгонкінські* (*мономіні*, *делаварська*, *юрок*, *мікмак*, *фокс*, *крі*, *оджібна*, *потоватомі*, *ілінойс*, *чеййон*, *блекфут*, *арапахо* та ін., а також зниклі: *масачусетська*, *могіканська* та ін.); 2) *ірокезькі* (*черокі*, *тускарора*, *сенека*, *онейда*, *гурон* та ін.); 3) *сіуанські* (*кроу*, *хідатса*, *дакота* та ін.: вимерлі – *офо*, *білоксі*, *тутело*, *катавба*); 4) *галф* (*натчез*, *туніка*, *чікаса*, *чоктав*, *мускогі* та ін.); 5) *на-дене* (*хайда*, *тлінгіт*, *зьяк*; *атапаські*: *нава-хо*, *танана*, *толова*, *хупа*, *матолі* та ін.); 6) *мосанські*, що включають *вакашські* (*квакіутль*, *нутка*) і *саліські* (*чехаліс*, *скоміш*, *каліспел*, *кула*); 7) *пенутійські* (*цимшіан*, *чинук*,

такелме, кламет, міубк, зуні та ін.); 8) хокальтекські (карок, шаста, яна, чимаріко, салінаї та ін.).

Б. Мовні родини Центральної Америки: 1) *південно-ацтекські (науатль, шошонська, хопі, пуісенью, папаго, кора та ін.. Цю родину інколи об'єднують з мовами айова – тано (кайова, піро, тева та ін.) у межах тано-ацтекської філи; 2) майя-кіче (мам, кекчі, кіче, майя юкатекська, іксил, цельталь, тохолабаль, чоль, хуастекська та ін.). Майя до приходу європейців досягли високого ступеня культури, мали свою ієрогліфічну писемність, частково дешифровану; 3) отомангські (паме, отомі, пополокська, міштекська, трік, сапотекська та ін.); 4) міскіто-матагальпські (міскіто, сумо, матагальпа та ін.). Ці мови інколи включають в чібчанські; 5) чібчанські (караке, рама, гетар, гуаїмі, чібча та ін.). Чібчанські мови поширені також у Південній Америці.*

В. Мовні родини Південної Америки: 1) *тупі-гуарані (тупі, гуарані, юруна, тупарії та ін.); 2) кечумара (кечуа – мова давньої держави в Перу, сьогодні – в Перу, Болівії, Еквадорі; аймара); 3) аравакські (чамікуро, чіпая, ітене, уаньям, гуана та ін.); 4) арауканські (мапуче, пікунче, пеузиче та ін.); 5) пано-текана (чакобо, кашибо, пано, такана, чама та ін.); 6) же (канела, суя, шаванте, кайганг, ботокудська та ін.); 7) карибські (вайяна, пемон, чайма, ярума та ін.); 8) мови алакалуф та ін. ізольовані мови.*

Характеристика.

А. Мовні родини Північної Америки: 1) *алгонкінські (мономіні, делаварська, юрок, мікмак, фокс, крі, оджібна, потоватомі, ілінойс, чеййон, блекфут, арапахо та ін., а також зниклі: масачусетська, могіканська та ін.); 2) ірокезькі (черокі, тускарора, сенека, онейда, гурон та ін.); 3) сіуанські (кроу, хідатса, дакота та ін.: вимерлі – офо, білоксі, тутело, катавба); 4) галф (натчез, туніка, чікасов, чоктав, мускогі та ін.); 5) на-дене (хайда, тлінгіт, зяк; атапаські: нава-хо, танана, толова, хупа, матоле та ін.); 6) мосанські, що включають вакашські (квакіутль, нутка) і саліські (чехаліс, скоміш, каліспел, кула); 7) пенутійські (цимишан, чинук, такелме, кламет, міубк, зуні та ін.; вимерлі); 8) хокальтекські (карок, шаста, яна, чимаріко, салінаї та ін.).*

Алгонкінські мови займають майже весь схід і центр Канади, а також район навколо Великих озер (крім ірокезького регіону) і північну частину атлантичного узбережжя США.

Загальна кількість мовців *алгонкінськими* мовами – більше 190 тис. осіб. Водночас у США ця кількість скорочується (18 079 осіб в 1970 р. і приблизно 13 тис. осіб віком 5 років і старші в 1990 р.), у Канаді кількість неухильно зростає: 99 120 осіб у 1981 р, приблизно 150 тис. осіб у 1991 р, 171 600 осіб у 2001 р. і 180 955 осіб у 2006 р.

Ірокезькі мови поширені в доколоніальний період на сході континенту (схід США, південний схід Канади, регіон Великих озер). Назву отримали за ірокезькою конфедерацією племен, куди входили багато народів, які говорили цими мовами. На сьогодні багато ірокезьких мов вимерли, краще інших збереглася мова черокі.

Сіуанськими мовами говорили індіанці сіу, розселені в XVII-XVIII ст. на великому просторі від річки Міссісіпі на сході до Скелястих гір на заході і від річки Саскачеван на півночі до річки Арканзас на півдні.

Пращури індіанців сіу до відкриття Північної Америки європейцями мешкали на її південному сході й були одними з творців високої землеробської культури.

Найбільші за кількістю носіїв *сіуанські* мови – *дакота* й *лакота*. Ці мови іноді зараховують до діалектів однієї мови, як родову назву використовують слова «*дакхота*» і «*сіу*». Діалектами *дакота* / *сіу* говорять п'ять племен (зі сходу на захід): *санті-сісетон*, *янктон-янктоні*, *тетон*, *асінібойн* і *стогні*. Перші два з цих племен називають свою мову *дакота*, а індіанці тетон, зазвичай, користуються терміном *лакхота*, або *лакота* (*Lakhota*). Індіанці асінібойн і стогні називають свою мову *накодо* (*Nakoda*). У багатьох громадах *дакота* / *сіу* ще продовжує засвоюватися дітьми, але майже 100% носіїв мови двомовні (володіють і *англійською*).

Мови *галф* – передбачувана надродина індіанських мов Північної Америки. У неї включають *мускозькі* мови, а також чотири зниклі ізоляти: *атакана*, *чітімача*, *натчез* і *туніка*. До приходу європейців все вони були поширені на північ і північний схід від Мексиканської затоки.

Вперше цю гіпотезу запропонувала Мері Хаас (Haas, Mary. (1951). *The Proto-Gulf word for water (with notes on Siouan-Yuchi)*. International Journal of American Linguistics 17: 71-9; Haas, Mary. (1952). The Proto-Gulf word for 'land' (with notes on Proto-Siouan). International Journal of American Linguistics 18:238-240)), а її ідеї підтримала Памела Манро (Munro Pamela. 1995. Gulf and Yuki-Gulf. Anthropological Linguistics. 36:125-222). Порівняльний метод не дав змоги переконливо обґрунтувати існування макрородини почасти через малодоступність даних за деякими мов, які до цих пір не опубліковані й знаходяться в архівах. Заперечують цю гіпотезу Лайл Кемпбелл і Маріанна Мітун (Campbell Lyle. 1997. American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America. Oxford: Oxford University Press; Campbell Lyle and Marianne Mithun. 1979. The Languages of Native America: A Historical and Comparative Assessment. Austin, TX: University of Texas Press).

Мови *на-дене* (також *атабаськсько-еяксько-тлінкітські* мови) – передбачувана родина *індіанських* мов Північної Америки, що включає *атабаськську* мову, *еякську* мову, *тлінкітську* мову і, ймовірно, мову *хайда* (зв'язок останньої з родиною є спірним). Назва етно-культурної спільноти *на-дене* походить від самоназви одного з найбільших її племен – атабаска.

Мови *на-дене* структурно відрізняються від сусідніх *індіанських* мов. Протягом XX ст. різні лінгвісти (Е. Сепір, С.А. Старостін, Є. Вайда, Дж. Грінберг, М. Рулен та ін.) незалежно один від одного прийшли до висновку про зв'язок мов *на-дене* із *сино-тибетськими* та *енісейськими* мовами (дві останні родини, за Старостіним і Дж.Х. Грінбергом, також знаходяться в родинних стосунках одна з одною). Спільна прмова для *енісейських* мов і мов *на-дене* існувала в епоху пізнього мезоліту.

Мосанські мови, що включають *вакашські* – гіпотетична мовна макрородина, запропонована Е. Сепіром у 1929 р. у статті, написаній для Британської енциклопедії. На думку Е. Сепіра, до складу цієї макрородини входили *салішські*, *вакашанські* (*вакашські*) і *чімакуанські* мови північно-західного узбережжя Тихого океану.

Гіпотеза була недостатньо обґрунтована й з моменту першої публікації на її користь практично не накопичено даних. На сьогодні прихильники подібності цих мов схильні бачити в цій подібності швидше ознаки мовного союзу, ніж генетичного споріднення. Проте через авторитет Е. Сепіра термін все ще використовують у нелінгвістичній літературі.

Пенутійські мови – передбачувана макрородина *індіанських* мов Північної Америки, поширена на заході США (штати Вашингтон, Орегон і Каліфорнія). Статус цієї макрородини все ще є предметом дискусій, і різні мовні родини включаються в неї з різною часткою впевненості.

Назва макрородини основана на слові, що означає «два» в мовах *вінту*, *майдуанських* і *йокутських* мовах (вимовляється орієнтовно [pen]) і в *утійських* мовах (де вимовляється орієнтовно [uti]).

Існування цієї макрородини все ще є спірним. Дискусійним залишається навіть питання про єдність низки її складників. Низка мов, які пропоновано включити в макрородину, вже зникли й погано документовані, тому дослідники не можуть розраховувати на появу нових даних для вирішення спірних питань. Ще одна складність полягає у великій кількості запозичень між сусідніми мовами. *Пенутійські* мови охоплюють: 1) *морські пенутійські* мови: *цимшіанські* мови, *чинукські* мови; 2) *орегонські прибережні пенутійські* мови: *алсейські* мови, *саюсло*, *кусанські* мови; 3) *континентальні пенутійські* мови: *йокутські* мови, *утійські* мови, *майдуанські* мови, *плато-пенутійські* мови, *сахаптіїські* мови, *молала*, *кламат*; 4) *південноамериканські пенутійські* мови (суперечлива гіпотеза): *манудунгун* (суперечливе походження).

Хокальтекські (*хока-коавільтекські*) мови (*карок*, *шаста*, *яна*, *чимаріко*, *салінаї* та ін.) – мови *хока*, поширені в Каліфорнії й частково в Арізоні та сусідніх районах Мексики (*карок*; *чимаріко*; *шаста* та ін.). За лексико-статистичними даними, розпад *прахокальтекського* мовного стану стався близько 5000 років тому.

Значна частина *хокальтекських* мов або зникла (*чимаріко*, *яна*, з останніми носіями яких працював Е. Сепір, *еселі*, *чумашські*, *коавільтекські* та ін.), або знаходиться на межі зникнення. Найбільшу кількість носіїв має *тлапатинська* мова (орієнтовно 40 тис. осіб) і *текістлатекська* мова (10 тис. осіб). Гіпотетичне об'єднання десятка малих мов, поширених у Каліфорнії й Мексиці. За майже 100 років існування ця гіпотеза майже не отримала надійних свідчень. Хоча деякі мови, які включають до цієї родини, справді можуть виявитися родинними, особливо в північній Каліфорнії. Лише деякі лінгвісти на сьогодні вважають заявлену гіпотезу достовірною.

Б. *Мовні родини Центральної Америки*: 1) *південно-ацтекські* (*науатль, шошонська, хопі, пуісенью, папаго, кора* та ін.). Цю родину інколи об'єднують з мовами *айова – тано* (*кайова, піро, тева* та ін.) у межах *тано-ацтекської* філи; 2) *майя-кіче* (*мам, кекчі, кіче, майя юкатекська, іксил, цельталь, тохолабаль, чоль, хуастекська* та ін.). Майя до приходу європейців досягли високого ступеня культури, мали свою ієрогліфічну писемність, частково дешифровану; 3) *отомангські* (*наме, отомі, пополокський, міштекський, трік, сапотекські* та ін.); 4) *міскіто-матагальпські* (*міскіто, сумо, матагальпа* та ін.). Ці мови інколи включають в *чібчанські*; 5) *чібчанські* (*караке, рама, гетар, гуаїмі, чібча* та ін.). *Чібчанські* мови поширені також у Південній Америці.

Південно-ацтекські (*науатль, шошонська, хопі, пуісенью, папаго, кора* та ін.). Цю родину інколи об'єднують з мовами *айова – тано* (*кайова, піро, тева* та ін.) у межах *тано-ацтекської* філи. Велика родина *індіанських* мов, поширена від південного заходу США до Нікарагуа в Центральній Америці.

Класифікація охоплює: 1) *північну* (*шошонську*) підродину: гілка *хопі, нумійська* (*німійська*) гілка: а) *центральна* група: *команче* (*команчська*), *панамінт* (*тімбіша*), *шошоні* (*шошонська*); б) *південна* група: *кавайісу, юті* (*південна паюте*); в) *західна* група: *моно* (*моначе*), *павіотсо* (*північна паюте*); *такійська* гілка: а) *серанська* група: *мертві – габріеліно, кітанемук, серано, ваньюме, ніколеньо*; б) *купанська* група: *луісеньо* (*–хуаненьо*), *кауілья, купеньо*; некласифіковані: *татавіам* (?), *мертва – г'яміна; тубатулабаль*; 2) *південну* (*сонорсько-астекську*) підродину: *тепіманська* (*піманська*) гілка: *верхньопіманська* (*піма-папаго о'одхам*), *нижньопіманська* (*піма-бахо уре*), *північна тепеуа, південна тепеуа, мертва – тепекано; таракайтська* гілка: а) *тараумарська* група: *гуаріхіо, тараумара*; б) *кайтська* група: *які; мертва – акахе* (*аяхе*), *тауе, майо*; в) *опатська* група: *мертва – опата, еудеве, батук* (?); *тубар; корачоль-астекська* гілка: а) *корачольська* (*коранська*) група: *кора, уічоль* (можливо, також *мертва – текошкін, текуеше, кока, касканська*); б) *астекська* (*науаська, нава*) група: *почутекська* (*почутла*): *мертва – шочистлауакська*; *власне ацтекські мови: науатль С'єрра-де-Пуєбла; східна підгрупа: піпіль, істмо, пінотль; західно-центральна підгрупа: класична, центральна, західна, уастеканська, коатепекськ, тотольтепекська науатль*; некласифіковані: *мертва – басироа, басона, кавімето, кавамето*.

Мови *південної* підродини, крім *астекських*, називають *сонорськими*, хоча не становлять особливої генетичної спорідненості.

Майя-кіче (або *майякські* мови, *майянські* мови) *мам, кекчі, кіче, майя юкатекська, іксил, цельталь, тохолабаль, чоль, хуастекська* та ін.). Велика родина *індіанських* мов Мезоамерики (Месоамерики) – буквально перекладають, як центральна Америка з грецької мови. У цьому разі під Мезоамерикою (Месоамерикою) розуміють територію центральної Америки, де існували високорозвинені культури й цивілізації, яким властиві спільні релігійні й культурні ознаки. Межі Мезоамерики (Месоамерики) завжди змінювалися й залежали від експансіоністської політики мезоамериканських

держав. Вперше поняття використав німецький антрополог Пауль Кірхгофф, що вивчав доколумбові культури, поширені в південній Мексиці, Гватемалі й Белізі. Загальна кількість мовців – понад 5 млн осіб. Спільний прашур – *прамайяська мова*.

Найбільші за чисельністю мови: *кіче* – 900 тис. носіїв (Гватемала), *юкатекська*, або *майя* – 800 тис. (п-ів Юкатан, Мексика). *кекчі* – 740 тис. (Гватемала, Сальвадор). Декілька *майяських* мов вже вимерли.

Мови *майя-кіче* охоплюють 28 живих мов і 3 вимерлі: 1) *уастекська* підродина / гілка: *уастекська*, *чікомусельтекська*: мертва – *кабіль*; 2) *юкатекська* підродина / гілка: *іца-мопанська* група: *іца*, *мопанська*; *юкатек-лакандонська* група: *лакандонська* (*лакантун*), *юкатекська*; 3) *ядерно-майяська* підродина: 1) *західна* надгілка: *чолано-цельталанська* гілка (*велика цельталанська*; *Ch'olan*): *чольська* група: а) *західночольська* підгрупа: *чонтальська* (*йокотан*), *чольська*; б) *східночольська* підгрупа: мертві – *ієрогліфічна майя*, *чольті* (*класична мова майя*); *чорті*; *цельтальська* група: *цельтальська*, *цоцільська*; *канхобаль-чухська* гілка (*Q'anjob'alán*): а) група *чух-тохолабаль*: *тохолабаль*, *чух*; б) *канхобальська* група: *канхобаль-хакальтекська* підгрупа: *акатекська*, *канхобальська*, *хакальтекська* (*попті*); *мотосинтлекська* мова (*котоке*): *мотосинтлекське* (*мочо*), *тусантекське* (*мучу*) наріччя; 2) *східна* надгілка: *мамійська* гілка: а) *теко-мамська* група: *мам*, *тектітекська* (*теко*); б) *ішільська* група: *агуакатекська* (*авакатек*), *ішільська* (*ішіль*); в) *кіче* (*кічеанська*) гілка: *кекчі*, мови *поком*: *покомам* і *покомчі*; г) *власне кіче* група: *кіче-ачі* підгрупа: *кіче*, *ачі*; *какчикель-цутухільська* підгрупа: *какчикельська*, *цутухільська*; г) *сакапультек-сіпакапська* група: *сакапультекська*, *сіпакапенська* (*сіпакапа*), *успантекська* мови.

Отомангські (*ото-мангські*, *отомангейські*, *ото-мангеанські*, *отоманзі*) *наме*, *отомі*, *пополокський*, *міштекський*, *трік*, *сапотекські* та ін.) мови. Мови цієї родини поширені майже винятково в Мексиці, проте низка мертвих мов були раніше поширені на південь аж до Нікарагуа. Максимальна кількість носіїв мов нараховує сьогодні в мексиканському штаті Оахака, де носіями мов двох найбільших груп – *сапотекської* й *міштекської* – є загалом 1,5 млн осіб.

Отомангські мови тривалий час співіснували з іншими аборигенними мовами Мезоамерики й виробили низку спільних рис із ними. Водночас наявні й характерні риси, що відрізняють ці мови від інших сусідніх. Це єдина мовна родина Північної Америки й Мезоамерики (Месоамерики), де всі мови є тональними. Крім того, *отомангські* мови є аналітичнішими за своєю структурою, ніж інші мезоамериканські мови. Характерний порядок слів у реченні – VSO.

Класифікація *отомангських* мов: 1) *західні* мови: а) *отопамечинактеканська* гілка: *ото-наме* група: мови *отомі*: *масауа*; мови *матлацинка*; мови *наме*; б) *чинактекські* мови (від 10 до 14 мов); *тлапанек-мангейська* гілка: а) *тлапанекські* мови (*субтіаба-тлапанек*): *тлапанек* (*ме*

фаа), субтіаба; б) мангейські мови: мертві – чоротега (манге), ч'япанек, масатекські мови; 2) східні мови отоманге: а) пополоканські мови: ішкатек, пополокські мови, чочо; масатекські мови; б) сапотекські мови: власне сапотекські мови, мови чатин, папабуко, сольтек; 3) амусго-міштекські мови: а) мови амусго: амусго; б) міштекські (міштеканські) мови: куітек, міштекські (міштеканські) мови, тріке (трікі).

Під сумнівом залишається належність до ото-мангських мов хуаве (вабе). Більшість дослідників розглядають її як ізолят.

Міскіто-матагальпські, або місумальпанські, мови місумальпа, мови місулу (міскіто, сумо, матагальпа та ін.). Ці мови інколи включають у чібчанські. Поширені на східному узбережжі Нікарагуа і прилеглих територіях. За однією з гіпотез, із даних мов можуть походити типові для Гондурасу й Нікарагуа топоніми з суфіксом -альпа (зокрема назва столиці Тегусігальпа). Джозеф Грінберг включає місумальпанську мовну родину в чібчанську родину, проте інші дослідники відкидають його класифікацію. Як вважає Кен Хейл, зв'язок між чібчанськими й місумальпськими мовами, якщо й існує, є «надто давнім, щоб вважатися надійно обґрунтованим» (Hale Ken. El causativo misumalpa (miskitu, sumu). In *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* 1996, 30:1-2).

Назву «місумальпська мовна родина» запропонував Джон Олден Мейсон. Вона штучно складено з фрагментів назв трьох основних гілок родини – міскіто, сумо і матагальпських мов. Першим родину виділив і описав Вальтер Леман у 1920 р.

Місумальпські мови охоплюють: міскіто (близько 200000 носії, здебільшого у Північноатлантичному автономному районі Нікарагуа та в окремих місцях Гондурасу); сімальп(ан)ські мови: сумо (близько 7000 носіїв уздовж річки Хуаспук, здебільшого в Нікарагуа, частково в Гондурасі), має декілька діалектів майянгна (тавака, панамака, твака), улва; матагальпські мови: какаопера (зникла, була поширена в сальвадорському департаменті Морасан), матагальпа (зникла, була поширена в горах центральної Нікарагуа і в гондураському департаменті Ель-Параїсо).

Завдяки союзу племені міскіто з британцями мова міскіто стала домінувати на Березі Москитів з кінця 1600-х рр. На північному сході Нікарагуа на неї поступово переходять носії мови сумо. Незважаючи на це, її статус – нижчий, ніж у креольської (на основі англійської) мови північного сходу, де міскіто виходить з ужитку. Сумо знаходиться під загрозою зникнення в більшості районів, де існує, хоча, за окремими свідченнями, вона домінувала в регіоні до поширення міскіто. Матагальпські мови давно зникли, погано документовані.

Чібчанські (караке, рама, гетар, гуаїмі, чібча та ін.). Чібчанські мови поширені в Південній Америці (Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама, Колумбія).

Класифікація чібчанських мов: тірібі (= терібе), таламанка: борука (= брунка), висвітські: брібрі, каьекар; мертва – суере; гуамійські: бокота (= буглере), мовере (= мобе = нгобере); вотійські: рама, гуатасо (= малеку-

хайка), мертва – *гуетар* (*уетар*); мертва – *дораске*; східночібчанські: *чіміла*; аруакські (= *аруако*): *когі* (= *кагаба*), *бінтукуа* (= *іка*), *малайо* (= *гуамака*); мертва – *атанке*, *тайрона*; *барі* (= *мотілон*), *тунебо* (група діалектів), *кундинамарка*: мертва – *чібча* (*муїска*), *дуїт*; *пайя*; некласифіковані: мертва – *катіо*, *нутабе*, *малібу*, *мокана*, *арма-посо*.

В. Мовні родини Південної Америки: 1) *тупі-гуарані* (*тупі*, *гуарані*, *юруна*, *тупарії* та ін.); 2) *кечумара* (*кечуа* – мова давньої держави в Перу, сьогодні – в Перу, Болівії, Еквадорі; *аймара*); 3) *аравакські* (*чамікуро*, *чіпая*, *ітене*, *уаньям*, *гуана* та ін.); 4) *арауканські* (*мапуче*, *пікунче*, *пеузиче* та ін.); 5) *пано-текана* (*чакобо*, *кашибо*, *пано*, *такана*, *чама* та ін.); 6) *же* (*канела*, *суя*, *шаванте*, *каінганг*, *ботокудська* та ін.); 7) *карибські* (*вайяна*, *пемон*, *чайма*, *ярума* та ін.); 8) мови *алакалуф* та ін. ізольовані мови.

Тупі-гуарані (*тупі*, *гуарані*, *юруна*, *тупарії* та ін.) мови. Поширені в східній частині Південної Америки від Французької Гвіани на півночі до Уругваю на півдні. Включають близько 30 мов, сюди ж належать *гуарані*, *тупінамба* і *ньєнгату*.

Першу граматику *тупі-гуарані* уклав бразильський місіонер Жозе ді Аншіета.

Охоплюють 8 груп: 1) *гуанарійські*: *гуаякі* (*аче*), *північноболівійська гуарачі* (*ава-ісосеньо*, *чірігуано*); кластер *гуарані*: мертва – *стара гуарані*; *парагвайська гуарані*, *чіріпа-ньяндева*, *кайва* (*кайуа*, *пай-тавітеран*), *юкі* (*мбіа*), *мб'я-гуарані*, *пай-тавітера*; *шета*; *західноболівійська гуарані* (*сімба*); 2) *гуараю*: *гуараю*, мертва – *хора*; *сіріоно*, *паусерна*; 3) *тупі*: *кркама*, *ньєнгату* (*жеран-амазоніка*), мертва – *тупінамба*, *тупінікін*; *омагуа*, *південна тупі*; 4) *тенетехара*: *ава-кануейро*, *тапірапе*, *аквава*, *тенетехара*; 5) *каябі*: *асуриній*, *каябі*, *аравете*; 6) *кавахіб*: *аніака*, *кавахіб* (*теньярін*, діалекти: *парінтінтін*, *уру-еу-вау-вау*, *каріпуна*, *дахой*, *жума*), *уру-па-ін*; 7) *камаюра*: *камаюра*; 8) *оямпі*: *аманайе*, *анамбе*, *гуажса*, *каріпуна*, *урубун-каапор*, *такуньяпе*, *ваямпі*, *емерильон*, *турівара*.

Місце мов *зое* (*потуру*) й *аура*, які відкриті лише наприкінці 1980-х р., ще не визначене.

Кечумара (*кечуа* – мова давньої держави в Перу, сьогодні – в Перу, Болівії, Еквадорі; *аймара*) мови. Гіпотетична *американська* мовна макрородина, яка об'єднує мови *аймара* і *кечуа*. Запропонована американським лінгвістом Терренсом Кауфманом (*Kaufman Terrence. Language History in South America: What we know and how to know more. Amazonian Linguistics: Studies in Lowland South American languages. David L. Payne (ed.). Austin: University of Texas Press, 1990; Campbell Lyle. American Indian languages: the historical linguistics of Native America. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997*), його співавтор Лайл Кемпбелл підтримує гіпотезу, хоча вважає її ще недостатньо доведеною. Проти гіпотези виступає фахівець із мов кечуа Віллем Адelaar (*Adelaar Willem. Quechuan Languages. Oxford International Encyclopedia of Linguistics. W. Bright. New*

York, Oxford: Oxford University Press, 1992. Vol. 3), який вважає схожість мов результатом взаємних запозичень через тривалий контакт.

Мови *аймара* (*аймарські мови*), або мови *хакі*, поряд з мовами *кечуа* – домінують в Андах. Поширена раніше думка про спорідненість з мовами *кечуа* на сьогодні є малоймовірною, а схожість лексики пояснювана взаємопроникненням мов, починаючи з часів панування інків.

Мови *аймара* (*аймарські мови*), або мови *хакі*, містять дві мови: *аймара*, *південний* і *центральний* діалекти якої інколи вважають різними мовами, і *хакару*, діалект якої *каукі* (*качуй*) має дещо відокремлений статус.

Мовою *аймара* говорять 2,2 млн. осіб у Болівії, 350 тис. – у Перу, невелика кількість у Чилі й Аргентині. Є офіційною мовою Болівії, поряд з іспанською. Перша граматика мови *аймара* була укладена священиком Лудовіко Бертоні в 1603 р.; перший словник – також він уклав у 1608 р. *Аймара* – аглютинативно-полісинтетична мова з порядком слів «SOV».

Хакару (ісп. *jacaru* від *jaqaru*, інша назва *тупинська аймара*, ісп. *aimara tupino*) розмовляють приблизно 725 осіб у центрі Перу. Має значну подібність до родинної *аймара*. Мова недостатньо задокументована. Більшість носіїв – білінгви. За М. Хардман, більшість монолінгвів – жінки.

Каукі – лише 9 живих носіїв станом на 2005 р. *Каукі* погано документована й раніше вважалася окремою мовою, проте польові дослідження показали високий рівень взаєморозуміння між *каукі* й *хакару*.

Кечуа (також *кечва*, *кічу*, *кічва*) (*кечуа Qhichwa simi*, *Qhichwa shimi* – «мова гірських долин», *кечуа Runasimi*, *Runashimi* – «людська мова») – мова південноамериканського індіанського народу *кечуа*.

Найбільша за кількістю носіїв індіанська мова обох Америк. До колонізації Південної Америки була офіційною мовою держави Чінча, а потім держави інків Тауантінсуйу (XII-XVI ст. н.е.), яка підкорила державу Чінча. Наявні літературні пам'ятки епохи інків. Сьогодні *кечуа* розмовляє близько 14,426 мільйона осіб у Південній Америці. Інколи *кечуа* використовують як *лінгва-франка* в Амазонії. В Еквадорі й Аргентині, а почасти й у Болівії використовують назву «*кічуа*» (*Quichua*, *Kichwa*).

Сучасна літературна *кечуа* використовує писемність, основу на іспанському варіанті латинського алфавіту, має чіткі правописні й граматичні правила, її викладають у школах, але повсюдного застосування не має. Використовувалася католицькими місіонерами при наверненні в християнство південноамериканських індіанців.

У класифікації SIL (SIL International (англ. Summer Institute of Linguistics, Літній інститут лінгвістики) – міжнародна некомерційна християнська організація, основною метою якої є вивчення, розвиток і документування малопоширених мов для розширення лінгвістичних знань і розвитку літератури) різні діалекти *кечуа* вважають різними мовами. Велика академія мови *кечуа* в Куско вважає *кечуа* однією мовою, літературною нормою якого є *кусканська кечуа*. Окремі дослідники вважають *кечуа* діалектним

континуумом. *Кечуа* перекладено Біблію – цей переклад був одним із перших перекладів корінними мовами Америки.

На основі *кечуа* виникла мова *кальяуайя* – таємна мова жінок-знахарів, що ввібрала значну частину лексики мертвої мови *пукіна*. Крім того, існує низка креольських *кечуа-іспанських* мов (*медіа ленгуа*) – зазвичай з іспанською лексикою й кечуанською граматиною, а також «*кечумара*» – піджин *кечуа-аймара*.

Із 70-х років ХХ ст. *кечуа* є державною мовою в Перу (поряд з іспанським) і Болівії (нарівні з *іспанською* та *аймара*), а з 2008 р. – проголошена офіційною мовою в Еквадорі (нарівні з *іспанською* та мовою *шуар*). За конституцією Колумбії, всі *індіанські* мови в країні мають офіційний статус у тій місцевості, де вони поширені.

Аравакські (*чамікуро, чіпая, ітене, уаньям, гуана* та ін.) мови. Поширені мозаїчно по всій північній і центральній частині Південної Америки (всі країни, крім Чилі й Уругваю), частково в Центральній Америці (*гаріфуна* з кінця ХVІІІ ст.), раніше також на Великих Антильських (*таїно*, вимерла до ХVІІІ ст.) і Малих Антильських островах (*каліпхона*, зник із 1920-х років). Невеликі групи носіїв *аравакських* мов із числа іммігрантів є в США.

Загальна кількість мовців близько 630 тис. осіб (кінець 1990-х рр.), Майже половина припадає на *гуахіро*. Найбільше говорять *аравакськими* мовами у Венесуелі (близько 180 тисяч), Колумбії (понад 140 тис.), Гондурасі (100 тис.) і Перу (90 тис.). Носіями *аравакських* мов зазвичай є араваки або «чорні кариби» – гаріфуна. З Малих Антильських островів власне араваки до початку європейської колонізації були витіснені або асимільовані острівними карибами, які також використовували *аравакські* мови.

Аравакська родина – найбільша за кількістю мов у Новому Світі. Вона поділяється на *північну* й *південну* підродина, що містять 3-4 гілки, всього охоплює 65 мов (із них 31 мертва).

Північна підродина: (*верхньо*) *амазонська* гілка охоплює майже половину *аравакських* мов і містить такі групи: *західна навікі*: мертва – *амарісана, ваї* (*нума*), *гуару, жумана, кайвішана, маріате, пасе, анауя*; *піапоко* (3 тис.), *ачагуа, кабіярі, гуарекена* (*варекена*), *мандавака* (3 тис.), *юкуна*; *східна навікі*: *таріана*; підгрупа *кару* (*кадава-пурітана*): *іпека-куріпако, карутана-баніва* (з великою кількістю діалектів, 6 тис.), *катаполітані* (-*морівене-мапанай*); мова *ресігаро*; *центральньо-амазонська* група: мертва – *марава, майпуре, манао*: *манао, кар'яї; बारे, гінао, явітеро, баніва* (*абане, аване*); *баніва* (*баніва, куріпако*); некласифіковані: мертва – *варайку, тбаана, віріна, шір'яна*; *приморська* (*прикарибська*) гілка (2/3 мовців *аравакськими* мовами) має 3 групи: мертва – мова *аруан*; *вапішанська* (річка Бранко): *аторада, вапішана* (*арума, 7,5 тис.*), *мапідіан*; *та-майпурська* група: мертва – *таїно* (група мов на Великих Антилах: Кубі, Гаїті, Ямайці, Пуерто-Ріко; зникли до ХVІІІ ст.); *гуахіру* (*ваюу, 305 тис.*), *параухано*; *аравакська* мова (локоні, більше 2 тис.); мертва – *каліпхона* (*ін'єрі*, мова т. званих «Острівних Карибів» Малих Антил, до 1920-х рр.), *гаріфуна* (більше 180 тис., мова «чорних карибів», які

переселилися у XVIII в. з о. Сент-Вінсент на карибське узбережжя Центральної Америки); можливо, також мертва – *шебайї* (о. Тринідад); *східна* гілка: *палікур*, мертва – *мараван-каріпура* (можливо, говірки однієї мови); *південна* підгрупа: *західна* гілка охоплює 2 мови: *янеша* (*амуеша*, 10 тис.) і *чамікуро*; *центральна* гілка складається з 2 груп: *паресі* з мовами *паресі* й *саравека*; *ваура* з мовами *ваура-ме(х)інаку*, *яваланіті* й *кустенау*; (*гранично-*) *південна* гілка складається з 3 груп: *терена* (15 тис.); *мохо*: *мохо* (9 тис.), *бауре*, мертва – *паунака*; *піро* (*пурус*): *піро* (*йіне*), *манітенері* (*мачінере*), мертві – *ін'япарі*, *канамарі* (*канамаре*); *машко-піро* (*кухарено*), *апурінан* (*іпурінан*); гілка *кампа* містить 3 мови з великою кількістю наріч і діалектів: *кампа* (25 тис.), *ашенінка* (сюди ж *апурукаялі*, *ацірі*, *перенесе*, *пічіс*, *укаялі*, *уніні*) і *мачігенга* (сюди ж *номацігенга*, *какінте*, *нанті* (*когапакорі*), *мачігенга*). Всього ними говорить близько 80 тис. осіб.

До *аравакських* мов входять також декілька погано досліджених мов, точне місце яких у класифікації не зовсім прозоре: *кумераль*, *томедес* і *енавене-наві* (*салуман*); мертві – *лапачо* (*аполіста*), *моріке*, *омехес*.

Арауканські (*мапуче*, *пикунче*, *пеузіче* та ін.) мови. За класифікацією Дж. Х. Грінберга і Н. А. Мак-Куаун, входять до *Андської* групи андо-екваторіальної філії. До іспанської колонізації *арауканські* мови були поширені на території центрального Чилі, в районі аргентинської пампи і в Патагонії. У 20 ст. поширені головно в провінції Каутін (Чилі). Кількість мовців близько 800 тис. осіб.

Окремі мови: *власне арауканська*, або *мапуче*, *пикунче*, *пеуенче*, *віліче*, *ранкельче* та ін. – мало відрізняються один від одного, що дає змогу розглядати їх як діалекти однієї мови – *арауканської* або *мапуче*.

Пано-текана (*чакобо*, *кашибо*, *пано*, *такана*, *чама* та ін.) мови – поширені в Перу, західній Бразилії, Болівії й на півночі Парагваю. Має дві гілки: *пано* й *таканська*. Всього 33 мови *пано-таканські* мови: 1) мови *пано*. Поширені в Перу або на заході Бразилії, декілька – в Болівії. Належать: *кашарарі* (*кахарарі*), *кашибо* (*какатаібо*), *пісабо* (*пісагуа*, *пісауа*, *майо*), *шанібо* (*шипібо-конібо*), *капануа* (*капанава*), *марубо* (*маробо*), *ванінава*, *амауака* (*амавака*), *ісконауа* (*іскобакебо*, *ісконава*), *кашінауа* (*кашінава*, *кахінава*, *тухінава*), *йора* (*марінауа*, *мастанауа*, *паркенауа*), *ямінауа* (*ямінава*), *пуінауа* (*пойянава*), *каріпуна*, *пакауара* (*пакагуара*), *чакобо*, *шіпінава* (*ханінауа*), *майоруна-матсес* (*матсе*, *матіс*, *махоруна*), *нікуїні*, *такана* (*тупамаса*), *рейєсано* (*сан-борхано*, *маропа*), *араона* (*каріна*, *кавіна*), *кавіненья*, *есе-ехе* (*есеєха*, *тіатінагуа*, *чама*, *(х)уарайо*, *гуаканава*, *чумчо*, *татінава*); мертві – *куліно*, *нокаман*, *панобо*, *ремо* (*сакуйя*, *кукіні*), *тухінава* (*тушінава*), *атсаука* (*яміака*, *атсавака-яміака*), *паранава*, *шіпінава* (*хіпінауа*, *шіпінауа*), *сенсі*, *торомона*.

Мови *такана* (*таканські* мови) поширені в Болівії, крім *есеєха*, яка поширена також у Перу.

Же, або *жес*, *жеські* (*канела*, *суя*, *шаванте*, *каінганг*, *ботокудська* та ін.) мови – поширені в Бразилії (в основному, на півдні, сході та в центрі); певна

кількість носіїв мови *каінганг* живе на півночі Аргентини. Загальна кількість мовців 35-38 тис. осіб (поч. 2000-х рр.); найбільше поширення мають мови *каінганг* (18 тис. мовців; 1989) і *шаванте* (10 тис.; поч. 2000-х рр.). Носіїв мов *же* також називають народи *же*.

Мови *же* мають три гілки: 1) *північна* (*північно-західна*) гілка: *апінайе*, *каяпо* (діалекти *горотіре*, *чікрі* та ін.), *суя*, *панаре* (*крен-акароре*), *тімбіра* (діалекти *канела*, *крао*, *крейє*, *крінкати-тімбіра*, *паракатеже* (*паранська гавіану*)), що істотно відрізняються одна від одної, тому окремі дослідники розглядають їх як окремі мови); 2) *центральна* гілка: *шаванте*, *шеренте*; мертві – *акроа*, *шакріаба*; 3) *південна* (*каінгангська*) гілка: *каінганг*, *шокленг*; мертві – *інгаїн*, *гваяна*.

В окремих класифікаціях мовами вважають лише мови перших двох гілок (*власне же*), що мають між собою високу подібність; усю ж множину загалом тоді називають «*же-каінганг*».

Карибські (*вайяна*, *пемон*, *чайма*, *ярума* та ін.) мови – понад 100 мов, поширені на території Гайани, Суринаму, Французької Гвіани, Венесуели, Північної Бразилії й частково в Колумбії та внутрішніх районах Бразилії. Загальна кількість мовців близько 170 тисяч осіб. Наявність карибського суперстрату відзначена у так званій острівній *карибській* мові на Малих Антильських островах і в Центральній Америці, що належать до *аравакських* мов.

За класифікацією Дж.Х. Грінберга, *карибські* мови об'єднуються разом із мовами *же*, *пано*, *намбіквара*, *уарпа*, *неба*, *вітото* (*уітото*) та іншими в *же-пано-карибську* макрородину (інколи їх об'єднують також з *аравакськими* й *хока-сіу* мовами). До родини *карибських* мов іноді включають мови, які традиційно належать до інших родин, наприклад *каранкава*, *чоко* та інші.

Внутрішня класифікація. Наявні класифікації *карибських* мов ґрунтовано головню на географічних принципах. Ч. Лоукотка поділяє *карибські* мови на 24 групи: *західну* (*карибські* мови та ін.), *східну* (*вайяна*, *апалаї* та ін.), *тріо*, *чікена*, *ваїваї*, *яуапері*, *паушіана*, *макуші*, *пемон* (мови *пемон*, *арекуна*, *акаваї* та ін.), *макірітаре*, *мапойо*, *паваре*, *таманако* (мови *таманако*, *чайма* та ін.), *яо*, *шебайї*, *мотілон*, *піхао*, *опоне*, *каріхона*, *патагон*, *арара*, *палмела*, *піментейра* і *шінгу* (мови *ярума*, *бакаїрі*, *науква* та ін.).

Ускладнює класифікацію недостатнє вивчення нині наявних мов і мала кількість матеріалів за мертвими мовами, які традиційно зараховують до *карибських*. Наприклад, усі відомі матеріали з мов групи *піхао* (*піхао*, *панче*, *пантагора*, *коліма*, *мусо*) становлять списки не більше 40 слів, з мови *патагон* – 5 слів, що мотивує віднесення подібних мов до некласифікованих.

Найбільш опрацьованою є класифікація Т. Кауфмана (*Kaufman Terrence. Language History in South America: What we know and how to know more. Amazonian Linguistics . David L. Payne. Austin: University of Texas Press, 1990. P. 13-74; Justeson John and Terrence Kaufman. A decipherment of epi-Olmec hieroglyphic writing. Science. 1993. Vol. 259. P. 1703-1711*): 1) *опон-каре* (мертва); 2) *юкпа* (*берегові*): *юкпа*, *хапрерія* (*япрерія*); мертва – *кояйма*,

можливо, мертві – кумана, чайма; 3) карибська: карінья, галібі; 4) гвіанська гілка: тірійо (акуріо, тірійо (тріо)), каріхона (каріхона, хіанакото(-умава), салума; кашуянська група: кашуяна-варік'яна, шикуяна; вайванська група: вайвай, хішкар'яна; 5) північноамазонська гілка: мертві – кумана; яо: (тіверікото, яо); вайянська група: ваяна; мертва – аракажу; апалаї; мапойо-яварана: мапойо і мертва – аманаку; макірітанська група: макірітарі (макірітаре), мертва – ваюмара; 6) південно-амазонська гілка: шингуанська група (бакаїрі): бакаїрі, амонал (сюди ж матіпу, куйкуро, калапало, нахуку); арара: паранська арара, ікпенг; мертві – ярума, апіака-апінгі; мертві – палмела, піментейра; 7) панаре: низка вимерлих мов, які є некласифікованими: урукуяна, тріометасен, кумаєна, піанакото, явапері, чікена, капара, явапері, ваймірі (атроарі), пауші, арінагото.

Мови алакалуф (алаколуфські) та ін. ізольовані мови. Носіями алаколуфських мов були алакалуфи (група корінних народів крайнього півдня Патагонії). Охоплюють дві мови: *какауа* – на сьогодні зникла (говорили алакалуфи, які проживали в регіоні Гольфо-де-Пенас на півдні Чилі), мову *кавескар* (або власне алакалуфська) перебуває під загрозою зникнення. *Кавескар* (Aksana, Aksanás, Alacaluf, Alacalufe, Alakaluf, Halakwalip, Halakwulup, Hekaine, Kaueskar, Kawaskar, Kaweskar, Kawesqar, Kawésqar, Qawasqar, Qawashqar) – розмовляють алакалуфи, які проживають на острові Веллінгтон на південь від чилійського узбережжя (49 градусів на південь) області Чаннел на заході регіону Патагонія в Чилі. Має діалект *аксанас* (аксана). Мову *какауа* інколи розглядають як діалект, хоча в більшості енциклопедій вона кваліфікована як мова. На сьогодні є лише 20 носіїв, половина з них живе на острові Веллінгтон, на південно-західному узбережжі Чилі.

Генеалогія аборигенних мов Нового світу є надзвичайно складною через істотне роздрібнення мов. Для багатьох із цих мов генетичні зв'язки, мабуть, ніколи не будуть встановлені. Загальна кількість мов Нового Світу, чия класифікація не зовсім прозора, досягає декількох сотень (сюди ж належать зниклі): *арутані* (Бразилія), *бетой* (Венесуела, Колумбія), *уаорані* (Еквадор, Перу).

Ізольовані мови (мови-ізоляти). Мови, які не входять у жодну відому на сьогодні мовну родину. Фактично кожна ізольована мова утворює окрему родину, що складається лише з цієї мови. Найвідоміші приклади охоплюють: *баскську*, *бурушаскі*, *шумерську*, *нівхську*, *еламську*, *хадза*. Ізольованими є лише ті мови, для яких не існує достатньо даних і належність до мовної родини не було доведено. В іншому разі, такі мови називають некласифікованими.

Ймовірно, ізольовані мови можуть належати до ємніших мовних об'єднань – макрородини або гіперродини, хоча їх зазвичай називають «ізолятами». Такі, наприклад, *баскська* мова та *бурушаскі*, які часто зараховують до сино-кавказької макрородини.

У відповідному контексті термін «ізолювана мова» можна вживати і щодо мов, що входять у мовну родину, але формують у ній окрему групу з однієї мови (наприклад, *албанська, фрігійська, венетська* в індоєвропейській родині; щодо таких випадків вживано також термін «моногрупа»). Без відповідного контексту «ізолювану мову» розуміють зазвичай в «абсолютному» сенсі.

Інколи деякі ізолювані мови можуть поставати невеликими родинами, що складаються з декількох мов, які раніше вважали діалектами. Такі, наприклад, *японська* родина (що охоплює ще одну або декілька *рюк'юських* мов), *айнська* родина, *тіренська* родина.

Ізолюваними інколи є також мови, у яких споріднені з ними мови зникли в історичний час. Наприклад, *кетська* мова може в певному контексті кваліфікуватися як ізолювана, оскільки вона одна представник єнісейської родини, а мова *піраха* в Бразилії може бути названа ізолятом, тому що вона є останнім живим представником *муранської* родини (куди входили ще три мови). *Баскська* мова, мабуть, також входить у гіпотетичну *васконську* (*еускарську*) родину разом зі зниклою *аквітанською* мовою.

Ізолювані мови можуть також розглядатися як особливий випадок некласифікованих мов, залишаючись некласифікованими навіть після посиленних спроб довести їхню спорідненість з іншими мовами. У деяких випадках такі спроби можуть призвести до успіху, і тоді ізолят знаходить належний статус у класифікації. Так, наприклад, для мови *яньюва* на півночі Австралії, що тривалий час вважалася ізолюваною, нещодавно була доведена належність до *пама-ньонганської* родини. Оскільки не всі лінгвісти погоджуються з доказами спорідненості однієї мови з іншою, питання про те, чи є та чи та мова справжнім ізолятом, може бути предметом дискусій.

Ізоляти Євразії.

Айнська мова – мова, що збереглася на о. Хокайдо в Японії; раніше існувало щонайменше ще дві *айнські* мови – на о. Сахалін і на Курилах.

Баскська мова – офіційна мова Баскських земель (північний схід Іспанії та південний захід Франції), яку вважають спорідненою з мертвою *аквітанською* мовою. Інколи (гіпотетично) відносять до *картвельських* мов.

Бурушаскі – мова на півночі Пакистану, в Кашмірі.

Корейська мова – мова Корейського півострова, офіційна мова в КНДР і Республіці Корея; окремі дослідники відносять її до *алтайської* родини.

Кетська мова – один живий представник *єнісейської* родини мов, якою говорять кеті в районі басейну річки Єнісей.

Кусунда – мова в західному Непалі.

Нівхська мова – мова в басейні річки Амгунь і на півночі о. Сахалін. Традиційно зараховують до *палеоазійських* мов, хоча це не генетичне об'єднання.

Нахалі – мова, поширена в Індії (Махараштра, Мадх'я-Прядеш), раніше класифікували як *австроазійську*.

Ізоляти Африки.

Берта – одна з мов Ефіопії, яку розглядають у межах *ніло-сахарської* гіпотези.

Гумуа – одна з мов Ефіопії, яку розглядають у межах *ніло-сахарської* гіпотези.

Кваді – вимерла у ХХ ст. мова південного заходу Анголи, яку розглядають у межах *койсанської* гіпотези.

Конама – мова в Еритреї, яку розглядають у межах *ніло-сахарської* гіпотези.

Нара – мова на південному заході Еритреї, яка належить до *південносуданської* надродини.

Сандаве – мова Танзанії, яку розглядають у межах *койсанської* гіпотези.

Хадза – мова Танзанії, яку розглядають у межах *койсанської* гіпотези.

Давні мови.

Більшість давніх мов, які зараховують до ізолятів, є швидше некласифікованими, тому що про них надто мало відомо, щоб мати остаточні висновки, пор. *мінойська, іберська, піктська, каситська, тартесійська, бананові мови*. Лише декілька з цих мов можна вважати справжніми ізолятами: їх писемність дешифрована, граматику вивчили ґрунтовно. Наявні факти не дають змоги надійно класифікувати подібні мови навіть на рівні макрородини, пор., наприклад: *шумерська мова, еламська мова* (передбачають спорідненість із *дравідійськими* мовами чи *афразійськими* мовами), *хатська мова* – попри незначну спорідненість з *абхазо-адигськими* мовами, але за сучасних знань мова належить до ізолятів; *мероїтська мова* – хоча писемність прочитано ще в ХІХ ст., мову класифікував і дешифрував лише в першому десятилітті ХХІ ст. Клод Рійі.

Некласифіковані мови.

Іберська мова – встановлено її морфологічну спорідненість із *баскською* мовою, можна лише припустити спорідненість цим мов.

Квазі-ізольовані мови.

Існують мови, які часто (чи інколи) зараховують до ізолятів, але за низкою причин і фактів, вони не постають такими:

японська мова – належить до *японо-рюк'юської* родини.

2.1. Родове дерево А. Шлейхера й теорія хвиль Й. Шмідта: діяхронний та синхронний опис індоєвропейської родини мов. Завданням компаративістики А. Шлейхер вважав відновлення «на основі доступних нам пізніших форм існування в минулому форми мови-основи родини або ж прамови всього роду». Можливість такого відновлення він обумовлював тим, що всі звукові зміни відбуваються не довільно, а за певними законами. За словами Йоганна Шмідта, А. Шлейхер в своїх лекціях навчав: «Усі зміни, яких зазнавали індогерманські слова від первісних часів до наших днів, спричинені впливом двох чинників: фонетичних законів, що діють без винятку, і перехресних з ними неправильних аналогій, які давали себе відчувати вже і в давніші періоди розвитку мови».

Гіпотетичне відновлення форм прамови було названо *реконструкцією*. А. Шлейхер був переконаний у можливості такої реконструкції і для доказу написав байку відновленою ним прамовою (текст її наведено в Хрестоматії В.А. Звегінцева). Він уважав, що в цій мові існували 3 голосні і 15 приголосних. У складі слова А. Шлейхер виділяв корінь, основу та суфікси. Визнаючи теорію аглютинації, він наполягав, що всі закінчення походять від займенникових коренів, що іменник у прамові мав 7 відмінків, 3 форми числа і 3 форми роду.

Поряд з компаративістикою А. Шлейхер займався й загальнотеоретичними питаннями, насамперед виявом співвідношення мови й мислення. Він уважав, що мова так само необхідне для мислення, як тіло для духу; лише за допомогою мови можна мислити. «Мова є мислення, виражене звуками ... Мова є звукове вираження думки, процес мислення, що постає у звуках». Однак мислення й мова не тотожні одне одному. Між ними існують певні відносини. Що краще в звуках мова передає весь рух духу, тим вона досконаліша; що більше звук відстає від думки, тим менш досконала мова. В думки потрібно розрізняти матеріал і форму. Матеріал становлять поняття й уявлення, а форму утворюють відносини понять та уявлень.

У мисленні мають бути обидва компоненти: і матеріал, і форма. У мові відношення може бути тією чи іншою мірою виражене, але поняття й уявлення не можуть бути не виражені. Набуваючи звукового вираження, поняття й уявлення стають значенням. Сутність мови визначена тим, як саме в ній виражені значення і відношення. Значення виражене в корені слова, а відношення – в суфіксах. Значення і відношення разом утворюють слово. Корінь можна виділити у всіх мовах, а від того, як виражені відношення, залежить структура слова й, отже, структура пропозиції. Характер вираження в мовах відношення і становить основу типологічної класифікації А. Шлейхера, що виділяє такі типи мов:

1) мови, в яких виражені тільки значення; слово становить нечленовану стійку цілісність, простий корінь, якому в природі відповідає кристал (*китайська, бірманська*);

2) мови, в яких виражені і значення, і відношення, проте слово позбавлене тісної єдності і його частини легко відділяються, як гілки дерева (*аглютинативні – тюркські й угро-фінські*);

3) мови, в яких слово, висловлюючи значення і відношення, утворює єдність типу живого організму (*флексивні*).

Три класи мов є трьома ступенями послідовного розвитку, який відбувався в доісторичну епоху. В історичну епоху мови не розвиваються – настає період їх розпаду.

А. Шлейхер є творцем так званої натуралістичної теорії мови, що розглядає мову як природний організм. Розуміння мови як організму сформулював Й.К. Аделунг. Згодом слово *організм* щодо мови використовують метафорично, маючи на оці, що мова – це не мертвий механізм, а зв'язкова система, яка постійно розвивається. Біологічне

розуміння мови в лінгвістиці вперше після Й.К. Аделунга було обґрунтовано Моріцем Карлом Раппом (1803-1883) у роботах «Фізіологія мови» (1840 р.) і «Порівняльна грамати́ка як природна наука» (1852 р.).

А. Шлейхер вперше викладає свою біологічну концепцію мови в роботі «Мови Європи в систематичному викладі» (1850 р.). Особливо «популярною» ця концепція стала після появи роботи Чарльза Дарвіна «Походження видів» (1859 р.). Незабаром з'являються роботи А. Шлейхера «Теорія Дарвіна і наука про мову» (1864 р.) і «Значення мови для природної історії людини» (1865 р.). У цих роботах мова повністю прирівнювана до живого організму, який зароджується, зростає, досягає розквіту, потім стає немічним і йде до загибелі. Мови вступають у боротьбу за існування, борються, перемагають, гинуть. Мова належить до царства природи, до царства вільного духу. Вона не залежить від волі людей. Мови – це найвищі організми серед організмів природи, створені зі звукового матеріалу. Їх органічна сутність виявлювана в тому, що вони, подібно до інших природних організмів, груповані за родами й видами і розвиваються за певними законами.

Мовознавство – наука природна, а не історична. Подібно до інших природних наук наука про мову досліджує таку площину дійсності, де панують незмінні закони природи, і в цих законах людина нічого не в силі змінити так само, як соловей не в змозі заспівати жайворонком. На відміну від мовознавства філологія – наука історична: вона вивчає все те, що створюване людьми. А. Шлейхер порівнює мовознавця з натуралістом, а філолога – із садівником. З природознавства А. Шлейхер запозичує й термін морфологія – вчення про форму.

Мови дотримуються загального закону розвитку органічного світу: як і всі організми походять від одноклітинних, так і всі мови – від простих коренів. Як і всім природним організмам, мовам притаманна здатність до розвитку, еволюції.

Ж. Мунен визначає концепцію А. Шлейхера загалом як «останню з великих систем, створених за зразком ХІІІ ст., і як перше з великих сучасних узагальнень тією мірою, якою автор намагається дати цілісний погляд на сукупність лінгвістичних знань свого часу».

Підтримуючи тезу А. Шлейхера щодо незалежності мови від волі людини, Макс Мюллер (1823-1900), професор Оксфордського університету, виступає проти розуміння мови як живого організму. Його робота «Лекції з науки про мову» (1861 р.) мала величезну популярність і була перекладена всіма європейськими мовами. «Мова, – зазначає М. Мюллер, – не має незалежного буття. Мова існує в людині: вона живе, якщо нею говорять, помирає з кожним словом, яке вимовлене і його більше не чути... Говорити про мову, як щось існуюче само собою, що має власне життя, що росте до зрілості, виробляє галузі і вмирає, є абсолютною міфологією».

Мову не можна вважати організмом, проте мовознавство належить до природничих наук, «тому що зміни мови становлять зростання, а не історію». Зростання відбувається за природними, незалежними від людини законами, а

історія твориться людьми. Закони мови «не були придумані людиною, навпаки, людина має підкорюватися їм, не знаючи нічого про їхнє існування ... Процес, за яким встановлюється мова й розпадається, поєднує два протилежні елементи: необхідність і вільна воля. Хоча окрема особа постає, мабуть, першотворцем нових слів і нових граматичних форм, вони онаявлюються лише після того, як індивідуальність його зникла в загальній діяльності родини, племені або нації, до якої він належить ... І якщо перший поштовх до нового утворення в мові дано окремою особою, то він майже завжди, якщо не завжди, неосмислений і навіть несвідомий ... Хоча мова підпорядкована безперервним змінам, проте людина не має спромоги ні витворити, ні відвернути їх. Переробити закон мови або винаходити нові слова з нашої волі було б те саме, що задумати змінити закони, за якими здійснюється наш кровообіг». Як приклад М. Мюллер наводить історичний анекдот, у якому імператор Римської імперії припускається помилки у вживанні флексії латинського слова. Помилку виправляє присутній ченець. Імператор заявляє, що він – імператор і є законодавцем. На це ченець відповідає, що, попри всю свою могутність, імператор не вільний вносити зміни в будь-яке слово латинської мови.

Отже, з одного боку, не у владі людини змінити мову, але з другого – не потрібно забувати, що мова пов'язана з історичним життям народу. Аналогічних поглядів дотримується і Вільям Дуайт Уїтні (1827-1894), який у своїх дослідженнях часто покликається на М. Мюллера і цитує його.

Критиком теорії А. Шлейхера виступив і його учень Йоганн Шмідт (1843-1901). У роботі «Про родинні зв'язки між індогерманськими мовами» (1872 р.) він зруйнував, на його погляд, надто примітивну теорію «родовідного дерева», створену його вчителем. Правда, як зазначає інший учень А. Шлейхера, Гуго Шухардт, ідею про залежність між мовою і географічним розташуванням народу дав їм обом сам А. Шлейхер.

Й. Шмідт був проти розуміння індоєвропейської прамови в трактуванні А. Шлейхера. Він вважав, що «прамова» становить не єдине ціле, а сукупність діалектів, і тому практично неможливо віднести всі реконструйовані елементи до однієї епохи. Звідси завдання компаративізму – реконструкція окремих форм, а не мови загалом. Індоевропейські мови правильніше зображати не у формі гілок, що відходять від загального стовбура, а у формі хвиль, що нагадують ті, які утворюються від кидання у воду каменя. Теорія Й. Шмідта отримала назву «хвильової теорії». Мови «розходяться» хвилеподібно, переходячи поступово з однієї в іншу:

*індоіранські – балто-слов'янські – німецькі –
кельтські – італійські – грецькі – індоіранські.*

(Ідею про те, що не існує чітких меж між сусідніми мовами, висловили в кінці 1850-х років Герман Ебель і Адольф Пікте).

Отже, індійські мови перебувають ближче до іранських, іранські – між індійськими й слов'янськими, слов'янські – між іранськими й балтійськими,

балтійські – між слов'янськими й німецькими, німецькі – між балтійськими і кельтськими, кельтські – між німецькими й італійськими.

Дві межовані одна з одною мови обов'язково виявляють якісь спільні, тільки їм властиві явища. Крім того, якщо в якійсь мові виникає новоутворення, воно обов'язково буде поступово розходитися в різні боки й поширюватися на сусідні мови.

«Теорія хвиль» вплинула на низку наступних лінгвістичних напрямків, зокрема на школу «слів і речей» і на ареальну лінгвістику (або неолінгвістику). Поняття *ареальної (просторової) лінгвістики* запровадили М.Дж. Бартолі та Дж. Відосі (1943 р.). Основні підходи самої *ареальної (просторової) лінгвістики* обґрунтував М.Дж. Бартолі (1925 р.). *Ареальна (просторова) лінгвістика* вивчає територіальний розподіл мовних явищ однієї мови в її діалектному континуумі. Розуміння диференціювання мовних фактів у діалектах має опертям те, що між говорами немає чіткої межі й що певне явище має власні закономірності поширення в різних діалектах. Таке поширення відбивають на мапах ізоглосами, де остання – лінія на мапі для позначення межі вияву того чи того мовного явища.

У роботах В. фон Гумбольдта, який мав опертям концепцію загальнолюдського, народного духу, розуму, мислення, запропоновано психологічне осмислення лінгвістичних положень. Водночас В. фон Гумбольдт враховує й індивідуальну людську особистість, індивідуальну психіку. Під впливом ідей В. фон Гумбольдта в лінгвістиці формовано психологічний напрям. Головне в цьому напрямку – відмова від логіки як основи для інтерпретації мовних фактів і перенесення уваги на відносини між індивідуальними уявленнями. Першим представником психологічного напрямку в лінгвістиці є Гейман Штейнталь (1823-1899), професор Берлінського університету. Разом зі своїм колегою Моріцем Лацарусом (1824-1903) він заснував «Журнал психології народів і мовознавства», де і були викладені їхні погляди.

Г. Штейнталь і М. Лацарус є учнями і послідовниками засновника німецької емпіричної психології Йоганна Фрідріха Гербарта (1776-1841), який вважав, що вся діяльність людської свідомості керована законами асиміляції, асоціації та апперцепції. Основні роботи Г. Штейнталья – «Граматики, логіка і психологія (їх принципи і їх взаємини)» (1885 р.); «Вступ до психології і мовознавства» (1881 р).

Повний «розрив» із логікою проголошено у відомій тезі Г. Штейнталья: «Категорії мови і логіки несумісні і так само мало можуть співвідноситися одна з одною, як поняття кола і червоного». Щодо логічної, або універсальної, граматики, то Г. Штейнталь вважає, що «універсальна граматики так само неможлива, як універсальна форма політичної конституції або релігії або універсальна форма рослини чи тварини. Єдине наше завдання тому полягає у встановленні категорій реально наявних мов, і водночас ми не повинні мати за основу готову систему категорій».

Предметом мовознавства є **мова**, «*мова взагалі*», тобто вираження усвідомлених внутрішніх, психічних і духовних рухів, станів і відносин за допомогою артикульованих звуків ». Потрібно розрізняти:

мову – процес *говоріння*;

здатність говорити – фізіологічну здатність вимовляти звуки і розумову – зміст внутрішнього світу;

мовний матеріал – все створене в процесі говоріння і постійно вживані в мові елементи і, нарешті,

конкретну мову, що становить сукупність мовного матеріалу будь-якого народу.

Г. Штейнталь критично ставився до терміна *організм* у сенсі, в якому його розуміє А. Шлейхер, і вважає за краще використовувати слово *система*.

Увесь розвиток уявлень відбувається в психіці індивіда, однак створює мову не «індивідум сам по собі; адже індивідум говорить у спільноті... Мовець створює мову одночасно зі своєї душі і з душі слухача, і тому вимовлене слово належить не лише йому, але й іншому. Отже, мова за своєю суттю є продукт суспільства». Тому індивідуальна психологія має бути доповнена психологією народів. Предметом вивчення психології народів є народний дух, який виявлюваний «насамперед у мові, потім у вдачі і звичаї, традиціях і вчинках, у традиціях і співах». Основою психіки народу є індивідуальна психологія, оскільки дух народу перебуває в індивідах і не має окремого від духу індивіда буття. Іншими словами, в душі народу відбуваються ті ж процеси, що і в душі індивіда.

Проти такого розуміння народної психології виступив Вільгельм Вундт (1832-1920) – перший психолог, який займався дослідженням мови. Потрібно підкреслити, що В. Вундт – психолог і мета його полягала у вивченні продуктів колективної життя людей для вивчення складних психічних процесів, для «добування психологічного знання з фактів мови, і насамперед з історії мови». Він вважає, що експериментально вивчатися можуть лише елементарні психічні процеси (відчуття), а складні вимагають іншого підходу. Основні роботи В. Вундта, пов'язані з мовою: «Про мету та шляхи народної психології» (1888 р.), «Психологія народів»: В 10-ти т. (1-2 тт. – «Мова») (1900), «Історія мовознавства і психологія» (1901 р.), «Елементи психології народів» (1912 р.).

Психологію В. Вундт вважає основною філософською наукою, бо основу будь-якого наукового пізнання становить психологічний процес. Виступаючи проти індивідуалізму, він виключає зі сфери інтересів психології народів все, що має суто індивідуальний характер, – історію, літературу. Об'єктом психології народів мають бути продукти загального духовного розвитку – мова, міфи, звичаї, а також площина дій, зумовлених несвідомими спонуканнями, що характерне для умов життя «на рівні інстинкту», життя первісних народів.

Соціальний характер народної психології (народ – не просто сукупність індивідів). Об'єкт народної психології – міфи, звичаї і мову. «У мові

відбивається ... світ уявлень людини. У зміні значень слів виявлювані закони зміни уявлень, бо вони мають місце під впливом зміни умов асоціації та апперцепції. В органічній структурі мови, в утворенні форм слів, в синтаксичному зв'язку частин мови виявлювана закономірність, якій визначувано зв'язок уявлень в особливих природних і культурних умовах людського колективу».

Мова виникає лише там, де існує загальна духовне життя, де вона безпосередньо відчутна як загальна. Мова і мислення завжди щільно пов'язані і розвиваються одночасно. Звукову мову В. Вундт розглядає як різновид мови жестів («звуковий жест»), тобто початкова мова – це мова жестів. Перевага звукової мови в тому, що вона впливає не лише на інтелект, а й на почуття. У цьому вона подібна до музики. Основою психічного життя В. Вундт вважає не інтелект, а волю. У зв'язку з цим він констатує, що перші висловлювання мали імперативний характер.

Відомій типологічній класифікації мов В. Вундт дає психологічну інтерпретацію: ступені розвитку мови відповідають ступеням психологічного розвитку людини. У свідомості індивіда певної форми насамперед набуває уява, вираженням якої в мові є простий корінь (як, наприклад, у мові дітей, де немає ні форм, ні флексій). Тому первинні мови – кореневі. Потім відбувається розпад однієї спільної уяви на складники та об'єднання їх в одне ціле. Цей ступінь окреслюють аглютинативні мови. І, нарешті, утворення загального поняття знаходить своє вираження у флективних мовах.

Основною одиницею мови В. Вундт вважає речення. Слова є результатом розчленування речення. Основу граматичних категорій становлять логічні поняття. Так, класи слів (частини мови) співвіднесені з класами загальних понять: предмети (іменник), властивості (прикметник), стани (дієслово).

У вітчизняній лінгвістиці першим представником психологізму був Олександр Опанасович Потебня (1835-1891), професор Харківського університету, член-кореспондент Російської академії наук. Коло його інтересів було широким: загальні, філософські питання мовознавства, синтаксис, семантика, етимологія, фонетика, діалектологія, теорія літератури, фольклор.

Ще в університеті О. Потебня познайомився з роботами Гумбольдта і Г. Штейнталя, ідеї яких він інтерпретував і розвивав у своїй головній праці із загального мовознавства – «Думка і мова» (1862 р.). Його основна фундаментальна праця – «Из записок по русской грамматике» (перше видання в 1888 р.)

Услід за В. фон Гумбольдтом він вважає, що мова – це діяльність, у процесі якої відбувається її постійне оновлення, що мова є засіб не вираження готової думки, а її створення, формування. Розуміння одночасно є і нерозумінням (непорозумінням): за допомогою слова не можна передати іншому свою думку, можна лише активізувати в ньому його власну.

О. Потебня відкидає вчення Г. Шлейхера про мову як живий організм. Мова – це витвір народу і розвивається за своїми законами. У цьому плані велику роль має відігравати вивчення народних міфів і переказів – саме вони об'єднують людей у спільноту. Єдина, незмінна й неодмінна умова існування народу – це його мова. Не сприймав він і ідеї про два періоди історії мови, вважаючи, що всі періоди історії народу свідчать про сталий розвиток мови. Що ж до втрати флексій і виникнення аналітичних форм, то це доводить лише, що «зі збільшенням здатності до абстрактного мислення і збільшенням запасу знань багато членування й категорій постають непридатними і відкидаються, але зате постають нові».

Він відзначав, що порівняльно-історичне вивчення мов є протест проти засилля загальної логічної граматики, і різко виступав проти останньої. Мови різняться між собою не лише звуковим виміром (як зазвичай стверджували логіцисти), але і всім ладом думки, вираженим у них.

Мова тісно пов'язана з мисленням. Мислення створюється й отримує своє вираження лише через мови і на її основі. «Мова є необхідною умовою думки окремої особи навіть в повній самоті». Мова є засіб створення думки. «У слові вперше людина усвідомлює свою думку». Однак мова пов'язана не лише з мисленням, а й з усією психічною діяльністю людини. Проте пояснення мовних фактів потрібно шукати не в психіці, а в самій мові. На матеріалі фактів змін прамови в російській, деяких слов'янських і литовській мовах він розглядає питання про основний напрям еволюції мови й мислення, звертаючи особливу увагу на процес утворення і зміни граматичних категорій у зв'язку з розвитком категорій мислення.

На думку О. Потебні, первинні слова нагадують вигуки – вони позбавлені будь-яких формальних визначень. Розпад чуттєвих образів починається з утворення слів. Спочатку виділяються іменники, потім – прикметники й дієслова. Все це пов'язано з еволюцією типів речення, яке становить основну граматичну і структурно-семантичну одиницю мови. Речення – історична категорія, і його потрібно розглядати щодо того чи того періоду розвитку синтаксичної структури. Історія мови на значному протязі часу має давати низку визначень речення. Слова як члени речення розкриваються лише в ньому. Члени речення й частини мови – категорії співвідносні. Загалом вся концепція О. Потебні пройнята духом системності та історизму.

Розглядаючи мову як постійну діяльність, О. Потебня вважає, що реальне життя слова відбувається, відбувається лише в мовленні: «Слово в мовленні щоразу відповідає одному акту думки, а не декільком, тобто щоразу, як вимовляється і розуміється, має не більше одного значення ... Загальне значення слів, як формальних, так і речових, є лише створення особистої думки і справді існувати в мові не може ». Під «речовими» маються на оці повнозначні слова, у яких потрібно розрізнити найближче і віддалене значення. Найближче – це те, що зрозуміле всім мовцям, а віддалене зрозуміле лише фахівцям. Це поняттєве, або «енциклопедичне», значення.

Особливе місце у вченні О. Потебні займає поняття внутрішньої форми слова. «Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка ... Будь-яке слово без винятку складається з трьох елементів: по-перше, членороздільний звук, без якого слово бути не може; по-друге, уявлення і, по-третє, значення слова». Це «уявлення» є спосіб найменування, або те, що називають тепер мотивуванням.

О. Потебня вважає, що граматичну форму не потрібно розуміти лише вузько морфологічно, тобто ототожнювати її з афіксами, оскільки форма – це значення, а деякі форми можуть і не мати ніякого звукового позначення. Граматичні форми і категорії мають свою семантику і пов'язані з усім ладом мови. Вони не збігаються з логічними категоріями: по-перше, їх набагато більше, а по-друге, вони відрізняються від мови до мови. Граматична форма – поняття семантико-синтаксичне.

Аналізуючи співвідношення логіки і граматики, О. Потебня зазначає: «Логічна і граматична правильність зовсім різні, оскільки остання можлива без першої, і навпаки, граматично неправильний вираз, наскільки він зрозумілий, може бути правильний у логічному відношенні ... Мовознавство, зокрема грамика, нітрохи не ближча до логіки, ніж будь-яка з інших наук».

3. НЕОЛІНГВІСТИКА: ТЕОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ НЕПЕРЕРВНОСТІ ТА ГЕОГРАФІЧНОГО ВАРІЮВАННЯ МОВ

Особливо актуальним встановлення генетичного походження мов у їх національних відмінностях постає в 2-ій половині ХІХ ст. Все більшої популярності набувають поняття *мовної родини* та *мовного союзу*. Поняття мовного союзу увів М. Трубецької, розуміючи його як групу близько розташованих мов, що через активні контакти набули певних спільних рис. Одним із таких мовних союзів вважають балканський. Він охоплює албанську, румунську, молдавську, македонську, новогрецьку, які набули низку спільних лексичних і граматичних ознак. У 20-ті роки ХХ ст. сформувався опозиційний до молодограматизму лінгвістичний напрям, який здобув назву **неолінгвістика**. Теорія неолінгвістики викладена у працях Дж. Бартоні й М. Бартолі «Вступ до неолінгвістики» (1925), Дж. Бонфанте «Позиція неолінгвістики», в книзі «Історія мовознавства в нарисах і витягах» (рос. пер.). Найвидатнішим представником неолінгвістики є В. Пізані.

Італійський лінгвіст Джуліано Бонфанте (Bonfante, Giuliano) (1904-1987) народився 6 серпня 1904 р. у Мілані. У 1925 р. закінчив Римський університет. У 1930-і роки працював в Іспанії, в 1940–1950-ті роки – в США. Пізніше повернувся на батьківщину, був директором Інституту мовознавства при філологічному факультеті Туринського університету. Автор робіт із загальної, індоєвропейської та романської лінгвістики, етрусської мови.

У програмній статті «Позиція неолінгвістики» (видана англійською мовою в 1947; рос. перекл. 1956 р.) Дж. Бонфанте виклав основні теоретичні

принципи цього напрямку, який розвивав ідеї, вперше висловлені В. фон Гумбольдтом.

Основні ідеї.

Має опертям філософію Б. Кроче й лінгвістичну географію, неолінгвістика розуміє мову як «духовну діяльність, безперервну художню творчість». Звідси – заперечення фонетичних законів у трактуванні молодогограматиків, заклик відкинути суто фонетичні дослідження, проголошення примату семантики в мові.

Мова – душа народу (В. фон Гумбольдт): Для Дж. Бонфанте мова – не «річ, яку можна зважити, виміряти й забезпечити номером», а «духовна діяльність», «безперервна творчість»; відповідно, мова й мовні зміни мають індивідуальний характер, а для К. Фослера мова є – художня творчість. Г. Шухардт наголошує на тому, що мова – створювана індивідом, а потім імітована іншими. Для неолінгвістів (як і для молодогограматиків) мова – індивідуальне, а не колективне явище.

Основа мовних змін – 1) результат впливу моди, престижу і т. ін.; 2) неперервний процес мовних схрещувань. Г. Шухардт сформував концепцію географічної неперервності.

Австрійський лінгвіст Гуго Шухардт (1842–1927) був одним із найпомітніших студентів Августа Шлейхера (1821–1868), під впливом якого формована лінгвістична теорія австрійського вченого. Прикметним моментом у науковій діяльності Г. Шухардта стало дослідження змішування мов. Ідеї А. Шлейхера (його студентами були Г. Шухардт і Й. Шмідт) про «родовідне дерево» були протиставлені «теорія географічного варіювання» Г. Шухардта і «теорія хвиль» Й. Шмідта. Г. Шухардт констатував, що на той час «теорія географічного варіювання жила, як кажуть, у самому повітрі» (Schuchardt, H. *Der Individualismus in der Sprachforschung* / H. Schuchardt // Hugo Schuchardt-Brevier. 2-te Aufl. Halle (Saale), 1928. S. 432–433).

Г. Шухардт вважав найважливішим чинник мовного змішування. Погляди Г. Шухардта є теоретичним першоджерелом неолінгвістичної концепції. Останнє пов'язано з тим, що Г. Шухардт був одним із творців теорії мовних схрещувань або змішувань. Через виступи австрійського лінгвіста, який гостро критикував традиційні завдання й методи порівняльного мовознавства, теорія мовного змішування набула особливої популярності. За Г. Шухардтом, у багатьох випадках загалом складно говорити про належність мови до тієї чи тієї родини або групи мов, оскільки в неї може бути декілька пращурів.

Із позицій вчення про так званій лінгвістичний субстрат проблема утворення специфічних рис, що притаманні структурі конкретних мов, зведена до питання про взаємодію мови завойовників з чужорідною за своєю якістю мовою населення підкорених територій, що становить субстрат для розвитку мови завойовників і визначальною своєрідністю її структури.

4. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛІВ МОВЛЕННЯ ТА ЗАСОБІВ МОВЛЕННЯ; РОДИ, ВИДИ Й РІЗНОВИДИ ТЕКСТІВ, СТВОРЮВАНИХ ЧЕРЕЗ РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ СУСПІЛЬСТВА

У компаративістиці ХХ ст. теорія субстрату перетворилася в поширений засіб пояснення всіх загадок мовної історії. Багато лінгвістів активно припускали вплив схрещування з невідомим (у значній частині випадків) іншомовним субстратом, особливо, коли це стосувалося доісторичних періодів розвитку мов.

У сучасній науці немає підстав відкидати ймовірність взаємодії індоєвропейської мови з мовами корінних жителів різних територій Європи й Азії, в яких відбувалося розселення племен, носіїв індоєвропейської мови, в стародавні періоди їх історії. У низці випадків ця взаємодія справді поставала істотним чинником у процесі утворення особливих мовних ознак.

Неолінгвістичний напрям, що виник на початку 20-х років ХХ ст., запозичив заявлені ідеї. У багатьох своїх виступах неолінгвісти заявили про зреалізований ними «переворот» у лінгвістиці. Основи неолінгвістичної концепції формують, з одного боку, теорія «лінгвістичної безперервності», обґрунтована Г. Шухардтом та Й. Шмідтом, яка набула розвитку в працях низки представників французької лінгвістичної географії, і, з другого боку, суб'єктивно-ідеалістичні погляди італійського філософа Б. Кроче, який акумулював мовні явища до процесів «естетичної творчості» окремих осіб.

Дослідник був переконаний, що лише питання про мовне змішування може поставати наразі предметом успішного вивчення. Він констатував правомірність своїх тверджень: «Тепер вивчення цієї проблеми є вже не винятком, як це було ще недавно, а правилом. І ми з набагато більшими підставами, ніж Макс Мюллер, який сказав, що «змішаних мов не існує», можемо стверджувати протилежне: «Незмішаних мов не існує». Якщо у різномовних груп за тісного спілкування їх одна з одною неминучим є взаємовплив їхніх мов, то таке ж мовне схрещення потрібно припускати й там, де доведено фізичне схрещення, що є найтіснішим з усіх можливих видів спілкування. Отже, ми маємо повне право пов'язати багато уявних загадок індоєвропейського мовознавства з фізичною передісторією індоєвропейців, спочатку, звичайно, лише в найзагальніших рисах» [Шухардт 2003, с. 176–177 (Шухардт, Г. К вопросу о языковом смешении. Избранные статьи по языкознанию. Изд. 2-е. Москва: Едиториал УРСС, 2003. С. 174–184)].

Вважаючи потенціал мовного змішування абсолютно безмежним, Г. Шухардт вказував: «Можливість мовного змішування не знає ніяких обмежень; воно може зумовити і максимальні, і мінімальні відмінності між мовами. Змішування може бути наявним і за постійного перебування на тій самій території, але тільки в цьому разі воно постане досить інтенсивне і здійснюватиметься складно. Але особливо складним і химерним стає перетин ліній, якщо ми від мовної єдності перейдемо до індивідуальної мови. Будь-

який індивідуум пізнає й модифікує свою мову в спілкуванні з іншими індивідуумами. Це всебічне, що ніколи не припиняється, мовне змішування перешкоджає утворенню істотних розбіжностей усередині груп, що знаходяться в постійному спілкуванні» [Шухардт 2003, с. 177].

Г. Шухардт робив специфічний перехід від національної мови до «індивідуальних мов», безмежно розширюючи поняття «мовного змішування» й фактично ототожнюючи з ним кожне спілкування людей, здійснюване мовою. Науковець стверджував, що кожна окрема людина завчає й видозмінює свою мову в спілкуванні з іншими людьми. Таке всебічне й безперервне мовне змішування перешкоджає утворенню істотних розбіжностей усередині групи, що здійснює спілкування. Навіть всередині мови, яка сприймається як щось цілком єдине, Г. Шухардт знаходив змішування, вважаючи останнє відповідальним за так звані явища аналогії, з чого вчений робив висновок про заперечення поняття цілісності системи мови (або діалекту). У кожній «індивідуальній мові» будь-яке окреме слово, кожна окрема форма має свою особливу історію, а кожне новоутворення у фонетиці, граматиці, лексиці поширюване абсолютно незалежно від індивіда до індивіда з центру свого початкового зародження через безперервні змішування.

На цьому ґрунті Г. Шухардт розвивав теорію «географічного варіювання», безперервності переходів, переливів від мови до мови, від діалекту до діалекту, що перешкоджають встановленню чітких лінгвістичних меж. Уже в ранній своїй роботі «Вокалізм вульгарної латини» лінгвіст наголошував, що спостереження над усією площиною романських діалектів засвідчать: майже скрізь постануть сусідні діалекти, говірки, підмови і т. ін., які складно відмежовувати один від одного, оскільки вони зближувані й переходять один в інший. Одним з основних висновків Г. Шухардта стало його твердження про неможливість визначення й території поширення окремого діалекту, і території поширення всіх окремих його фонетичних особливостей.

Заявлене твердження Г. Шухардт розвивав на матеріалах романських мов, що стало основою поглядів представників французької «лінгвогеографічної школи», які заперечують наявність меж між окремими діалектами, фактично нівелюють саме поняття діалекту як самостійної лінгвістичної одиниці і тих, хто вивчає незалежні шляхи поширення окремих мовних явищ, що передаються від індивіда до індивіду через безперервні непомітні переходи.

Змішування мов Г. Шухардт вважав основною причиною їх розвитку. Він вказував у статті «До питання про мовне змішування»: «З-поміж усіх тих проблем, якими займається наразі мовознавство, немає, мабуть, жодної такої важливої, як проблема мовного змішування» [Шухардт, 2003, с. 175 (Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении // Избранные статьи по языкознанию) / Г. Шухардт. Изд. 2-е. Москва: Едиториал УРСС, 2003. С. 174–184)]. На думку науковця, жодна мова не існує окремо від схрещувань і чужих елементів. Саме змішування мов зумовлює їх зміну. Причини такого процесу завжди мають соціальний, а не фізіологічний характер. Поняття змішування мов привертало

увагу до явища мовних контактів, до досліджень у сфері білінгвізму, діалектології, лінгвістичної географії.

Г. Шухардт виділяв чотири різновиди географічного варіювання: «У межах відомої території воно виражене в абсолютно однорідній формі; ясно розрізнявані дві групи, поступово переходять одна в одну; між тією й іншою групою чітко виділюване проміжне утворення; ці групи відокремлювані одна від одної певною помежовою лінією, по обидва боки якої наявна тенденція до зближення або взаємного наслідування. Якщо класифікація мов може знайти застосування лише в останньому, найбільш рідкісному випадку, то в першому вона непридатна, а в другому і в третьому вона можлива лише в обмеженій формі, причому тут є небезпека відомого свавілля або залишається щось, що не може вміститися у визначених межах» [Шухардт 2003, с. 125 (Шухардт Г. О классификации романских диалектов. Избранные статьи по языкознанию. Г. Шухардт. Изд. 2-е. Москва: Едиториал УРСС, 2003. С. 122–140)]. Австрійський вчений враховував, що допущення змішування двох різних у своїй основі мов абсолютно не заперечує можливості змішування і двох споріднених діалектів. Водночас Г. Шухардт відзначав випадковий і перехідний характер такого змішування: «Через культурне чи політичне переважання той чи той прикордонний діалект починає впливати на сусідній, пронизує й наче перетравлює його» [Шухардт 2003, с. 126].

Подібне географічне варіювання наявне в разі співіснування в одній місцевості найрізноманітніших мов і в низці інших, менш чітко виражених випадків, коли ізоглоса будь-яких розпізнавальних ознак не зважає ні на національні кордони, ні на орієнтовані на них класифікаційні схеми.

У розвитку будь-якої мови австрійський лінгвіст виділяв дві сили: відцентрову, що зумовлює диференціації (процес дивергенції), і доцентрову, що зумовлює зближення мов через спілкування (процес конвергенції).

К. Фосслер дотримувався в питанні змішування мов позиції, схожої з поглядами Г. Шухардта. У [Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie] він відкидав відірване від історичних проблем суто граматичне порівняння декількох мовних груп як «проті пустощі»: «Де закінчується одна мовна група або одна мовна спільнота і починається інша, не можна вирішити лише за допомогою граматичних понять. Адже поняття "мовна група", "мовна спільнота" суть поняття соціально-історичні» [Vossler, 1923, с. 92-93 (Vossler, K. Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. München: Hueber, 1923)]. На переконання К. Фосслера, граматику, яка була б незалежна від таких історичних понять, як *мовна спільнота*, *розвиток мови*, *змішування мов*, принципово неможливо собі уявити, і в реальності її не існує.

Оригінальність лінгвістичної концепції Г. Шухардта чітко простежувана в прагненні дослідника замінити генеалогічну класифікацію теорією географічної безперервності, «географічного вирівнювання», тобто безперервних переходів однієї мови в іншу, через що й з'явилася ідея спорідненості всіх мов світу. З опертям на заявлені ідеї Г. Шухардт закликав

до порівняльного вивчення неспоріднених мов, тобто до типологічних досліджень.

Лінгвістична географія має особливе зацікавлення периферійними сферами мови (діалектами, арго, дитячим мовленням і т. ін.), аргументує твердження, що мовних меж не існує. Неолінгвістика опрацювала методи ареальної лінгвістики. Основна мета – зіставляти мови й діалекти в географічному плані і встановлювати тенденції їх поширення.

Неолінгвістика закликає вивчати історію слів у зв'язку з історією суспільства й жанровою диференціацією текстів. Водночас велика роль відводиться процесу запозичення, який неолінгвістика розуміє досить широко.

Ізоглоси. Основу ареальної лінгвістики становить теорія хвиль Й. Шмідта, розвинута й поглиблена Г. Шухардтом..

Принцип відносної хронології – принцип бокового ареалу: лінгвістичні факти, розташовані на бічних ареалах, зазвичай є давнішими фактами, поширеними в межах центрального ареалу (північноросійські говори – [ɾ], середні – [ɛ], південні – [x]. [ɾ] вибуховий зберігається лише на бічних ареалах слов'янських мов, у центрі – [x] фрикативний).

Неолінгвісти опрацювали прийоми й методи лінгвістичної географії: ізогласа + субстрат (мова, яка передуює іншій мові на відповідній території) / суперстрат (мова прибульців нашарована на субстрат і розчинювана нею. Напр., французька мова норманів розчинилася в англосаксів) / адстрат (мова прибульців, яка вплинула на мову аборигенів, але збереглася в ньому, – російська мова в Карелії).

Розуміння мови як духовної діяльності й художньої творчості відрізняє представників неолінгвістики, відомої також як ареальної, або просторової, лінгвістики. Цей напрямок формується в мовознавстві протягом перших двох десятиліть ХХ століття. До нього належать такі вчені, як Матео Бартолі (1873 – 1946), Джуліо Бертоні (1878 – 1942), Джуліано Бонфанте (рід. 1904), Вітторе Пізані (народ. 1899) та ін. Неолінгвісти мають опертям те, що людина створює мову духовно, за допомогою волі, уяви, думок і почуттів. Мова відображає свого творця. Для кожної мовної зміни неолінгвісти шукають причини духовного порядку. На їхню думку, виникнення й поширення мовних новоутворень засноване на естетичному відборі, як у мистецтві, а еволюція будь-якої мови визначується дією екстралінгвальних чинників мовного змішування. Вони розглядають мову з погляду територіального поширення мовних явищ. У їхній концепції значне місце посідають дані лінгвістичної географії та вчення про ареали, які витлумачують як поширення певного мовного явища у відповідну епоху на певній території в межах або однієї мови, або діалекту, або групи споріднених мов чи діалектів. Ареальна лінгвістика внесла великий внесок у розвиток порівняльно-історичного мовознавства.

5. Ф. ДЕ СОССЮР: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ ЗНАКІВ. СИНТАГМАТИКА Й ПАРАДИГМАТИКА, СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ МОВНИХ ЗНАКІВ

До неолінгвістів належать соціолінгвальні студіювання. Однією з перших постала соціологічна школа у Франції, пов'язана з ім'ям Ф. де Соссюра.

До початку 20 ст. постало невдоволення не лише молодограматизмом, а й загалом всією порівняльно-історичною парадигмою. Основне завдання мовознавства 19 ст. – побудова граматики й фонетики індоєвропейських мов – була в основному вирішена молодограматиками, але для детальних реконструкцій бракувало первинного матеріалу. Стало зрозуміло, що лише побудовою прамови завдання лінгвістики не вичерпуються.

На початку 20 ст. виникали думки, що мовознавство відірване від життя й занурене в старовину – методи компаративістів, доведені до досконалості молодограматиками, мали обмежену придатність, було неможливо досягти вирішення практичних завдань.

До середини 20-х років 20 ст. молодограматизм продовжує домінувати в Німеччині, але в Росії (М.В. Крушевський, І. О. Бодуен де Куртене), США (У. Д. Уїтні, Ф. Боас) і у Франції починають з'являтися нові й альтернативні течії в лінгвістиці. Особливо сильним цей процес був у Франції, де традиції граматики Пор-Рояля ніколи не зникали, вчені зберігали зацікавлення у вивченні загальних властивостей мови, універсальних теорій. Тут і з'явився «Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра, який став початком нового етапу в розвитку світової науки про мову.

Фердинанд де Соссюр (1857–1913) – один із найвидатніших мовознавців, якого можна порівняти із Ф. Боппом, В. фон Гумбольдтом, А. Шлейхером та І. Бодуеном де Куртене. Науковець народився й виріс у Женеві. Уже в юнацтві основним його зацікавленням була лінгвістика індоєвропейських мов. У 1876 р. у Лейпцигу він слухав лекції Г. Остгофа, К. Бругмана – творців молодограматики. У 1878–1880 рр. Ф. де Соссюр стажувався в Берліні, звідки він змушений виїхати через конфлікт з Г. Остгофом і К. Бругманом, які не прийняли новаторських концепцій науковця. У 1880 р. він переїжджає до Парижа, де його учнями стають А. Мейє і М. Граммон. Тут він познайомився з І. Бодуеном де Куртене. У 1881 р. Ф. де Соссюр повернувся в Женеву, де до кінця життя був професором. Головна та єдина видана за життя праця – «Трактат про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» – закінчений автором у 21 рік.

Концепція Ф. де Соссюра була протиставлена молодограматиками, у яких не було чіткого розуміння специфіки й системного характеру мови і які були емпіриками, певною мірою побоювалися загальнотеоретичних побудов.

Вагомість і цінність поглядів Ф. де Соссюра викладена в новому погляді на вже підняті лінгвістичні проблеми. Й. Йордан писав, що «важко уявити

глибшого й об'єктивнішого спостерігача мовних фактів, ніж Ф. де Соссюр. Тому його пояснення майже математично точні й часто переконують».

Фердинанда де Соссюра (1857–1913) вважають засновником *соціологічної школи* мовознавства (її називають також *французькою школою*). Однак багато положень його вчення стали основою й для іншого напрямку, який згодом сформувався як *структуралізм* із чітким наголошенням синхронічного мовознавства. Оскільки низка обґрунтованих ним положень перебуває за межами доктрин певної школи й пов'язана безпосередньо із самим Ф. де Соссюром («соссюріанство в мовознавстві»), його потрібно розглядати окремо, не обмежуючи лише соціологічною школою.

Ф. де Соссюр – надзвичайно своєрідне й видатне явище в мовознавстві, яке справило глибокий і сильний вплив на подальший розвиток науки про мову.

Після смерті вчителя (проф. Ф. де Соссюра) Ш. Баллі й А. Сеше в 1916 р. публікують книгу «Курс загальної лінгвістики», засновану на записах лекцій Ф. де Соссюра. Ця книга викликала широкий резонанс у світовій науці. Розгорнулася гостра полеміка між послідовниками Ф. де Соссюра і противниками його концепції, яка стала опертям кристалізації принципів структурного мовознавства. До ідей чи навіть просто до імені Ф. де Соссюра зверталися представники різних шкіл. Ф. де Соссюр став у 20 ст. реально найбільш читаним лінгвістом.

Ф. де Соссюр орієнтувався на філософсько-соціологічні системи Огюста Конта й Еміля Дюркгейма і виніс на широке обговорення проблеми побудови синхронного мовознавства, вирішення яких уже накреслювано в працях У.Д. Уїтні, І. Бодуена де Куртене, М. Крушевського, А. Марті.

Ф. де Соссюр використовує в побудові своєї лінгвістичної теорії методологічний принцип редуccionізму, за яким у досліджуваному об'єкті виділяють лише істотні моменти, протиставляючи моментам несуттєвим, другорядним, які не заслуговують на увагу. Напрацьовується поетапне виділення дихотомічної основи ознак, що характеризують лінгвістику. Мовознавство загалом віднесено до аспекту психології. У соціальній психології виділювано особливу науку – семіотику, яка покликана вивчати знакові системи, найважливішою з яких є мова.

6. ТИПОЛОГІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ

Протягом ХІХ-ХХ ст. опрацьовується типологічна, або морфологічна, класифікація. Основним принципом цієї класифікації мов є теза про те, що всі мови світу незалежно від того, споріднені вони між собою чи ні, можуть бути розподілені на типи за певними спільними ознаками їх структури, насамперед морфологічної структури слова. Тому класифікація й отримала своє подвійну назву. Хоча типологічна класифікація мов на початку свого виникнення й була насамперед морфологічною, насправді перше поняття дещо ширше за друге, тому що типологічна класифікація може ґрунтуватися не лише на морфології,

але й враховувати фонетичні та синтаксичні особливості порівнюваних мов. Такі класифікації існують в сучасній лінгвістиці. Найбільш опрацьованими є типологічні класифікації, засновані на аналізі морфологічної структури слова, тому вони і мають подвійну назву.

Типологічна класифікація мов – це класифікація, що встановлює подібності та відмінності мов у найважливіших властивостях граматичної будови, що не залежать від їх генетичної спорідненості та ареальних контактів. *Мета типологічної класифікації* – визначити тин мови, її місце з-поміж інших мов світу. У типологічну класифікацію мови об'єднують на основі спільних ознак, що відображають найсуттєвіші риси їхньої мовної системи, тобто система мови є тією точкою відліку, на якій ґрунтована типологічна класифікація.

Найвідомішою з типологічних класифікацій є морфологічна класифікація мов, що оперує таким поняттям, як спосіб з'єднання морфем, що виражають те чи те граматичне значення. Ця класифікація заснована на трьох важливих критеріях: 1) членоване слово чи ні на дрібніші значущі частини (морфеми), тобто чи є в мові граматичні афікси – префікси, суфікси, закінчення?; 2) якщо так, то чіткими чи нечіткими є межі між цими частинами?; 3) чи має кожна морфема слова своє окреме значення або ж вона здатна передавати різні граматичні значення, тобто чи виражається граматичне значення слова лише морфемами (так звана «зовнішня флексія») або через зміну звуків в корені слова (так звана «внутрішня флексія»)?

Питання про тип мови виникло вперше в німецьких романтиків, які вважали, що у своєрідності мови відбивається своєрідність духу народу. Один із керівників німецьких романтиків, Ф. Шлегель (1772–1829), зіставивши санскрит із грецькою й латинською мовою, а також із тюркськими мовами, розподілив всі мови на два типи – *флексивні* й *нефлексивні*, або *афіксальні*, названі згодом *аглютинативні*. Такий поділ правильно відображав будову досліджуваних мов. Залишалося незрозумілим, куди включати мови зразка *китайська*, де немає ні флексій, ні регулярних афіксів. В. Шлегель (1767–1845) переопрацьовує класифікацію брата, виділяючи ще один тип мов – мови без граматичної будови, які згодом назвали *аморфними*. В. Шлегель показує дві можливості граматичної будови флексивних мов – *аналітичну* й *синтетичну*.

Класифікацію братів Шлегелів з опертям на знання багатьох мов світу уточнює В. фон Гумбольдт. Він виділяє четвертий тип мов – *інкорпорувальні* й відзначає відсутність «чистих» представників того чи того типу мов. Надалі типологічні класифікації уточнювано, удосконалювано, здійснювано за новими основами, проте найбільш визнаною залишається типологічна класифікація мов, представлена чотирма морфологічними типами: *флексивним*, *аглютинативним*, *аморфним* та *інкорпорувальним*.

У мовах *флексивного* типу флексія є стійкою й суттєвою ознакою морфологічної структури слова. Для фузії характерне широке використання флексій, що виражають найрізноманітніші граматичні значення. Флексія найчастіше поліфункційна, тобто виражає одночасно декілька граматичних

значень. Наприклад, у слові *рука* закінчення *-а* виражає відразу три граматичні значення: жіночий рід, однина, називний відмінок. Афікси у флективних мовах можуть займати різну позицію щодо кореня, постаючи то як суфікси, то як префікси, то як інфікси. *Флективним* мовам характерні фонетично не зумовлені зміни кореня (*бігати* – *бігти*, *літати* – *лечу*, *Buch* – *Bücher*), наявність значної кількості типів відміни й відмінювання, дієвідмінювання. Слово у *флективних* мовах постає автономною одиницею, яка містить у собі показники свого відношення до інших слів у словосполученні або реченні.

До *флективних* мов належать насамперед індоєвропейські мови. Для них істотний поділ на мови *аналітичного* й *синтетичного* ладу. Аналітичний лад передбачає ширше використання службових слів, а також фонетичних засобів і порядку слів для вираження граматичних значень. Мовами *аналітичного* ладу є *англійська*, *французька*, *болгарська* та деякі інші мови. Для *синтетичного* ладу характерна більша роль форм слів, утворених за допомогою флексій, а також формотворчих суфіксів і префіксів у вираженні граматичних значень. До мов *синтетичного* ладу належать: *українська*, *польська*, *білоруська*, *литовська* та інші мови.

Другий морфологічний тип мов – *аглютинативний* (від лат. *agglutinare* – приклеювати), або *аглютинативні* мови. *Аглютинація* – це послідовне приклеювання до основи-кореня особливих афіксів, кожен із яких виражає лише одне граматичне значення. В *аглютинативного* типу мов морфеми чітко відмежовані одна від одної. Самі морфеми залишаються в будь-яких поєднаннях значущими й самостійно реалізують своє значення. Аглютинативні афікси не змінювані разом зі зміною граматичної форми слова, наприклад, *башкирська*: наз. в. однина *баш* (голова) – множина *баш-лар* (голови) – род. в. однини *баш-тин* (голови) – множина *баш-лар-тин* (голів) – знах. в. однини *баш-ти* (голову) – множина *баш-лар-ти* (голови).

Для *аглютинативних* мов нетипові явища спрощення і перерозклад морфем, фонетично не зумовлені чергування звуків.

За цією класифікацією, мови світу поділяються на три основні типи:

1) *ізолювальні* мови, або мови без афіксів: слово в них «дорівнює кореню», тобто воно не поділюване на морфеми, тому такі мови іноді називають *кореневими* мовами. Для них характерна відсутність форм словозміни і відповідно формотворчих афіксів, тому навіть граматичні поняття виражені в них окремими словами, не випадково ці мови мають ще одну назву – *аморфні* (*безформні*), тобто наче позбавлені форми. Зв'язок між словами менше граматичний, але граматично значущий порядок слів і їх семантика (наприклад, китайське слово *хао* в різних позиціях у реченні може поставати у функції різних частин мови й мати різні значення, пор. *хао жечь* 'гарна людина', *жечь хао* 'людина любить мене', *сую хао* 'робити добро', *хао дагвих* 'дуже дорогий', тобто воно може поставати у функції прикметника, дієслова, іменника, прислівника, не постаючи морфологічно жодною з цих частин мови). Слова, позбавлені афіксальних морфем, наче ізолювані одне від одного в складі висловлення, тому ці мови називають ізолювальними (до них

належать: *китайська, в'єтнамська, мови Південно-Східної Азії та ін.*). У синтаксичній структурі речення таких мов надзвичайно важливий порядок слів: підмет завжди стоїть перед присудком, означення – перед означальним словом, прямий додаток – після дієслова (пор. у китайській мові: *гао шачь* ‘високі гори’, але *шачь гао* – ‘гори високі’);

2) *афіксувальні* мови, тобто мови, що мають афікси: слово в них поділюване на морфемі, а в граматичному ладі мови саме афікси (а не корені) відіграють важливу роль. Зв'язок між словами більш граматичний, оскільки слова мають афікси формоутворення. Характер зв'язку між афіксом і коренем і характер переданого афіксом значення в цих мовах може бути різний. У зв'язку з цим в афіксувальних мовах виділяють мови *флексивного та аглютинативного* типу:

а) *флексивні* мови (від лат. *flexio* ‘згинання’, тобто мови гнучкого типу) – це мови, для яких характерна поліфункційність афіксальних морфем (пор. в українській мові флексія *-а* може передавати в системі відмінювання іменників граматичні значення числа: одн. *весна* і множ. *міста*; відмінка: наз. в., одн. *весна*. род. в., одн. *міста*, знах. в., одн. *командира*; роду: кум – кума); наявність явища фузії, тобто взаємопроникнення морфем, коли проведення межі між коренем і афіксом стає неможливим (пор. *козак + цьк > козацький*); «внутрішня флексія», що вказує на граматичну форму слова (пор. нім. *Bruder* ‘брат’ – *Brüder* ‘брати’); значна кількість фонетично й семантично мотивованих типів відмінювання й дієвідмінювання. До *флексивних* мов належать усі індоєвропейські мови;

б) *аглютинативні* мови (від лат. *agglutinare* ‘приклеювати’, тобто склеювальні) – це мови, для яких не характерна поліфункційність афіксальних морфем, межі між морфемами визначувані чітко, де кожна морфема має своє граматичне значення. *Аглютинативні* мови постають своєрідним антиподом флексивних мов, тому що в них немає внутрішньої флексії, немає фузії, тому ніяких фонетичних змін у структурі слова не відбувається. У складі слів легко вичленовані морфемі, кожна з яких передає одне граматичне значення, і в кожній частині мови представлений лише один тип словозміни. Для *аглютинативних* мов характерна надзвичайно розвинена система словозмінної та словотворчої афіксації, коли афіксам притаманна граматична однозначність: послідовно «приклеюючись» до кореня, вони виражають лише одне граматичне значення (наприклад, в узбецькій і грузинській мовах число і відмінок виражені двома різними афіксами, пор. дав. в. множ. іменника ‘дівчина’ в узбецькій мові *киз-лар-га* ‘дівчатам’, де афікс *-лар-* передає значення множини, а суфікс *-га-* – значення давального відмінка, в українській мові одна флексія *-ам* передає обидва ці значення; те саме і в грузинській мові: пор. словоформу ‘будинкам’ *сахлебс*, де афікс *-еб-* – показник множини, а флексія *-с* – давального відмінка), тому в таких мовах спостережувано спільний тип відмінювання й дієвідмінювання. До *аглютинативних* мов належать: *фінно-угорські, тюркські, тунгусо-маньчжурські, японська, корейська* та інші мови;

3) *інкорпорувальні* (або *полісинтетичні*) мови (від лат. *in* 'в', *corpis* род. в. від *corporis* 'тіло', тобто 'впровадження, включення чого-небудь у тіло', *incorporo* 'вставляти') – це мови, для яких характерна незавершеність морфологічної структури слова, що дає змогу включити в один член речення інші його члени (наприклад, до складу дієслова-присудка може бути включено прями́й додаток). Корінь слова тут настільки ускладнений різними службовими та іншими залежними від нього кореневими морфемами, що слово за змістом дорівнює реченню, хоча формально воно залишається словом. Водночас, слово «набуває структури» лише в складі речення, тобто тут спостережуване особливе взаємовідношення слова й речення: поза реченням немає слова в прямому розумінні, речення становлять основну одиницю мовлення, в яку «включаються» слова (пор. чукотське слово-речення *мыт-купрэ-гын-рит-ыр-кын* 'сітки зберігаємо', в яке інкорпороване означення «нові» *тур: мыт-тур-купрэ-гын-рит-ыр-кын* 'нові сітки зберігаємо'). У цих словах-реченнях міститься вказівка не лише на дію, а й на об'єкт і навіть на його ознаку. До *інкорпорувальних* мов належать: *мови індіанців Північної Америки, чукотсько-камчатські* та ін.

Багато мов за шкалою морфологічної класифікації поєднують у собі ознаки різних типів мов, наприклад, *українська* мова належить до мов *флексивного* типу, проте їй властива й *аглотинація*, пор. форми *чита-в, чита-л-а, чита-л-и*, де суфікс *-в/л* стійко передає значення минулого часу, а значення роду й числа виражені флексіями; або *китайську* мову, що є класичним зразком *ізолювальної* мови, проте і в ній трапляються елементи аглотинації, особливо в утворенні складних слів, що будуються за певними словотворчими моделями. У зв'язку з цим ще В. фон Гумбольдт вказував на відсутність «чистих» представників того чи того типу мови як ідеальної класифікаційної моделі.

Одним з істотних критеріїв типологічної класифікації мов, на який звернув увагу свого часу А. Шлейхер, є аналітизм і синтетизм їхньої граматичної будови. Залежно від того, як передавані в мові граматичні значення й виражені відносини, він виділяв у кожному з типологічних класів *синтетичні* й *аналітичні* підтипи. *Синтетичні* мови – це мови, для структури яких характерні об'єднання в межах одного слова морфем різного зразка – лексичних, словотворчих, словозмінних, тобто граматичне значення, поєднуючись із лексичним і словотворчим, наче синтезується в межах слова. У повнозначних словах таких мов є формальні показники (флексії або формотворчі афікси), які вказують на граматичне значення слова (наприклад, в *українській* мові значення особи може бути передано дієслівним закінченням *-у, -еш, -е, -емо* і т. ін., а у *французькій* – лише займенником, тобто аналітично, пор. *je perds* 'я втрачаю', *tu perds* 'ти втрачаєш'). У мовах *синтетичного* типу (таких, наприклад, як *латина, давньогрецька, санскрит, всі слов'янські, крім болгарської, арабської, узбецької, суахілі* та ін.) Переважають синтетичні форми, для них характерна велика довжина слова (пор., наприклад, дієслівну форму *узбецької* мови *таништиролмадингиз* 'ви не змогли б познайомити', в

якій *тайн-* ‘знати’, *-ш-* – суфікс зворотності, *-тір-* – суфік каузатива, тобто дієслова зі значенням ‘змусити когось зробити щось’, *-ол-* – суфікс можливості, *-ма-* – суфікс заперечення, *-ді-* – суфікс минулого часу, *-іг-* – суфікс 2-гої особи, *-із-* – суфікс множини). У *синтетичних* мовах такі довгі слова трапляються досить рідко, в *українській* мові, наприклад, середня кількість морфем у слові дорівнює 2,4 одиниці.

Аналітичні мови – це мови, для структури яких характерне роздільне вираження основного (лексичного) і супутніх (словотвірного і граматичного) значень слова, тобто граматичне і словотвірне значення слова знаходяться за його межами, окремо від нього. До мов аналітичного ладу належать, наприклад, усі *романські* мови, зі *слов'янських* – *болгарська, новогрецька, англійська, китайська, в'єтнамська* та ін. У цих мовах у морфологічній структурі повнозначних слів відсутні будь-які показники зв'язку одного слова з іншим, для цього використовують службові слова, які супроводжують повнозначне слово (прийменники, артиклі), пор. у *французькій* мові значення відмінка передаване спеціальними прийменниками *du lime* – род. в. «книги», *au lime* – дав. в. «книзі». Аналітизм цих мов виявлюваний у морфологічній незмінності слова і в наявності складних (аналітичних) конструкцій, що включають поряд із повнозначними словами службові або інші повнозначні слова (пор. утворення ступенів порівняння у *французькій* мові, де для цього використовуються прислівники *plus* ‘більше’ і *moins* ‘менше’: *long* ‘довгий’ – *plus long* ‘довший’ і в *українській*, де для цього вживають спеціальні афікси: *довгий* – *довший*), тобто в аналітичних мовах граматичне чи словотвірне значення виражені розчленованими аналітичними формами слова, а іноді – й порядком слів. Найбільш *аналітичними* мовами вважають *аглютинативні* мови, меншою мірою – *флексивні* й *ізолювальні*. Низький ступінь синтезу (в середньому 1-2 морфем на слово) спостережуваний, наприклад, у *китайській, в'єтнамській, англійській, французькій* мовах.

Після роботи американського лінгвіста Е. Сепіра «Мова», в якій він доводив необхідність розрізнення граматичних типів мов за ступенем їх синтетичності, тобто за кількістю морфем у слові, що передають різні граматичні значення, в сучасній лінгвістиці почали виділяти *полісинтетичні* мови. Класичним прикладом такої мови є *ескімоська* мова, в якій в межах одного слова різні суфікси можуть передавати цілий комплекс граматичних значень, пор. дієслово *anisaxtuxtdfkaRatapixnaqagjaRaqa*, що має значення ‘я хотів було змусити його багато разів ходити за снігом’, яке включає такі морфемі: *ani-* – корінь ‘сніг’, *-sax-* – суфікс з ідеєю ‘посилати’, *-tux-* – суфікс багатократності, *-tdfka-* – суфікс каузатива, *-Rata-* – суфікс перехідності, *-pix-* – суфікс інтенсивності дії, *-naqag-* – суфікс наміру, *-ja-* – суфікс бажання, *-Ra-* – суфікс перфекта, *-qa-* – суфікс 1-ої особи суб'єкта і 3 -ої особи об'єкта.

У чистому вигляді аналітизм і синтетизм не виявлюваний у жодній мові світу. У кожній мові є елементи аналітизму й синтетизму, хоча співвідношення їх може бути різним (в *українській* мові, наприклад, поряд із переважанням синтетизму, наявні яскраво виражені риси аналітизму, пор. вираження

категорії особи в дієслів минулого часу, утворення форм майбутнього часу дієслів недоконаного виду, аналітичні форми вищого та найвищого ступенів прикметників і прислівників і т. ін.).

Створюючи типологічну класифікацію, вчені прагнули до того, щоб подати типи мов як різні стадії єдиного історичного процесу еволюції мови. У ранній компаративістиці, що перебувала біля джерел типологічного вивчення мов, вважалося, що найбільш стародавнім типом мови є *ізолювальний* тип, у якій речення складалося з односкладових слів-коренів, позбавлених службових морфем. Аглютинація і наступні фузійні процеси зумовили формування флексій і звукових чергувань. Так поступово відбувалося становлення *флексивних* мов, які визнавали вищим типом граматичного розвитку мови. Упорівнюючи мову до живого організму, А. Шлейхер вибудовував її еволюцію від найпростіших форм до складніших, втрату ж цих складних форм він вважав періодом старіння, деградації мови.

Сучасна лінгвістика піддала критиці еволюційний характер заявленої типології. «Лінгвіст, який наполягає на тому, що латинський морфологічний тип ... означає найвищий рівень мовного розвитку, уподібнюється до того зоолога, який став би розглядати увесь органічний світ як якусь гігантську змову для вирощування коня-стрибуна або джерсейської корови, – писав Е. Сепір. – Якщо ми прагнемо зрозуміти мову в її істинній сутності, ми маємо очистити наш розум від упереджених оцінок і привчити себе дивитися на мови ... з однаково холодною, хоча й зацікавленою неупередженістю» [Сепір Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва: Прогресс, 1993. С. 120]. В історії еволюції мов не вдається простежити єдиного напрямку їхнього граматичного розвитку й тим самим подати їхню еволюцію як рух до певного граматичного типу.

Попри те, загальні закономірності формування та розвитку мов не простежуювані, певні тенденції в їх еволюції все-таки спостережувано. Так, зокрема, багато мов у своїй історії демонструють перехід від синтетичного ладу до аналітичного (наприклад, *романські* мови, низка *германських, іранських*). Але їх мовний розвиток на цьому не зупиняється, й досить часто службові слова й частини мови, аглютуючись з основою повнозначного слова, знову створюють синтетичні форми. У цьому розрізі надзвичайно цікава граматична доля *бенгальської* мови (офіційна мова країни Бангладеш, а також штату Індії Західна Бенгалія; належить до новоіндійської групи індоєвропейських мов): від флексивного синтетичного типу вона поступово перейшла до аналітичного типу. У ній зникло старе відмінювання, а з ним і граматична категорія відмінка, числа, граматичний рід, внутрішня флексія, зате набули значного поширення аналітичні форми. Завдяки стягненню аналітичних форм імені й дієслова стали знову виникати синтетичні форми з аглютинативними афіксами (пор. дієслівну форму *korchilam* 'я робив', в якій *kor-* – 'корінь', *-chi-* – морфема, яка має опертям службове дієслово зі значенням "бути", *-l-* – суфікс минулого часу, *-am* – флексія 1-ої особи), з'явилося навіть нове відмінювання з чотирьох відмінків.

Історія мов свідчить про те, що нерідко в граматичній системі тієї самої мови синтетичні конструкції можуть витіснятися аналітичними (наприклад, відмінкові форми прийменниково-відмінковими й далі прийменниковими за відсутності відміни, як, наприклад, у *болгарській*) або на основі аналітичних конструкцій можуть утворюватися синтетичні через втрату службового елемента (пор. у давньокиївській мові форми минулого часу *ємь ходилъ* і в сучасній українській *ходив*). Синтетичні й аналітичні форми можуть співіснувати навіть у межах однієї парадигми (пор. укр. *ніхто, ні у кого* або нім. *anfängen – ich fange an* ‘я починаю’). У мовах постійно формуються утворення аналітичного типу, оскільки поєднання слів є найпростішим, мотивованим способом позначення предметів і явищ зовнішнього світу. Такі утворення можуть трансформуватися в синтетичні форми (пор. позначення *чорниці* в українській мові: *чорна ягода > чорниця*).

У ХХ ст. типологічна класифікація мов стала доповнюватися іншими класифікаціями, які враховують не лише морфологічний, але і фонетичний, словотвірний, синтаксичний і навіть лексичний критерії (див., наприклад, роботи І. Мещанінова, Дж. Грінберга, В. Чекмана, А. Ф. Журавльова та ін.). З морфологічної класифікації вона поступово перетворюється в загальнограматичну, в якій релевантними постають такі ознаки, як масивність і фрагментарність структури слова, наявність морфонологічних змін на стиках морфем, функціонування формально-граматичних елементів різних рівнів мови, способи вираження відносин між суб’єктом, об’єктом і предикатом, роль голосних і приголосних фонем у системі мови, синтагматика і т. ін.

У типологічній класифікації істотним є критерій внутрішньореченневого порядку слів, співвідношення агенса й пацієнса та ін. За цими ознаками диференціюють мови номінативного ладу й мови ергативного ладу.

Ергативні мови, або мови ергативної типології – мови, в граматиці яких домінує не протиставлення суб’єкта й об’єкта, що наявне в мовах номінативного ладу, а протиставлення агенса (продуцента дії) і пацієнса (носія дії).

Ергативність є однією з основних стратегій кодування дієслівних актантів. Вона реалізована, зокрема, в *шумерській, баскській, більшості кавказьких, бурушаски, багатьох папуаських, австралійських, чукотсько-камчатських, ескімосько-алеутських, індіанських* мовах.

Значний внесок у теорію ергативності зробили лінгвісти Г. Шухардт, І. Мещанінов, Г. Климов, Р. Діксон, Ф. Планк, А. Кібрик та ін.

Номінативна стратегія виявлювана в більшості мов Європи та Близького Сходу (*індоєвропейських, семітських, угро-фінських, тюркських, дравідських*). У цих мовах речення структуроване навколо активного суб’єкта дії (агенса), який виконує роль підмета (*Мама купує дитину*). В ергативних мов речення структуроване навколо пасивного об’єкта (пацієнса): *Дитина купується мамою*. Пацієнс, який є підметом, здебільшого починає речення і стоїть в «абсолютному відмінку» або «абсолютиві» – основному,

позбавленому маркерів (наприклад, закінчення). Агенс має форму «ергативного відмінка» (ергатива), який і є показником суб'єкта дії. Отже, ергативна конструкція охоплює: об'єкт дії в абсолютному відмінку, суб'єкт в ергативному відмінку, а зв'язує їх перехідне дієслово. Приклад з баскської мови, де абсолютив в однині має нульове закінчення (-a – означений артикль), а ергатив – закінчення -k, що йде після артикля: *Ehiztariak otsoa harrapatu du* (Мисливець піймав вовка; дослівно «Мисливцем вовк пійманий був»).

Ергативні мови наближає до номінативних протиставлення перехідних і неперехідних дієслів. Цим вони відрізняються від активно-стативних мов. Актанти цих дієслів кодовані дещо по-іншому. Перший актант, абсолютив, об'єднує актант неперехідного дієслова й об'єкт перехідного дієслова. Другий актант, ергатив – суб'єкт перехідного дієслова. Вони можуть бути марковані або відмінками, або маркуванням дієслівної вершини, або обома способами одночасно.

В ергативних мовах наявна синтаксична або морфологічна однаковість (порядок слів або граматичний відмінок) для додатка перехідного дієслова й підмета неперехідного дієслова, підмет перехідного дієслова виражений по-іншому.

Цим відрізняється від мов номінативного ладу (українська, англійська та ін.), де підмет і перехідного, і неперехідного дієслова відокремлений від додатка перехідного дієслова і виражений подібно.

Використовуючи усталені позначення дієслівних актантів:

O = об'єкт перехідного дієслова (пацієнс) (часто позначають як *P*);

S = основний актант неперехідного дієслова;

A = суб'єкт перехідного дієслова (агенс),

відмінність ергативної й номінативної систем можна узагальнити так

	Ергативна система	Номінативна система
<i>O</i>	однаково	інший спосіб
<i>S</i>	однаково	однаково
<i>A</i>	інший спосіб	однаково

Ергативність виражається на різних рівнях мови – морфологічному, синтаксичному та ін. В окремих мовах ергативність може послідовно виражатися на одному з рівнів. Так, наприклад, мова *дирбал* є прикладом «синтаксично ергативної мови». деякі інші мови з ергативною конструкцією можуть мати на синтаксичному рівні акузативний вияв, тобто мати синтаксичні правила, орієнтовані на суб'єкт, аналогічно до європейських мов. До таких мов належить, наприклад, папуаська мова *енга*, яка є «морфологічно ергативна», але «синтаксично акузативна». Лексично ергативний лад виявлюваний у розподілі дієслів на агентивні («перехідні») й фактивні («неперехідні»). У синтаксисі ергативний лад виражений кореляцією ергативної й абсолютної конструкції речення, а також специфічним складом додатків. Ергативній конструкції властиве особливе позначення суб'єкта перехідної дії при формі його об'єкта, що збігається з формою суб'єкта неперехідної дії.

На походження номінативних та ергативних конструкцій існують різні погляди. Одна з теорій появи ергативного ладу стверджує, що через розвиток пасивної конструкції («*Будинок побудований робітниками*») істотно витіснено було або функційно звужено вживання актива. Подібне могло трапитися в багатьох *індоіранських* мовах.

Прихильники іншої теорії вважають ергативний лад історично давнішим, покликаючись на те, що він зберігся в основному в ареалах, географічно або політично ізольованих від сусідів. Так, ергативність наявна в *баскській, тибетській, грузинській, австралійських* мовах. У цьому разі передбачається, що виділення агенса сталося пізніше, тривалий час він був розчинений у присудку (пор. українські займенникові форми «*йду до тебе*», де агенс не виділено спеціально, однак, сигналізований дієсловом) – і тому пацієнс набув первинного й повнішого розвитку. З цього погляду, ергативна система поступово відступає, поступаючись місцем пізнішій – номінативній.

І в ергативних, і в номінативних мовах зазвичай є релікти давнішого активного ладу у формі іменних класів.

7. СУБСТРАТ, СУПЕРСТРАТ, АДСТРАТ, ІНСТРАТ, ПЕРСТРАТ: ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Поняття *субстрату, суперстрату, адстрату, інстрату, перстрату* пов'язані зі взаємодією мови. Їх активно опрацьовують у межах ареальної лінгвістики. Вияви *субстрату, суперстрату, адстрату, інстрату, перстрату* охоплюють усі рівні мовної системи, що підтверджує наявність прямих чи опосередкованих контактів між мовами.

Субстрат і суперстрат пов'язані з віддаленою в часі взаємодією мов, здебільшого в дописемний період розвитку (у *слов'янських* мов – до X ст. до н.е., у греків – початок XVIII ст. до н.е.). **Субстрат** (substratum – підстилка), **суперстрат** – мертві мови, часово віддалені періоди взаємодії мов. **Субстрат** – елементи мови корінного (автохтонного) населення в мові прибульців. Такі елементи наявні в будь-якій мові. Так, *кельтські* субстратні елементи спостерігають майже у всіх європейських мовах, оскільки кельти були витіснені латинськими, германськими, слов'янськими та іншими племенами. За К. Тищенком, *кельтська* мова галлів є субстратом *французької* та інших мов. Похідні з елементом *gal-* трапляються в *італійській (Gallia), іспанській (Галісія), українській (Галичина)* та ін.

На *українську, білоруську* та інші мови істотним був вплив *фінно-уральської* мовної родини, особливо – на *російську* (назва **Москва** – фінського походження, пор. також **Холмогори, Кінешма, Онега**). В *українській* мові такі елементи інколи постають через посередництво *російської*: **сьомга** (морська риба).

У *слов'янських* мовах наявний також готський субстрат. Готи (східногерманське плем'я) проживали у Східній Європі, на значній частині

території сучасної України. Окремі готські поселення в Криму належать до XVI ст, а на північному сході – у II – IV ст.: *хліб, меч, яблуко*.

Суперстрат (*superstratum* – верхній шар) – елементи мови прибульців у мові корінного населення. Мова германського племені франків стала суперстратом *французької* мови. Прийшовши на земля кельтів (галлів), франки зазнали асиміляції. Асиміляція *латинською* мовою франків була спричинена значно вищим рівнем розвитку римлян, тому франки органічно сприйняли *латинську* мову. Ще одним прикладом суперстрату потрібно вважати вплив мови тюркського племені протоболгар на *слов'янські* мови. Пращури болгар займали землі вздовж *Волги* (яку, очевидно, вони називали *Болга*). До сьогодні там проживають нащадки давніх тюрків – волзькі болгари (їхня мова належить до *булгарської* мовної групи). Інша частина тюрків під вплив різних кліматичних чинників переселилися на територію сучасної Болгарії (до цього на землях проживали слов'яни).

Адстрат (лат. *adstratum* – нашарування) – взаємовплив живих функційно рівноправних мов на суміжних територіях. Для адстрату характерне: спочатку проникання елементів у різні діалекти контактних мов, а згодом – на рівні системи літературної мови, пор., напр., контакти мов Росії, Китаю та ін. У російських діалектах Карелії багато запозичень на позначення предметів місцевого побуту, господарювання із *фінської* мови. За твердженням, С.В. Семчинського, існує *слов'яно-румунський* адстрат: в *українській* мові багато румунських запозичень (*плай* – гірська стежка, *бринза* – овечий сир, *мамалига* – кукурудзяна каша та ін.). У *румунській* мові – українських, пор. *brebenos* (барвінок).

Інстрат (лат. *instratum* – внутрішній шар) – поширена на одній території тісна й тривала взаємодія нерівноправних мов: одна мова є офіційною, друга – функціонує на розмовному рівні. Кожна з мов має власну лінію розвитку. Підтвердження інстрату можуть бути в *українській* мові *польський* та *російський*.

Перстрат, термін увів М.В. Смеречинський, – вплив однієї мови на декілька інших у духовній, культурній, мистецькій, науковій, технічній та інших галузях. Перстратом для європейських мов є *давньогрецька*. Для багатьох мов – *латинська* (крім *романських*, для яких вона є мовою-основою). Перстратний вплив може бути пов'язаний із релігією, пор. *давньогрецька* мова і християнство. Основою будизму став *санскрит*, основою ісламу – *арабська* мова, обидві мови є перстратами. Інколи перстратний вплив не пов'язаний і не мотивований віровченням, пор. вплив *французької, німецької, англійської* на *українську, польську* та інші *слов'янські* мови.

МАТЕРІАЛИ ДО ЗАНЯТЬ

Джозеф Грінберг, Чарльз Осгуд, Джеймс Дженкінс

МЕМОРАНДУМ ПРО МОВНІ УНІВЕРСАЛІЇ

1. Вступ.

За безмежною вражальною різноманітністю мов світу приховано загальні для всіх їх властивості. Зважаючи на всю безмежну неподібність виявляється, що мови створені ніби за єдиним зразком. Хоча формально описані лише деякі схожі властивості мов, лінгвісти в багатьох випадках усвідомлюють їх наявність і користуються ними для опису нових мов. Однак цим не вичерпується сфера застосування мовних універсалій.

Мовні універсалії за своєю природою є узагальненими висловлюваннями про ті властивості і тенденції, які притаманні будь-якій мові і поділяються усіма, хто розмовляє цією мовою. Тому вони становлять найзагальніші закони лінгвістики (і протиставляються окремим приватним методикам або результатам конкретних досліджень). Надалі, оскільки мова становить форму індивідуальної поведінки й одночасно форму загальнолюдської культури, універсалії дають змогу встановити зв'язок з психологічними закономірностями (психолінгвістика) і сформулювати висновки щодо людської культури загалом (етнолінгвістика).

Для того, щоб отримати цілком надійні дані про мовні універсалії, недостатньо, на нашу думку, зусиль окремих дослідників. Тому наведені в цьому меморандумі приклади універсалій, які базуються на знаннях окремих авторів, повинні все ж розглядатися *cum grano salis*, бо якими б глибокими не були ці знання, загалом вони не можуть бути вичерпними.

Організація єдиного центру зі збору матеріалів, що враховують велику, достатньо показову кількість мов, могла б суттєво сприяти подальшому їх вивченню. Як перший крок передбачається, щоб Комітет з лінгвістики та психології Ради з дослідження в галузі суспільних наук (Committee on Linguistics and Psychology of the Social Science Research Council) скликав робочу конференцію з лінгвістичних універсалій. Цей меморандум, який виник внаслідок дискусій, що проводилися в Центрі вищих досліджень в галузі наук про поведінку (Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences) у 1958 – 1959 рр., покликаний сприяти організації такої конференції й окреслити теми, які варто було б на ній обговорити.

2. Приклади універсалій.

Насамперед доцільно, мабуть, навести декілька прикладів універсалій, які окреслюють обсяг і розмаїття подібних рис між мовними системами.

У першу чергу варто навести приклад з фонології. Фонема, або окрема фонологічна одиниця, може розглядатися як пучок елементів, які називаються *ознаками*. Наприклад, в англійській мові фонема /b/ характеризується дзвінкістю, зімкненою артикуляцією (тобто має місце повне зімкнення, яке протиставляється різним типам африкатів); фонема /b/ є ротовою, тобто не

носовою. Інша англійська фонема /p/ має ті самі ознаки, крім дзвінкості. Взагалі, та чи інша конкретна фонема не має особливих, лише їй притаманних ознак, і вся багатоманітність фонем утворюється різноманітними поєднаннями того самого невеликого набору ознак. Найчастіше в комбінаціях ознак спостерігається паралелізм або симетрія. Це змушує дослідника будувати певні припущення відносно фонологічної системи. Так, наприклад, у дослідженні однієї досі не вивченої мови в Нігерії було знайдено фонологічне протиставлення між двома велярними зімкненими приголосними /k/ і /k'/, перша з яких неглоталізована, а друга – глоталізована, а також між парою зубних /t/ і /t'/. Оскільки, крім цього, була знайдена третя глуха зімкнена – /p/, то лінгвіст припустив, що, можливо, існує і протиставлена їй глоталізована /p'/, хоча в дослідженому до того часу матеріалі (доволі значному за обсягом) вона не зустрічалась. Нарешті, було встановлено, що ця фонема дійсно зустрічається – лише в декількох словах.

Звичайно, в цьому разі результат міг розчарувати дослідників, та вони однак продовжують висувати аналогічні гіпотези і вважати, що в більшості випадків їх зусилля винагороджуються.

Описана вище тенденція до симетрії в фонетичній системі мови має, звісно, психолінгвістичні передумови. Артикуляторні навички мовців, які використовуються для вимови фонем, складаються із різноманітних поєднань кількох основних навичок, за допомогою яких продукуються різноманітні ознаки. Це виявляється, наприклад, у дитини в процесі оволодіння мовою. У той час, коли дитина, рідною мовою якої є англійська, вперше починає розрізняти *b* і *p* як протиставлені за дзвінкістю – глухістю, вона одночасно проводить ті ж відмінності для *d* і *t*, *g* і *k* і для інших подібних пар. Інакше кажучи, вона засвоює *розрізнявальну ознаку* «дзвінкість – глухість» як елементарний навик моторної диференціації. Схожі явища мають безсумнівне значення для теорії навчання (*learning theory*) в психології.

Не виходячи за межі фонології, можна навести приклад універсальній зовсім іншого типу. Як зазначалось вище, фонему будь-якої мови можна розкласти на набір складників її різноманітних ознак. Певне зацікавлення для лінгвістики і значний інтерес для психолінгвістики виявив би аналіз співвідношення між кількістю розрізнявальних ознак, необхідних для породження фонем певної мови, і кількістю розрізнявальних ознак, що дійсно використовуються. Максимально ефективний код (у теоретико-інформаційному розумінні) використовував би саме ту кількість ознак, яка необхідна для розрізнення інвентаря фонем певної мови; наприклад, для розрізнення 32 фонем англійської мови достатньо було б п'яти двійкових ознак (25 можливих комбінацій дозволяють розрізняти 32 об'єкти). Однак, насправді, в англійській мові використовується дев'ять двійкових ознак, і, отже, ефективність англійської мови на фонологічному рівні дорівнює приблизно 5/9 або 56%. Дані за низкою мов дають підстави для загального висновку про те, що фонологічна ефективність будь-якої мови коливається приблизно в межах 50%. Вивчення змін у часі однієї з мов (іспанської)

підтверджує це узагальнення, оскільки було показано, що його ефективність для різних часових зрізів коливається в межах середньої величини, рівно 50%.

Здається, що маємо низку обмежень, які діють на будь-яку фонологічну систему, змушуючи її утримуватися на певному рівні ефективності. Якщо мова стає занадто неефективною, тобто в ній наявна велика кількість ознак, які не необхідні для розрізнення фонем, можна знехтувати деякими з них і все ж бути зрозумілим. Передбачається, що такі помилки виявляються все частіше, і фонологічна система починає змінюватись в бік спрощення.

З іншого боку, якщо система занадто ефективна, повинна збільшитись кількість помилок у сприйнятті, що, як ми вважаємо, примушує мовців вводити додаткові відмінності з метою досягнення ясності. Очевидно, що таке тлумачення призводить до складної статистичної функції, яка, мабуть, відображає універсальний характер динаміки комунікативного процесу.

3. Природа універсалій

Наведені приклади показують, що термін «універсалії» вживається нами у доволі широкому розумінні. Ми не обмежуємось твердженнями типу «в усіх мовах є голосні», «в усіх мовах є фонемі», «всі фонологічні системи можуть бути зображені у вигляді наборів різноманітних ознак» і под. Здається, що важливими є включити в поняття універсалій такі загальні закони або тенденції, які здійснюються з високим ступенем вірогідності для різних мов або для однієї мови в процесі її існування у часі (порівняйте, наприклад, тенденцію до симетрії фонологічних систем). Ми впевнені, ширше використання поняття «універсалія» буде дуже плідним з психолінгвістичного погляду. Всі явища, які зустрічаються у різних мовах у кількості, яка виходить за межі випадковості, можуть становити інтерес для психології.

Щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних із таким широким розумінням терміна «універсалія», вкажемо, які типи універсалій необхідно розрізняти, з погляду їх логічної структури і з погляду змісту.

4. Логічна структура універсалій.

У суворо логічному розумінні універсалії можна визначити як будь-які висловлення про мову, які відносяться до всіх мов взагалі, а саме висловлення виду « $(x) x \in L \supset \dots$ », тобто «для всіх x , де $x \in$ мова, має місце...».

Ці висловлювання поділяються на кілька логічних підтипів. Схожий аналіз корисний тим, що він не лише дозволяє визначити, що необхідно вважати універсалією, але й тим, що існування різних підтипів висуває ряд нових завдань. Нижче ми розглянемо – шість типів універсалій. Перші три можуть бути названі універсальними висловлюваннями про існування (наприклад, « X існує або не існує»), а останні три – статистичними універсаліями (наприклад: « X (або якесь значення X) більш вірогідне, ніж Y (або якесь інше значення X)»).

4.1. Необмежені універсалії

До них належать такі універсальні якості мов, які не вважаються власне дедуктивними – у тому розумінні, що якась знакова система могла б їх не мати, але тим не менш ми вважали б таку систему мовою.

До таких універсалій слід було б зараховувати не лише очевидні твердження на зразок «у всіх мовах є голосні», але й твердження про кількісні межі, наприклад твердження про те, що в будь-якій мові кількість фонем знаходиться в інтервалі між 10 та 70, або про те, що в будь-якій мові існує мінімум дві голосні фонemi¹. До цього ж типу належать універсальні висловлювання про відносну частоту мовних одиниць у словнику і в тексті.

4. 2. Імплікаційні універсалії

Такі універсалії завжди передбачають наявність зв'язку між двома мовними явищами. Вважається, що якщо в мові має місце якесь явище (φ), то в ньому є і явище (ψ), хоча зворотнє не обов'язково правильно, тобто наявність (ψ) не імплікує (φ). Тож, якщо в мові є двоїна, то в ній є і множина, але зворотнє не завжди правильно. Такі відношення між предикатами ми відтворюємо за допомогою стрілки: двоїна → множина. Імплікаційні універсалії дуже чисельні, особливо на фонологічному рівні.

4. 3. Обмежена еквівалентність

До неї відносять взаємні імплікації між неуніверсальними якостями мови на зразок: якщо в мові є деяка неуніверсальна характеристика φ, то у ній є також і ψ, і навпаки. Так, якщо в мові є боковий клікс, в ній завжди є і зубний клікс, і навпаки. Нажаль, у даному прикладі всі мови, в яких зображені відповідні явища, віднесені до вузької групи мов Південної Африки, і таким чином еквівалентність виступає тут як поодинокий випадок. Еквівалентні відношення між логічно незалежними характеристиками, які частіше зустрічаються, важко виявити. Вони викликали значний інтерес як показники найважливіших необхідних зв'язків між різноманітними властивостями різних мов.

4. 4. Статистичні універсалії

До таких універсалій належать твердження зразка: для будь-якої мови властивість φ вірогідніша, ніж якась інша (часто властивість «не-φ»). Граничний випадок – так званої «майже універсалії» (near universalis): наприклад, серед мов світу носові приголосні відсутні лише в індіанській мові *кілеут* і декількох сусідніх *салішських* мовах. Звідси можна зробити висновок,

¹Більше ніж 70 фонем нараховують в деяких мовах абхазо-адигської групи: пор. убихська (85 фонем), а також деякі абхазькі діалекти, наприклад, бзібський (81 фонема). Мовою з усього лише однією голосною фонемою інколи вважають *аранта* та *абазинську*. Зрозуміло, що подібні підрахунки більшою мірою визначають методом опису. – прим. ред.

що взагалі вірогідність того, що в мові є хоча б одна носова (φ), більша (у цьому разі набагато більша), ніж вірогідність відсутності носових (не-φ). Це твердження може бути поширене і на випадки з більш ніж однією альтернативою. Наприклад, вірогідність кожного з трьох засобів словозміни – суфіксації, префіксації та ін. фіксації – суттєво різниться (ми якраз навели тут ці терміни у послідовності відповідно до зменшення їх вірогідності). Тут немає взаємовиключних альтернатив, оскільки в одній мові можуть бути і префікси і суфікси.

4. 5. Статистичні кореляції

Різниця між цим типом і попереднім у певному сенсі паралельна різниці між імплікаційними універсальними і необмеженими універсальними. Нас у цьому разі цікавлять *відношення* між декількома властивостями. Статистичною кореляцією називається універсальне висловлення зразка: якщо в мові є явище (φ), то вірогідність того, що в ній наявне явище (ψ), значно більша, ніж вірогідність зворотної дії. Наведемо такий приклад. У мові, в якій є розбіжність у роді другої особи однини, наявна також розбіжність у роді третьої особи однини, але зворотнє необов'язково. Якщо б це твердження було завжди правильне, то ми б мали імплікацію: друга особа однини із розбіжністю в роді → третя особа однини із розбіжністю в роді. Однак маємо декілька мов у Центральній Нігерії з розбіжністю у роді у другій особі за відсутності розбіжності у третій. Наразі, ці мови ще недостатньо вивчені. Якщо вказані винятки справді існують, то ми маємо таке кореляційне відношення: якщо в мові наявні розбіжності в роді другої особи однини, то вірогідніше (а в нашому прикладі – набагато більше), що в ній є також розбіжності в роді третьої особи однини.

4. 6. Універсальні закони розподілу

Існують деякі кількісні оцінки, як, наприклад, вище згадана надмірність (у теоретико-інформаційному сенсі), які можуть бути отримані для будь-якої мови. Можливо, що за умови достатності добору такі оцінки матимуть певне серединне значення й серединні квадратичні відхилення. Серединні значення, серединні квадратичні та інші статистичні параметри таких розподілень також можуть розглядатися як універсалії.

5. Структура універсалій з погляду їхнього змісту

Друга підстава класифікації універсалій, яка призводить до розподілу, що перетинається з отриманими за класифікації за логічною структурою, – це мовний рівень. Залежно від того, в термінах якого мовного рівня сформульована універсальність, ми отримуємо чотири основних типи універсалій – фонологічні, граматичні, семантичні і символічні. За такої класифікації перші три типи торкаються або форми незалежно від значення, або значення незалежно від форми, тоді як останній (маємо на увазі фонемний символізм) пропонує зв'язок форми і значення. Наприклад, статистично

універсальне висловлення про носові – це фонологічна універсалія, не пов'язана зі значенням тих лінгвістичних форм, де зустрічаються або не зустрічаються носові. Граматичне твердження про те, що суфіксація – частіше явище, ніж інфіксація, не залежить від фонемного складу суфіксів. Так само і семантична універсалія, яка полягає у тому, що в усіх мовах є метафоричні значення, не пов'язана з тим, що ці значення виражені відповідними фонемами або формами. З іншого боку, статистична символічна універсалія на зразок «можна із високим ступенем вірогідності стверджувати, що слово, яке позначає поняття "мати", містить носовий приголосний», стосується і звукової форми і значення.

6. Сфера дії універсалій

Усі приклади універсалій, наведені до цього часу у цьому меморандумі, розглядалися у плані синхронії; висловлювались твердження про універсальні мовні закономірності, які спостерігаються у фіксованому стані мови, а не у процесі його зміни. Визначення універсалій та їх поділ на фонологічні, граматичні, семантичні і символічні проводилися із погляду синхронії. Однак ми вважаємо дуже важливим розповсюдити дослідження універсалій і на галузь діячронії. Було б недоцільно виключати явище діячронії з розгляду, не дивлячись на те, що між синхронічними і діячронічними універсаліями є суттєва різниця, оскільки останні мають важливі психолінгвістичні передумови. Із загальнолінгвістичної погляду деякі універсалії легше інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад семантичну метафору – як метафоричних семантичних змін; варіантні форми значущих мовних одиниць, які існують у всіх (або майже в усіх) мовах (наприклад, морфонологічні чергування) – як результат діячронічного процесу закономірно обумовлених звукових змін. Із психологічного погляду ці універсалії цікаві тим, що вони допомагають нам виокремити явища, доступні експериментальному вивченню (наприклад, нестійкість плавних і носових, яка спостерігається в історії мови, висуває цікаві проблеми в галузі артикуляції і звукового сприйняття, пов'язані з моторними навичками й особливостями сприйняття взагалі).

Діахронічні універсалії мають суттєві особливості з погляду згаданих вище підвалин класифікації. Починаючи з того, що, хоча й маємо важливі універсальні гіпотези про мовні зміни, типу «всі мови змінюються» або «швидкість розпаду основного словника постійна у часі», конкретні діячронічні універсалії носять характер вірогідності. Ми ніколи не можемо з певністю сказати, що якісь конкретні зміни безсумнівно відбудуться. Це підтверджується різницею в змінах, які здійснились у споріднених мовах. Отже, логічний поділ, запропонований вище для опису синхронних універсалій, необхідно значно видозмінити. Описуючи синхронні універсалії, ми зазвичай стверджуємо, що «для будь-якого x , якщо x є мова (тобто один синхронний стан), має місце...». Діахронічні ж універсалії формулюються з вказівкою на те, що мають місце два синхронних стани, з яких один є

історичним продовженням другого. Зазвичай, вважають, що обидва стани становлять із себе одну мову, за винятком випадків, коли відстань у часі занадто велика, як, наприклад, для латини і французької мови. Логічна структура діахронічних універсалій така: «для усіх x і усіх y , де x є більш ранній, а y – пізніший стан тієї ж мови...». Отже, для діахронічних універсалій зберігається поділ на фонологічні, граматичні та семантичні, але символічні універсалії виключаються, хоча мовні зміни можуть призводити до форм, більш або менш подібних до тих універсальних звукових норм, які описуються символічними універсаліями. Очевидно, синхронічні і діахронічні універсалії взаємопов'язані. У найзагальнішій формі цей взаємозв'язок виражений у тому, що не існує такого синхронного стану, який не був би підсумком якихось діахронічних процесів (за винятком, мабуть, *новоутворень* типу штучних та піджин-мов), наче як і немає такого діахронічного процесу, результатом якого виявився б синхронний стан, який не відповідає універсальним закономірностям. Варто підкреслити, що таке ж, як деякі синхронічні універсалії найприродніше інтерпретувати як підсумок загальних для різноманітних мов процесів, конкретні діахронічні зміни не можуть бути правильно зрозумілі поза сіткою синхронних відношень у мові, яка підлягає змінам. З цього складається основний внесок структурної лінгвістики у теорію мовних змін. Діахронічні універсалії мають вірогіднісний характер саме тому, одночасно з універсальною тенденцією до змін певного типу діють різноманітні фактори, які залежать від мовної структури, а структура кожної мови має свої, лише їй притаманні особливості.

Можна навести приклад діахронічного процесу, який має суттєві психологічні передумови. Такою є тенденція, яка зустрічається у найрізноманітніших мовах, до одзвінчення глухої приголосної у позиції між голосними*. Психологу відомі експериментальні данні про процеси *антиципації* (здійснення дії або її частини до того часу, коли вона повинна була здійснитись) і *персеверації* (продовження дії після того часу, коли вона повинна була б завершитись). Тому психолог очікує, що суміжні фонemi впливатимуть одна на одну – загальновідоме явище зумовленої алофонічної варіації. Якщо приголосний знаходиться в інтервокальному положенні, то, виходячи з фактів антиципації та персеверації, психолог може передбачити, що за цих умов повинна спостерігатися потужна тенденція до одзвінчення приголосної, оскільки і попередній, і наступний елементи вимовляються за участі голосу. Психолог схильний розглядати послідовність «голосна – глуха приголосна – голосна» або «голосна – приголосна». Звідси впливають два наслідки: по-перше, що в діахронії глухі приголосні в інтервокальному положенні одзвінчуюються, і, по-друге, що (за інших тотожних умов) у синхронії в мові повинно бути більше послідовностей «голосна – дзвінка приголосна – голосна», ніж «голосна – глуха приголосна – голосна». Перевірка зазначених положень вимагає від психолінгвіста експериментального вивчення законів звукової антиципації та персеверації.

**Необхідно зазначити, що така тенденція не є універсальною: в цілому ряді мов спостерігається не одзвінчення, а, навпаки, оглушення приголосних в інтервокальній позиції. Такими є деякі іранські мови, дардські, бурушаські. – Прим. ред.*

7. Взаємозв'язок мовних універсалій

Дослідження мовних універсалій має велике значення не лише для суміжних галузей психолінгвістики і власне психології; воно, крім того, глибоко пов'язано з виявом закономірностей мовного аспекту людської поведінки й тому настільки важливе для розвитку наук, пов'язаних із вивченням поведінки. Вивчення універсалій призводить до низки емпіричних узагальнень, які стосуються мовної поведінки, якісь із них гіпотетичні, інші – остаточно встановлені. Все це потенційний матеріал для побудови дедуктивної лінгвістичної теорії. Деякі з універсалій, можливо, більша частина, мають суто емпіричний характер, тобто на такому рівні наших знань вони не можуть бути співвіднесені з іншими універсаліями і не виводяться із загальніших законів. Наприклад, добре відомо, що в будь-якій мові є склад типу CV (приголосний – голосний), незалежно від того, які ще типи складів є в цій мові, але цю властивість не можливо вивести з будь-яких загальніших закономірностей і тому вона трохи довільна. Ми були б дуже здивовані, якщо б хто-небудь відкрив мову без такого типу складу, однак ми не можемо обґрунтувати, чому річ саме в цьому.

Зрозуміло, однак, що універсалії, які відносяться до того самого мовного рівня, пов'язані між собою. Наприклад, у галузі структури слова мають місце наступні ланцюжки імплікацій: CCCV → CCV → CV, де V завжди може іти за кількома C, і VCCC → VCC → VC → V, де V може передувати послідовностям із C. Ці імплікації виводяться із загального твердження про те, що якщо в мові є типи складу з послідовністю із n приголосних, то в ній є і тип складу з $n - 1$ приголосних (у відповідних позиціях – поствокальних або передвокальних), за винятком імплікації CV → V. Можливість отримання вказаних п'яти імплікацій дедуктивним шляхом (мабуть, вони правильні і для більш довгих послідовностей приголосних) надає конкретним висловлюванням особливої визначеності, якої не мають власне емпіричні універсалії.

Універсальні висловлення цього типу можуть бути названі власне лінгвістичними, оскільки вони містять предикати того ж типу, що й окремі частини універсалій, які повинні бути пояснені із більш загальних універсалій. В інших випадках ми маємо справу з екстралінгвістичними дедуктивними побудовами, як, наприклад, у тих випадках, коли залучаються психологічні принципи, які дають можливість пояснити сутність лінгвістичного явища з більш загальних позицій, наприклад у рамках загальної науки про поведінку, яка охоплює також і поведінку щура у лабіринті. Ці загальніші принципи не обов'язково повинні бути суто психологічними. Вони можуть бути універсаліями в галузі культури та соціальної психології, як, наприклад, престиж і сила однієї мовної спільноти в зіставленні з іншими, що

розглядаються як універсальний чинник, який пояснює вплив однієї мови на іншу.

8. Нагальні потреби

Нам здається, що ми повною мірою розкрили важливість вивчення мовних універсалій як для психолінгвістики, яка тільки розвивається, так і для самої лінгвістики, якщо розглядати її як одну із галузей науки, яка вивчає поведінку людини. Ми вказали також, що отримані результати можуть виявитись цінними для інших наук про поведінку. Залишається вирішити, чи треба приймати якісь організаційні заходи, щоб поєднати зусилля окремих дослідників у розвитку даної галузі науки. Насамперед треба виробити методологічні основи для остаточного формулювання того, що необхідно розуміти під мовними універсаліями. Зрозуміло, що для розробки деяких складних проблем (наприклад, перевірки гіпотез, які стосуються семантичних універсалій) необхідні дослідження окремих вчених у часткових питаннях, які потребують праці у польових умовах (пор., наприклад, Програму з порівняльної психолінгвістики Південно-Західного університету [Southwest Project in Comparative Psycholinguistics]). Однак для багатьох типів універсалій – і насамперед для синхронічних, фонологічних і граматичних – чудові дослідження в різноманітних мовах значною мірою сприяли б виявленню й перевірці спільності мовних універсалій. Відзначимо, наприклад, вичерпним матеріалом для встановлення універсалій у галузі звукового символізму може слугувати лише добір відомостей про всі морфеми у всіх мовах світу.

Виконання такої програми потребує ретельно розробленого плану. Необхідно розглянути такі питання: вибір галузей для дослідження, порядок відбору та реєстрації даних, заходи, які забезпечують доступність отриманих даних для всіх науковців, які в них зацікавлені, і, нарешті, організаційні і фінансові питання. Отже, доцільно було б скликати робочу конференцію з мовних універсалій, у якій взяли б участь лінгвісти, психологи та антропологи, залучені до цієї галузі. Організація такої конференції могла б бути покладена на Раду з досліджень у галузі суспільних наук із тим, аби одночасно були розглянуті як теоретичні проблеми, так і можливі організаційні заходи з реалізації програми досліджень на зразок описаної вище. Крім вирішення організаційних питань, така конференція могла б стимулювати творчу діяльність окремих вчених у цій галузі.

*Джозеф Грінберг
Чарльз Осгуд
Джеймс Дженкінс*

ПРОЛЕГОМЕНИ ДО ТЕОРІЇ МОВИ

1. Вивчення мови та теорія мови

Мова – людське мовлення – невичерпний запас всіляких скарбів. Мова є невід’ємною від людини і слідує за нею у всіх її діях. Мова – інструмент, за допомогою якого людина формує думку і відчуття, настрої, бажання, волю і діяльність, інструмент, за допомогою якого людина впливає на інших людей, а інші впливають на неї; мова – первинна і найнеобхідніша основа людського суспільства. Але вона також кінцева, необхідна опора людської особистості, притулок людини в години самоти, коли розум вступає в боротьбу з життям і конфлікт розряджується монологом поета і мислителя. До першого пробудження нашої свідомості мова була нашим *ego*, готовим відобразити перший ніжний лепет нашої думки й нерозлучно супроводжувати нас всюди, від простої повсякденної діяльності до найбільш тонких та інтимних миттєвостей – тих моментів, з яких ми черпаємо тепло й силу в щоденному житті завдяки владі пам’яті, яку дає нам та ж мова. Але мова – не зовнішнє, супровідне для людини явище. Вона глибоко пов’язана з людським розумом. Це – багатство пам’яті, успадковане особою і плем’ям, бадьора свідомість, яка нагадує й застережує. І мовлення є характерною межею особи в доброму і поганому її вияві, відмітна ознака сім’ї й нації, свідчення людської шляхетності. Мова настільки глибоко пустила коріння в особу, сім’ю, націю, людство й саме життя, що ми інколи не можемо стриматися від питання, чи є мова не просто віддзеркаленням явищ, але їх втіленням – тим сім’ям, з якого вони виростили.

З цих причин мова завжди притягувала увагу людини, їй дивувались і її описували в поезії та в науці. Наука стала розглядати мову як послідовність звуків і виразних жестів, що є доступними для точного фізичного й фізіологічного опису і постають як знаки для явищ свідомості. Наука шляхом психологічних і логічних інтерпретацій шукала в мові мінливість людської психіки і постійність думки; першу – в розвитку і примхливих змінах мови, останню – в її знаках, два різновиди яких було встановлено: слово й речення, що є очевидними символами для поняття і судження. Мова, що розглядається як знакова система і як стійке утворення, використовується як ключ до системи людської думки, до природи людської психіки. Постаючи як надіндивідуальний соціальний інститут мова слугує для характеристики нації. Розгляд мови як коливного й мінливого явища може відкрити шлях як до розуміння стилю особистості, так і до подій життя минулих поколінь. На мову нині дивляться як на ключову позицію, яка відкриває перспективи в багатьох напрямках.

Отже, мова, навіть якщо вона є об’єктом наукового вивчення, виявляється не метою, а засобом: засобом пізнання, основний об’єкт якого перебуває поза самою мовою, хоча, можливо, цей об’єкт повністю досяжний лише через мову; саме дослідження будується на основі інших передумов, ніж ті, яких потребує мова. Мова стає засобом трансцендентного пізнання (у власному й

етимологічному сенсі слова *трансцендентний*), а не метою іманентного знання. Так, фізичний і фізіологічний опис звуків мовлення легко вироджується в чисту фізику або чисту фізіологію, а психологічний і логічний опис знаків (слів і речень) – в чисту психологію, логіку й онтологію, в результаті чого вихідний лінгвістичний пункт випадає з поля зору. Вказане підтверджуване історичним досвідом. Але навіть там, де це безпосередньо не має місця, все ж фізичні, психологічні й логічні явища, взяті самі по собі, ще не складають мови; вони являють собою тільки незв'язні, зовнішні грані її, обрані як об'єкти вивчення не заради самої мови, а заради явищ, на які мова спрямована. Це справедливо і в тому випадку, коли мова розглядається на основі поданих описів як ключ до розуміння соціальних умов і до реконструкції доісторичних стосунків народів і націй.

Усе висловлене тут говорилося не для того, щоб применшити цінність наведених поглядів або всієї зробленої роботи, а для того, щоб вказати на реальну небезпеку: в ревному прагненні до мети нашого знання ми можемо забути про засіб пізнання – про саму мову. Ця небезпека реальна тому, що неуважність до мови викликається самою природою мови, яка перед усім є засобом пізнання, а не його метою. Тільки штучно можна спрямувати шукаючий промінь світла на сам засіб пізнання. Це стосується рівною мірою як повсякденної практики, де на мові зазвичай не концентрується увага, так і наукового дослідження. Давно стало ясно, що поряд із філологією, де вивчення мови та її пам'яток є засобом пізнання літературних явищ та історичних подій, має існувати лінгвістика – наука про мову та її тексти як такі. Але від задуму до виконання шлях довгий. Мова й цього разу розчарувала прибічників наукового підходу. Те, що становило головний зміст традиційної лінгвістики – історія мови й генетичне порівняння мов, – мало на меті не стільки пізнання природи мови, скільки пізнання історичних і доісторичних соціальних умов і контактів між народами, тобто знання, здобуте за допомогою мови як засоба. Але все це також філологія. Щоправда, часто здається, що, залишаючись у межах внутрішніх технічних прийомів порівняльної лінгвістики цього плану, ми вивчаємо саму мову, але це лише ілюзія. Насправді ми вивчаємо *disiecta membra*, тобто розрізнені частини мови, які не дають змоги нам охопити мову як ціле. Ми вивчаємо фізичні й фізіологічні, психологічні й логічні, соціологічні та історичні вияви мови, але не саму мову.

Щоб створити істинну лінгвістику, яка є не лише допоміжною наукою, треба зробити щось іще. Лінгвістика має спробувати охопити мову не як конгломерат позамовних (тобто фізичних, фізіологічних, психологічних, логічних, соціологічних) явищ, а як самодостатнє ціле, структуру *sui generis*. Лише таким чином мова як така може розглядатися науково, не розчаровуючи своїх дослідників і не вислизаючи з їх поля зору.

У підсумку значення подібної спроби може бути визначено тим впливом, яке така лінгвістика здатна справляти на різні трансцендентні погляди – на філологію й на те, що досі вважалося лінгвістикою. Зокрема, за допомогою

подібного плану лінгвістичної теорії можна створити єдину основу для порівняння мов. Остання дасть змогу усунути той провінціалізм в утворенні понять, який є долею філологів; таким шляхом буде побудовано дійсну й раціональну генетичну лінгвістику. В результаті значення подібної лінгвістики незалежно від того, чи буде структуру мови прирівнено до структури дійсності або взято як більш чи менш деформоване відображення її, може бути також оцінене величиною її внеску в загальну епістемологію.

Отже, необхідно побудувати теорію мови, здатну відкрити і сформулювати передумови лінгвістики подібного плану, встановити її методи та позначити її шляхи. Ця робота становить вступ у таку теорію.

Вивчення мови з різноманітними, за суттю трансцендентними, цілями мало багатьох прибічників; теорія мови з її суто іманентними цілями – небагатьох. У цьому зв'язку теорію мови не потрібно сплутувати з філософією мови. Як і в історії інших дисциплін, в історії мовознавства засвідчено спроби дати філософське обґрунтування наявній практиці дослідження, а у зв'язку з інтересом до основ лінгвістики, що зріс за останні роки, деяким трансцендентним видам лінгвістики були передували системи аксіом.² Водночас розмірковування в галузі лінгвістичної філософії дуже рідко мали хоч якось точну форму або здійснювалися систематично з широким охопленням матеріалу, і вельми рідко проводилися дослідниками з достатньою підготовкою як у галузі лінгвістики, так і епістемології. Більшість подібних розмислів можна віднести до категорії суб'єктивних, і тому жоден із них не отримав хоч якогось значного визнання, за винятком, може бути, тимчасового, коли вони ставали доволі поверхневими модними течіями. З цієї причини історію теорії мови не може бути написано та її еволюцію не може бути відстежено – вона занадто непослідовна. Тому багато хто розглядає спроби створення теорії мови як пусте філософствування й дилетантство, для якого характерний апіоризм. Такий вирок уявляється справедливим, оскільки дилетантське й апіорне філософствування дійсно переважали в цій галузі й так утвердилися в ній, що з боку ставало важко відрізнити істинне від хибного.

Ця робота, можливо, доведе, що подібні характеристики не є внутрішньо необхідними для будь-якої спроби побудування лінгвістичної теорії. Ми найкращим чином досягнемо цієї мети, якщо до певного ступеню забудемо минуле й почнемо спочатку зі всіх тих випадків, де в минулому не було отримано позитивних результатів. Значною мірою ми будемо ґрунтуватися на тому самому експериментальному матеріалі, що розглядався і в попередніх дослідках, на матеріалі, який, будучи взятим у новій інтерпретації, становитиме об'єкт мовної теорії. Ми маємо відкрито визнати нашу залежність від попередників там, де очевидні результати були досягнуто іншими вченими. У статусі першовідкривача має бути названий лінгвіст-теоретик швейцарець Фердинанд де Соссюр.³

² L. Bloomfield, A set of postulates for the science of language, «Language», II, 1926, p. 153 – 164; Karl Bühler, Sprachtheorie, Jena, 1934, id. Die Axiomatik der Sprachwissenschaften, «Kantstudien», XXXVIII, 1933, p. 19 – 90.

³ Ferdinand de Saussure, Cours de linguistique générale, publ. par Ch. Bally i Alb. Sechehaye, Paris, 1916, 2 ed., 1922, 3 ed., 1931; рос. вид., М. Соцэкгиз, 1933.

Надзвичайно важлива підготовча робота зі створення лінгвістичної теорії, представленої тут, була проведена деякими членами Копенгагенського лінгвістичного гуртка, особливо Х.Й. Ульдаллем у 1934 – 1939 рр.⁴ Уточненню деяких основних передумов теорії допомогли обговорення Копенгагенського філософського і психологічного товариства і, крім того, детальний обмін думками з Йоргеном Йоргенсеном і Едгаром Транекьер Расмуссенем. Відповідальність за цю роботу несе лише автор.

2. Лінгвістична теорія і гуманітарні науки

Лінгвістична теорія, що цікавиться специфічною структурою мови і виходить винятково з формальної системи передумов, не повинна надавати виключного значення відхиленням і змінам у мовленні, хоча вона і змушена приймати їх до уваги; вона має шукати **постійне**, не пов'язане з будь-якою позамовною «реальністю», те постійне, що робить мову мовою, якою би вона не була, і що ототожнює будь-яку конкретну мову з самою собою у всіх її різних виявах. Коли це постійне знайдено й описано, його може бути спроектовано на «реальність» поза мовою, якого плану не була б ця «реальність» (фізична, фізіологічна, психологічна, логічна, онтологічна), так що навіть при розгляді «реальності» мова лишається головним об'єктом, і не конгломератом, а організованим цілим із мовною структурою як провідним принципом.

Пошукам такого узагальнювального й інтегрувального постійного, безсумнівно, буде протистояти певна традиція гуманітарних наук, яка в різних формах дотепер переважає в лінгвістичній науці. В своїй типовій формі гуманітарна традиція заперечує а priori існування постійного й законність його пошуків. Згідно з цим поглядом, суспільні явища, на протигагу природнім, неперіодичні і з цієї причини не можуть бути, як це відбувається з природніми явищами, бути об'єктом точного й узагальненого вивчення. В галузі гуманітарних наук нібито має застосовуватися інший метод, а саме чистий опис, який зазвичай буває ближчим до поезії, ніж до точної науки, або, в усякому разі, метод, який обмежує себе простим викладом, за якого явища перераховуються одне за іншим без усякої спроби інтерпретації через систему. У істориків ця теза висувається як доктрина, і вона дійсно здається основою історії в її класичній формі. Відповідно, ті дисципліни, які, можливо, слід було б назвати найбільш гуманітарними – вивчення літератури й мистецтва, – також дотепер є скоріше історично-описовими, ніж систематизуючими предметами. В деяких галузях можна помітити тенденцію до систематизації, але історія і поряд із нею гуманітарні науки загалом, очевидно, ще далекі від готовності визнати законність і можливість такої систематизації.

А priori в усіх випадках справедливим здається теза про те, що для кожного процесу (в тому числі й історичного) можна знайти відповідну

⁴ Виклад теорії подано у книзі L. Hjelmslev & H.J. Uldall, *An outline of glossematics*, «Travaux du Cercle linguistique de Copenhague». Першу частину цієї роботи включено в цю збірку (див. далі). – *Прим. ред.*

систему, на основі якої процес може бути проаналізовано й описано за посередництва обмеженої кількості передумов. Потрібно припустити, що будь-який процес може бути розкладено на обмежене число елементів, які постійно повторюються в різних комбінаціях. Відтак ці елементи може бути об'єднано в класи за їх комбінаційними можливостями. І нарешті, у подальшому, очевидно, можна побудувати всезагальне й вичерпне обчислення (calculus) можливих комбінацій. Історія, зокрема, побудована таким чином, піднялась би над рівнем суто примітивного опису, ставши систематичною, точною й дедуктивною наукою, в теорії якої всі події (можливі комбінації елементів) передбачаються, а умови їх втілення встановлюються заздалегідь.

Здається безперечним, що, не намагаючись випробувати цю тезу як робочу гіпотезу, гуманітарні науки нехтують своїм найважливішим завданням – прагненням перетворити вивчення суспільних явищ у науку. Треба зрозуміти, що дослідженню суспільних явищ доводиться обирати між поетичною концепцією як єдино можливою, з одного боку, й поетичною та науковою концепціями як двома співвідносними формами опису, з іншого боку; потрібно також засвоїти, що вибір залежить від перевірки правильності тези про те, що основу процесу становить певна система.

Здавалось би, а priori, мова є об'єктом, для якого результат перевірки цієї тези має бути позитивним.

Суто описовий підхід до дослідження лінгвістичних явищ, очевидно, не може викликати значного інтересу, і тому завжди відчувалася потреба в додатковому, систематизувальному погляді: в сукупності текстів шукали фонетичну систему, семантичну систему, граматичну систему. Але дотепер лінгвістична наука, вирощувана філологами з трансцендентною метою (з метою, що знаходиться поза мовою) і під сильним впливом гуманітарних наук, які заперечували значення системи, не змогла виконати аналіз до кінця, зробити ясними його передумови або встановити єдиний принцип аналізу, і тому він лишився приблизним і суб'єктивним, метафізичним та естетським, не кажучи вже про ті випадки, коли він ставав абсолютно анекдотичним.

Мета лінгвістичної теорії – випробувати, очевидно, на винятково сприятливому об'єкті тезу про те, що існує система, яка становить основу процесу – постійне, що є основою змін. Голоси, підняті заздалегідь проти такої спроби в галузі гуманітарних наук, які абсолютно апріорно переконують, що ми не можемо піддати духовне життя людини й пов'язані з ним явища науковому аналізу, не вбивши цього життя та не давши тим самим нашому предмету вислизнути з розгляду, не можуть утримати вчених від цієї спроби. Якщо спроба не вдасться – не в частковості, а в принципі, – тоді ці заперечення виявляться резонними й суспільні явища доведеться розглядати лише суб'єктивно і лише за естетичними мірками. Якщо, однак, спроба вдасться – і принцип виявиться застосовним, – тоді ці голоси змовкнуть самі по собі й залишаться лише провести відповідні експерименти в інших гуманітарних галузях.

3. Лінгвістична теорія і емпіризм

Теорія отримує свою найпростішу форму, постаючи побудованою лише на тих передумовах, яких обов'язково потребує її об'єкт. Більш того, щоб задовольняти своїй меті, теорія у всіх її застосуваннях має виявити результати, що узгоджуються з так званими (дійсними або передбачуваними) експериментальними даними. У цьому пункті кожна теорія стикається з методичною вимогою, зміст якої має вивчатися епістемологією. Таке вивчення, ми думаємо, тут може бути випущено. Нам здається, що вимога, приблизно сформульована нами вище (вимога так званого емпіризму), буде задовольняти викладеним нижче принципам. Відповідно до цього принципу, який ми ставимо на голову всіх інших, нашу теорію одразу стає можливо чітко відрізнити від усіх попередніх спроб побудови філософій мови.

Опис має бути вільним від протиріч (самозадовільним), вичерпним і гранично простим. Вимога несуперечливості передує вимозі вичерпного опису. Вимога вичерпного опису передує вимозі простоти.

Ми ризикнемо назвати цей принцип **емпіричним принципом**. Але ми маємо намір відмовитися від цієї назви, якщо епістемологічні дослідження покажуть її неприйнятність. З нашого погляду, це суто термінологічне питання, яке не впливає на зміст принципу.

4. Лінгвістична теорія та індукція

Затвердження нашого так званого емпіричного принципу не дорівнює затвердженню індуктивізму, під яким мається на увазі вимога поступового переходу від часткового до загального, або від більш обмеженого до менш обмеженого. Тут ми знову опиняємося в галузі термінів, які потребують епістемологічного аналізу й уточнення, цього разу термінів, які ми самі надалі будемо мати нагоду використовувати точніше, ніж це можна зробити зараз. І тут знову доведеться виконати термінологічний розрахунок з епістемологією. Наразі ми зацікавлені в з'ясуванні нашої позиції відносно позиції попередньої лінгвістики. У своїй типовій формі ця лінгвістика йде в утворенні своїх понять від окремих звуків до фонем (класів звуків), від окремих фонем – до категорій фонем, від різних індивідуальних значень – до загальних основних значень, а від останніх – до категорій значень. Процедура такого роду в лінгвістиці ми називаємо зазвичай **індуктивною**. Вона може бути коротко визначена як перехід від сегмента до класу, а не від класу до сегмента. Це синтетичний, а не аналітичний рух, узагальнювальний, а не специфікуючий метод. Сам досвід з очевидністю показує недоліки цього методу. Він неминуче призводить до відволікання понять, які відтак розглядаються як реальність. Цей реалізм (у середньовічному сенсі слова) не може дати корисної основи для порівняння, оскільки поняття, отримані подібним чином, не є загальними, і тому не можуть бути винесені за межі окремої конкретної мови. Вся успадкована нами термінологія страждає від цього збиткового реалізму.

Отримані шляхом індукції поняття таких граматичних класів, як «родовий відмінок», «перфект», «умовний спосіб», «пасив» і под., дають яскраві приклади подібних явищ. Жодне з таких понять, у тому вигляді, в якому вони були використані дотепер, не припускає загального визначення: родовий відмінок, перфект, умовний спосіб і пасив – абсолютно різні явища в двох різних мовах (наприклад, у латинській і грецькій). Це найбільш правильно (без будь-яких винятків) і для інших понять традиційної лінгвістики. У цій галузі індукція прямує, таким чином, від мінливого не до постійного, а до випадкового. Вона тому врешті-решт вступає у протиріччя з емпіричним принципом, який ми встановили: вона (індукція) не може забезпечити несуперечливого і простого опису.

Якщо ми виходимо з певних експериментальних даних, то вони підказують обернену процедуру. Єдине, що дається досліднику мови як вихідний пункт (ми викладаємо це в традиційній формі з причин епістемологічного характеру), це **текст** у своїй нерозчленованій та абсолютній цілісності. Нашою єдиною можливою процедурою, якщо ми хочемо побудувати систему для процесу, представленого цим текстом, буде аналіз, за якого текст розглядається як клас, поділений на сегменти. Відтак ці сегменти як класи у свою чергу поділяються на сегменти і далі до тих пір, поки аналіз не буде закінчено. Тому ця процедура може бути визначена коротко як перехід від класу до сегмента, а не від сегмента до класу, як аналітична і специфікувальна, а не як синтетична й узагальнювальна, як рух, протилежний індукції в тому сенсі, якого цей термін набув у лінгвістиці. У сучасній лінгвістиці, якщо лише в ній усвідомлюється це протиставлення, такого типу процедура або наближення до неї позначається терміном **дедукція**. Таке вживання терміна непокоїть епістемологів, але ми будемо його дотримуватися, оскільки сподіваємося пізніше показати, що заперечення термінологічного порядку в цьому питанні може бути подолано.

5. Лінгвістична теорія і реальність.

За допомогою обраних нами термінів нам вдалося визначити метод лінгвістичної теорії як необхідно емпіричний і дедуктивний і тим самим вивітлити один бік першорядного питання про ставлення мовної теорії до так званих експериментальних даних. Однак нам іще залишилося вивітлити інший бік того самого питання. Іншими словами, ми маємо з'ясувати, чи є можливі залежності між теорією та її об'єктом (або об'єктами) взаємними або однібічними. У спрощеній, навмисне наївній формі проблема може бути сформульована так: чи об'єкт визначає теорію й діє на неї, або ж теорія визначає свій об'єкт і діє на нього?

Тут ми також маємо відмовитися від розгляду суто епістемологічної проблеми у всьому її обсязі й зосередити нашу увагу на найважливішому для нас аспекті. Абсолютно ясно, що слово **теорія**, яке часто використовується неправильно й недбало, можна зрозуміти по-різному. **Теорія** може означати в числі інших речей систему гіпотез. Якщо слово взято в цьому поширеному

тепер сенсі, ясно, що залежність між теорією та об'єктом однобічна: об'єкт визначає теорію й діє на неї, але не навпаки. Гіпотези можуть виявитися при перевірці правильними або неправильними. Але, можливо, читач уже помітив, що ми вживаємо слово **теорія** в іншому сенсі. У цьому зв'язку однаково важливе значення мають два такі чинники:

1. Теорія в нашому сенсі сама по собі незалежна від досвіду. Сама по собі вона нічого не говорить ні про можливість її застосування, ні про відношення до дослідних даних. Вона не містить постулату про існування. Вона являє собою те, що було названо суто дедуктивною системою в тому сенсі, що вона єдина може бути використана для обчислення можливостей, що випливають із її передумов.

2. З іншого боку, теорія містить ряд передумов, про які з попереднього досвіду відомо, що вони задовольняють умовам застосування до певних дослідних даних. Ці передумови найзагальніші й тому можуть задовольняти умовам застосування до великої кількості експериментальних даних.

Перший із цих чинників ми назвемо **довільністю** теорії, другий – **придатністю** теорії. У створенні теорії необхідно брати до уваги обидва чинники, але зі сказаного не випливає, що експериментальні дані ніколи не можуть посилити або послабити теорію, вони можуть посилити чи послабити лише її придатність.

Теорія дає змогу нам виводити теореми, які повинні мати форму імплікацій (у логічному сенсі) або могли переводитися в таку умовну форму. Подібна теорема стверджує лише, що у виконанні певної умови це судження справедливе. Застосування теорії покаже, чи виконується ця умова в кожному випадку.

На основі теорії та її теорем ми можемо побудувати гіпотези (в тому числі так звані закони), доля яких на противагу долі самої теорії залежить винятково від їх перевірки.

Тут нічого не було сказано про аксіоми або постулати. Ми даємо вирішувати епістемологами, чи необхідні лінгвістичній теорії якісь передумови, за винятком відкрито вводимих цією теорією. Однак передумови мовної теорії ведуть нас далеко назад. У результаті передбачені неї аксіоми мають настільки загальний характер, що здається, ніби жодна з них не може бути характерною для лінгвістичної теорії на противагу іншим теоріям. Це пояснюється тим, що ми ставили своїм завданням простежити (не виходячи за межі того, що представляється таким, яке безпосередньо стосується лінгвістичної теорії), настільки далеко відходять наші передумови. Ми змушені тому певною мірою вторгнутися в галузь епістемології, як ми вчиняли в попередніх розділах. Ми переконані, що неможливо побудувати теорію певної науки без активного співробітництва з епістемологією.

Таким чином, лінгвістична теорія єдиновладно визначає свій об'єкт за допомогою довільного і придатного вибору (strategy) передумов. Теорія являє собою обчислення, яке складається з найменшого числа найзагальніших передумов, із яких жодна передумова, що належить теорії, не має

аксіоматичної природи. Обчислення дає змогу передбачати можливості, але нічого не говорить про їх реалізацію. Отже, якщо подібна лінгвістична теорія співвідноситься з поняттям реальності, відповідь на сформульовані вище запитання – об'єкт визначає свою теорію і впливає на неї чи навпаки – буде мати двобічний зміст: у силу своєї довільної вигоди теорія **не реалістична**; в силу своєї придатності вона **реалістична** (слово *реалізм* береться тут у сучасному, а не в середньовічному, як вказувалося вище, сенсі).

6. Мета лінгвістичної теорії

Можна сказати, що теорія в нашому сенсі слова спрямована на створення процедури, за посередництвом якої об'єкти певної природи можуть бути описані несуперечливо й вичерпно. Такий несуперечливий і вичерпний опис веде до того, що зазвичай називається знанням чи розумінням досліджуваного предмета. Таким чином, у певному сенсі ми можемо також сказати, не побоюючись заплутати й затемнити справу, що мета теорії – вказати процедуру, що дає пізнання або розуміння цього об'єкта. Але водночас передбачається, що теорія не лише дає нам засіб пізнання одного визначеного об'єкта. Вона має бути побудована так, щоб дати нам можливість пізнати всі мислимі об'єкти тієї самої природи, що й об'єкт, який розглядається. Теорія має бути загальною в тому сенсі, що вона має забезпечити нас інструментами для розуміння не тільки цього об'єкта або об'єктів, досліджених до цього, а всіх мислимих об'єктів певної природи. Теорія озброює нас для зустрічі не лише з тими випадками, які зустрічались нам раніше, а і з будь-яким можливим випадком.

Об'єкти, що цікавлять лінгвістичну теорію, – суть тексти. Мета лінгвістичної теорії – створити процедурний метод, за допомогою якого можна зрозуміти поданий текст, застосовуючи несуперечливий і вичерпний опис. Але лінгвістична теорія має також вказати, як за допомогою цього методу можна зрозуміти будь-який інший текст тієї самої природи. І вона робить це, забезпечуючи нас інструментом, який може бути використаний для будь-якого подібного тексту.

Наприклад, нам необхідна лінгвістична теорія, що дає змогу несуперечливо й вичерпно описати не лише певний данський текст, але також усі інші відповідні данські тексти, і не лише всі певні, але також усі мислимі або можливі данські тексти, включаючи тексти, які ще не існуватимуть до якогось моменту, але які є текстами того ж типу, тобто текстами тієї ж викладеної природи, що розглядалися дотепер. Лінгвістична теорія задовольняє цю вимогу, базуючись на данських текстах, що існували дотепер. І оскільки навіть ці останні надзвичайно великі за кількістю та довжиною, треба задовольнитись певною вибіркою з них. Користуючись інструментом лінгвістичної теорії, ми можемо здобути з вибірки текстів запас знань, який знову можна застосовувати на інших текстах. Ці знання стосуються не тільки і не стільки **процесів** або **текстів**, із яких їх здобули, але **системи** або **мови**, на основі якої побудовані всі тексти певної природи й за допомогою якої ми

можемо будувати нові тексти. За допомогою лінгвістичної інформації, отриманої нами так, ми зможемо побудувати будь-які мислимі або теоретично можливі тексти тією самою мовою.

Однак лінгвістична теорія повинна використовуватись не лише для опису й передбачення будь-якого можливого тексту, укладеного певною мовою; на основі інформації, яку вона (теорія) дає про мову загалом, вона має бути корисною для опису й передбачення будь-якого можливого тексту будь-якою мовою. Лінгвіст-теоретик повинен, звісно, однаковим способом намагатись задовольнити обидві ці вимоги, виходячи з деякої вибірки текстів різними мовами. Очевидно, було б неможливим для людини опрацювати усі наявні тексти, і, більше того, ця праця була б марною, оскільки теорія повинна поширюватись також і на тексти, які ще не існують. Лінгвіст-теоретик, як і кожний інший теоретик, має передбачувати усі мислимі можливості – подати ці можливості, які він сам не дослідив і не бачив, реалізованими, хоча деякі з них, імовірно, ніколи не реалізуються. Лише таким чином можна створити лінгвістичну теорію, яку з упевненістю можна застосовувати.

У силу своєї придатності робота над лінгвістичною теорією завжди емпірична; у силу своєї довільності вона пов'язана з обчисленням (с. 145). З опертям на низку даних, отриманих під час дослідів, які через необхідність є обмеженими (навіть якщо вони будуть вищою мірою різноманітними), лінгвіст-теоретик будує обчислення усіх мислимих можливостей у певних межах. Ці межі він конструює довільно: він відкриває деякі властивості, що існують в усіх тих об'єктах, які люди погоджуються називати мовами, щоб потім узагальнити ці властивості й фіксувати їх через визначення. З цього моменту лінгвіст-теоретик сам приписує – довільно, але також задовольняючи принцип придатності, – до яких об'єктів його теорія може застосовуватись, а до яких – ні. Потім він будує для всіх об'єктів, природа яких задовольняє визначення, загальне обчислення, що враховує усі можливі випадки. Обчислення, дедуковане зі встановленого визначення незалежно від будь-якого дослідів, створює інструмент для опису й розуміння певного тексту й мови, на основі якої цей текст побудований. Лінгвістична теорія не може бути перевірена (підтверджена або оцінена) цими наявними текстами й мовами. Вона може лише контролюватись випробуваннями, що перевіряють, чи є це обчислення несуперечливим чи вичерпним.

Якщо завдяки такому загальному обчисленню лінгвістична теорія закінчується побудовою декількох можливих процедур, кожна з яких може забезпечити несуперечливий і вичерпний опис будь-якого відповідного тексту й тому будь-якої мови, то тоді серед цих процедур має бути обрана процедура, що дає найпростіший опис. Якщо декілька методів подають рівною мірою прості описи, має бути обраний той метод, який призводить до кінцевих результатів шляхом найпростішої процедури. Цей принцип, що виводиться з нашого так званого „емпіричного принципу”, ми назвемо **принципом простоти**.

З оперттям на цей принцип і співвідносячись лише з ним, ми зможемо надати смисл твердженню про те, що одне несуперечливе і вичерпне рішення правильне, а інше хибне. Рішення вважається правильним, якщо воно найбільшою мірою задовольняє принцип простоти.

У цьому разі можемо контролювати лінгвістичну теорію та її застосування, перевіряючи, чи є рішення, до якого вона призводить, не лише рішенням (с. 146) несуперечливим і вичерпним, але також і найпростішим.

Стає зрозумілим, що лінгвістична теорія може бути перевірена лише з погляду свого „емпіричного принципу” і тільки з погляду його одного. Отже, можна уявити декілька лінгвістичних теорій у сенсі „наближень (апроксимацій) до ідеалу”, побудованому та сформульованому в термінах „емпіричного принципу”. Одна з них обов’язково повинна бути остаточною, й будь-яка конкретно розвинена лінгвістична теорія має надію бути такою. Але звідси виходить, що лінгвістична теорія як дисципліна не визначається своєю конкретною формою і для неї є як можливим, так і бажаним подальше вдосконалення через внесення до неї нових конкретних змін, що дають повніше наближення до основного принципу.

У цьому вступі до теорії мови ми займаємося головно експериментальною роботою, яка щодо теорії являє собою її попередню умову. Нас цікавитиме саме реалістичний бік теорії, прямуючи назустріч вимозі застосування. Це здобуватиметься дослідженням елементів, які беруть участь у побудові будь-якої мови, і дослідженням логічних наслідків, що впливають із фіксації цих елементів за допомогою визначень.

7. Перспективи лінгвістичної теорії

Лінгвістична теорія, яка уникає панівного досі трансцендентного погляду, що прагне до розуміння мови як імманентної, несуперечливої та специфічної структури (с. 265) і, нарешті, що встановлює постійне в межах мови, а не поза нею (с. 269), починається з обмеження площини свого об’єкта. Це обмеження необхідне, але лише як тимчасова міра, і не передбачає звуження поля зору або обмеження істотних чинників того глобального цілого, яким є мова. Воно (обмеження) передбачає лише поділ об’єкта дослідження за ступенем труднощів, встановлюючи перебіг думки від простого до складного згідно з 2-им і 3-ім правилами Декарта. Це – лише простий наслідок потреби розрізняти, щоб порівнювати, наслідок обов’язкового принципу аналізу. Обмеження може вважатись (с. 147) виправданим, якщо в подальшому воно дасть змогу вичерпно й несуперечливо розширити перспективу засобом проєкції виявленої структури на оточуючі нею явища так, щоб вони задовільно пояснювались в світлі структури, – інакше кажучи, якщо після аналізу глобальне ціле (мова в житті й дійсності) може знову розглядатись синтетично як ціле, на цей раз не як випадкове утворення або ж лише конгломерат *de facto*, але як явище, побудоване відповідно до головного принципу. Тією мірою, в якій вдається здійснити такий аналіз цілого, лінгвістична теорія може бути названа вдалою.

Випробування полягає в дослідженні того, якою мірою лінгвістична терія задовольняє емпіричний принцип у його вимозі вичерпного опису. Це випробування може бути здійснене через вилучення всіх можливих загальних наслідків з обраного структурного принципу.

Лінгвістична теорія таким чином надає можливість розширити перспективу. Конкретний підхід залежатиме від того, який ряд об'єктів ми оберемо для наших початкових міркувань.

Ми вважаємо за потрібне почати з передумов, встановлених попередніми лінгвістичними дослідженнями й розглядати лише так звану „природну” мову як вихідний пункт лінгвістичної теорії. Звідси перспективні кола будуть розходитись до тих пір, поки не будуть здобуті найкінцевіші висновки. Потім нам доведеться мати справу з подальшим розширенням перспективи, за допомогою чого ті сторони людського мовлення як цілого, які спочатку були вилучені з розгляду, включаться знову й займають своє місце у новому цілому.

8. Система визначень

Лінгвістична теорія, головне завдання якої простежити щонайглибше специфічні передумови лінгвістики, буде для цієї мети системою визначень. Від лінгвістичної теорії вимагається, щоб вона була найменш метафізичною, іншими словами, вона повинна містити якомога менше прихованих передумов. Її поняття тому мають бути визначені, і, наскільки це можливо, самі визначення повинні будуватись на вже визначених поняттях. Отже, практично основна мета складається з визначення якомога більшого числа понять (с. 148) і в суворо послідовному введенні визначень, коли попередні визначення слугують передумовою для подальших визначень.

Доцільно надати суворо **формальний** і водночас експліцитний характер визначенням, які передумовлені іншим визначенням і які з них випливають. Вони відрізняються від **реальних** визначень, до яких досі прагнула лінгвістика, тією мірою, в якій це можливо з погляду лінгвістики. Формальні визначення теорії прагнуть вичерпати внутрішню природу об'єктів або ж визначити їх ззовні, з усіх боків, але лише пов'язати їх відносним чином з іншими об'єктами, аналогічно визначеними або передумовленими в якості основи.

У деяких випадках необхідно в ході лінгвістичного опису додати до формальних визначень **операціональні** визначення, що відіграють лише тимчасову роль. Цим терміном об'єднані як такі визначення, які на подальших етапах процедури можуть бути перетворені у формальні, так і суто операціональні визначення, означуване (definiendal) яких не входить до системи формальних визначень.

Ця велика кількість визначень, певно, є додатковим приводом для звільнення лінгвістичної теорії від специфічних аксіом (с. 275). Справді, нам здається, що відповідний вибір визначень у будь-якій науці показує ефективний засіб скорочення числа аксіом або, в деяких випадках, зведення їх числа до нуля. Цілеспрямована спроба обмежити імпліцитні передумови

призводить до заміни постулатів частково умовними передумовами, так що постулати як такі усуваються з апарату теорії. Отже, в більшості випадків здається можливим замінити чисті постулати про існування теорем у формі умов.

9. Принципи аналізу

Оскільки лінгвістична теорія починає з тексту як з єдино певного й намагається прийти до несуперечливого й вичерпного опису цього тексту шляхом аналізу чи послідовного поділу, тобто за допомогою дедуктивного переходу від класу до сегмента і сегмента до сегмента (с. 273, 276), остільки основні положення системи (с. 149) визначень цієї теорії повинні належати до самого принципу аналізу. Ці визначення мають встановити природу аналізу й поняття, які входять до нього.

Основні положення системи визначень будуть початковим моментом у розв'язанні питання про те, який вид процедури повинна обрати лінгвістична теорія, щоб виконати своє завдання.

З міркувань придатності (тобто відповідно до трьох вимог, що висуває емпіричний принцип) вибір підстави для поділу тексту може бути неоднаковим для різних текстів. Тому підстава може бути встановлена як універсальна лише шляхом загального обчислення, що бере до уваги всі мислимі можливості. Реально універсальним є, а між тим, сам принцип аналізу, і він один цікавить нас у певний момент.

Принцип аналізу також має бути встановлений із врахуванням емпіричного принципу, і, зокрема, саме у зв'язку з цим вимога вичерпного опису має в певному випадку практичний інтерес.

Ми повинні встановити, що є необхідним для забезпечення вичерпного результату аналізу (в широкому попередньому значенні терміна), і потурбуватись, щоб заздалегідь не вводився метод, що виключає можливість реєстрації чинників, які інший аналіз також визнав би такими, що належать об'єкту, який вивчає лінгвістика. Ми можемо висловити це інакше, наголошуючи, що аналіз має бути адекватним.

Наївний реалізм, мабуть, запропонував би, що аналіз полягає в поділі певного об'єкта на частини, тобто на нові об'єкти, і останніх – знову на частини, наприклад, ще на інші об'єкти і под. Але навіть наївний реалізм зіткнувся би з вибором між декількома можливими способами поділу. Цілком очевидно, що важливий не поділ об'єкта на частини, а й підготовка аналізу так, щоб він відповідав взаємозалежностям між цими частинами й давав дослідникам адекватно розглядати їх. Лише завдяки цьому поділ стає адекватним і з погляду метафізичної теорії пізнання, можна сказати, відображає „природу об'єкта” та його частин.

Коли ми здобудемо з цього всі наслідки, ми дійдемо висновку, найважливішого для розуміння принципу (с. 150) аналізу: і об'єкт, що розглядається, і його частини існують лише в силу цих взаємозалежностей, об'єкт, що розглядається як ціле, може бути визначений лише через їх загальну

суму; кожна з його частин може бути визначена лише через залежності, що пов'язують її з іншими співвідносними частинами, з цілим і з частинами наступного рівня, і через суму залежностей, які пов'язують частини цього наступного рівня один з одним. За такого розгляду „об'єкти” наївного реалізму, з нашого погляду, є ні чим іншим, як перетином пучків подібних залежностей. Іншими словами, об'єкти можуть бути описані лише за їх допомогою й визначені та науково розглянуті тільки таким шляхом. Залежності, які наївний реалізм розглядає як вторинні, передбачають існування об'єктів, стають із цього погляду первинними, які визначають взаємними перетинами.

Визнання того факту, що ціле складається не з речей, але з відношень і що не субстанція, а лише її внутрішні і зовнішні відношення мають наукове існування, звісно, не є новим у науці, але може виявитись новим у лінгвістиці. Постулювання об'єктів як чогось відмінного від термінів відношень є зайвою аксіомою і, отже, метафізичною гіпотезою, від якої лінгвістика має звільнитись.

Безумовно, в сучасній лінгвістичній науці ми якоюсь мірою підходимо до ідей, які, якщо продумати їх до кінця, обов'язково ведуть до подібного розуміння. З часів Фердинанда де Соссюра часто стверджувалося, що між деякими елементами мови існує взаємозалежність такого зразка, що мова не може мати один з елементів, не маючи інший. Ідея, без сумніву, правильна, хоча вона часто перебільшувалася й застосовувалася неправильно. Все вказує на те, що Соссюр, який скрізь шукав „залежності” (*rapport*) і стверджував, що мова є формою, а не субстанцією, визнавав первинність залежностей у мові.

На цій стадії нашого дослідження ми повинні остерігатися руху колом. Нехай, ми стверджуємо, наприклад, що іменники та прикметники або голосні й приголосні взаємно зумовлюють існування одне одного, так що мова не може мати іменників, якщо не має прикметників, і навпаки, або що вона не може (с. 151) мати голосних, якщо не має приголосних, і навпаки. Ці судження (їх, як нам здається, можна подати у вигляді теорем) будуть істинними або хибними залежно від визначень, обраних для понять „іменник”, „прикметник”, „голосний”, „приголосний”.

Таким чином, вже на цьому етапі ми опинились у смузі труднощів. Труднощі вже більше зростають через те, що наші приклади (які ми до цього шукали головним чином у взаємних залежностях) взято з системи мови, а не з процесу (с. 270), а також і тому, що ми шукали саме такий вид залежностей, а не інший.

Крім взаємозалежностей, ми повинні передбачити односторонні залежності. У них один із членів передбачає існування іншого, але не навпаки. Потім треба пам'ятати про вільніші залежності, що існують між двома членами, які не вступають у жодні відношення залежності, й, однак, що є сумісними (у процесі або системі). Цим останнім вони відрізняються, таким чином, від іншого набору членів, які є несумісними.

Оскільки ми виявили існування різних можливостей, виникає насущна потреба у спеціальній термінології. Попередньо введемо терміни для можливостей, що розглянуті вище. Взаємні залежності, за яких один член передбачає існування іншого й навпаки, ми умовно назвемо **взаємозалежностями (інтердепенденціями)**. Однобічні залежності, за яких один член передбачає існування другого, але не навпаки, ми назвемо **детермінаціями**. А вільніші залежності, в яких обидва члени є сумісними, але жоден не передбачає існування іншого, ми назвемо **констеляціями**.

До цих загальних визначень для трьох видів залежностей ми додамо спеціальні позначки для залежностей у процесі і в системі окремо. Взаємозалежність між членами в процесі ми назвемо **солідарністю**, взаємозалежність між членами в системі – **комплементарністю**⁵. Детермінацію між членами у процесі (с. 152) ми назвемо **селекцією**, а детермінацію між членами в системі – **специфікацією**. Констеляції у процесі ми назвемо **комбінаціями**, а констеляції в системі – **автономіями**.

Зручно мати у своєму розпорядженні три низки термінів: одну низку для процесу, другу низку – для системи і, нарешті, третю низку, що використовується однаковою мірою як для процесу, так і для системи. Річ у тому, що знайдено декілька випадків з тим самим набором членів як для процесу, так і для системи. І тому в таких випадках різниця між процесом і системою полягає лише в різниці поглядів. Така теорія сама дає приклад цього: ієрархія визначень може розглядатись як процес, оскільки спочатку стверджується, пишеться або читається одне визначення, потім інше і под., або ж як система, тобто як потенційна основа, що робить можливим процес. Функції між визначеннями є **детермінаціями**, оскільки наявність визначень, що розміщують раніше у процесі (або системі) визначень, передбачається подальшими визначеннями, але не навпаки. Якщо ієрархія визначень розглядається як процес, між визначеннями існує селекція; якщо вона розглядається як система, між визначеннями наявна специфікація.

Для поданого дослідження, присвяченого аналізу тексту, першочерговий інтерес становить процес, а не система. Якщо ми захочемо знайти приклади солідарності в текстах індивідуальної мови, то ми їх легко знайдемо. Наприклад, у мові знайомої структури часто існує солідарність між морфемами⁶ різних категорій у межах „граматичної форми”, так що морфема однієї категорії в межах подібної граматичної форми обов’язково супроводжується морфемою іншої категорії й навпаки. Так, морфема відмінка й морфема числа завжди сполучаються в латинському імені; жодна з них не існує окремо, без іншої. Наочнішими, однак, є селекції. Деякі з них давно були відомі під назвою керування, хоча це поняття залишилось невизначеним. Між прийменником і відмінком можлива селекція, як, наприклад, між латинськими *sine* й аблативом (с. 153), оскільки *sine* передбачає існування аблатива в тексті,

⁵ Прикладами комплементарності можуть бути відношення між іменниками і прикметниками і відношення між голосними і приголосними.

⁶ У поданій книзі термін „морфема” використовується у значенні флективного елемента, що розглядається як елемент змісту.

а не навпаки. В інших випадках буде наявна комбінація, наприклад, між латинськими, *ab* і аблативом, де обидва елементи можуть сполучатись один з одним, але не обов'язково. Своєю здатністю співіснування вони відрізняються, наприклад, від *ad* і аблатива, які не здатні сполучатись. Необов'язковість спільного використання *ab* і аблатива виходить з того факту, що *ab* може функціонувати і як дієслівний префікс.

З іншого погляду, що не пов'язаний з текстом індивідуальної мови і є універсальним, між прийменником і відмінком, яким він керує, іноді існує солідарність у тому сенсі, що ні прийменникове керування не може існувати без прийменника, ні прийменник (типу *sine*) – без відмінка, яким він керує.

Традиційна лінгвістика більш-менш систематично цікавилась такими залежностями в тексті тією мірою, в якій вони існують між двома або декількома різними словами, але не між частинами того самого слова. Це пов'язано з поділом граматики на морфологію і синтаксис, необхідність чого підкреслювалась із часів античності традиційної лінгвістики і що нам незабаром доведеться залишити як недостатнє (*inadequate*) – на цей раз випадково в узгодженні з деякими із сучасних шкіл. Логічне встановлення цієї різниці призвело до того – і деякі вчені готові були прийняти цей наслідок, – що морфологія містила лише опис систем, а синтаксис – лише опис процесів. На цей наслідок вигідно вказати тому, що він робить парадокс очевидним. Логічно було б можливим опис залежності в процесі лише у сфері синтаксису, але не в межах слова (*not within logology*), інакше кажучи, між словами речення, але не в межах індивідуального слова або його частин. Звідси зайва увага до керування.

Проте легко виявити, навіть у термінах знайомих концепцій, що в межах слова існують залежності, цілком аналогічні залежностям у межах речення й підвладні *mutatis mutandis* аналізу й опису того ж типу. Структура мови іноді така, що основа слова може поставати і з дериваційними елементами і без них. За цих умов між основою та дериваційним елементом існує селекція. З більш універсального (с. 154) або загального погляду в таких випадках завжди існує селекція, оскільки дериваційний елемент обов'язково передбачає існування основи, але не навпаки. Отже, терміни традиційної лінгвістики (морфології) наприкінці неминуче ґрунтовані на селекції, подібно до термінів „головне речення” й „підрядне речення” („*primary clause*” і „*secondary clause*”). Ми вже навели приклад, який показує, що в межах закінчення слова та між його компонентами також є залежності тих видів, про які ми писали вище. Так, цілком очевидно, що за деяких умов структурного порядку солідарність між іменниковими морфемами може бути замінена селекцією або комбінацією. Ім'я, наприклад, може мати й не мати ступенів порівняння, і, таким чином, морфемі ступенів порівняння не солідарні, наприклад, з морфемами відмінка, як це властиво морфемам числа, але однобічно передбачає їх існування; у цьому разі наявна селекція. Комбінація простежується, наприклад, щойно як ми починаємо розглядати кожний відмінок і кожне число окремо замість того, щоб вивчати, як робили вище, відношення між усією відмінковою парадигмою

та усією парадигмою числа. Між індивідуальним відмінком, наприклад, знахідним, та індивідуальним числом, наприклад, множиною, існує комбінація, тільки між парадигмами, що розглядаються у всій своїй сукупності, існує солідарність. Склад може бути поділений за тим самим принципом: за деяких надзвичайно загальних умов структурного порядку можна проводити різницю між центральною частиною складу (голосний або сонант) і маргінальною частиною (приголосний або несонант) завдяки тому, що маргінальна частина передбачає існування в тексті центральної частини, але не навпаки; отже, тут знову наявна селекція. Дійсно, цей принцип, давно забутий вченими, але ще, я думаю, збережений в елементарних школах і, безперечно, успадкований від античності, є основою визначення голосного та приголосного.

Отже, можна вважати встановленим, що текст і будь-яка з його частин можуть бути поділені на частини на основі залежностей тих типів, які обговорювались вище. Тому принципом аналізу має бути виявлення (а *cognition*) цих залежностей. Частини, отримані в аналізі (с. 155), можна розглядати лише як точки перетину пучків ліній, що позначають залежності. Таким чином, не можна розпочинати аналіз, перш ніж лінії залежностей не будуть описані за своїми основними типами: адже основа для аналізу в кожному окремому випадку повинна бути обрана відповідно до того, які лінії залежності мають бути описані для того щоб опис був вичерпним.

10. Форма аналізу

Отже, аналіз полягає в реєстрації деяких залежностей між елементами, які є частинами тексту та які існують завдяки цим залежностям і тільки завдяки їм. Той факт, що ми можемо вважати ці елементи частинами тексту, а всю процедуру – поділом, або аналізом, ґрунтований на тому, що між цими елементами і цілим (текстом) виявляються залежності певного виду, в які, як ми говоримо, ці елементи вступають. Завдання аналізу і полягає в тому, щоб встановити ці залежності. Особливий чинник, що характеризує залежність між цілим і його частинами, який відрізняє таку залежність від залежності між одним цілим та іншими цілими та дає змогу розглядати отримані об'єкти (частини) як внутрішні, а не поза цілим текстом, цей особливий чинник полягає, мабуть, в **одноманітності** залежностей: співвідносні частини, що впливають з індивідуального аналізу цілого, взаємно одноманітно залежать від цього цілого. Цю рису одноманітності ми знову знайдемо між так званими частинами. Якщо, наприклад, наш поділ тексту призводить на якомусь етапі до виділення речень і якщо ми знаходимо два види речень – головні й підрядні, ми завжди знайдемо (оскільки не буде виконуватись подальший аналіз) ту саму залежність між головним реченням і залежним від нього підрядним реченням, за яких би умов вони ні виступали; таке ж явище можна виявити між центральною й маргінальною частинами складу й відповідно у всіх інших випадках.

Ми використовуємо цей критерій у визначенні, метою якого є встановлення та проведення аналізу однозначним (у методологічному відношенні) чином.

Поділ або аналіз, ми можемо формально визначити (с. 156) як опис об'єкта через одноманітність залежності від інших об'єктів і через одноманітні залежності останніх один від одного. Об'єкт, що підлягає поділу, ми назвемо **класом**, а інші об'єкти, які встановлюються окремим поділом як одноманітно залежні від класу і один від одного, ми назвемо **сегментами** класу.

У цьому першому маленькому прикладі системи визначень лінгвістичної теорії дефінування сегмента передбачає визначення класу, а визначення класу передбачає визначення аналізу. Визначення аналізу передбачає лише такі терміни або поняття, які не визначені в окремій системі визначень лінгвістичної теорії, але деякі ми приймаємо як невизначувані: **опис, об'єкт, залежність, одноманітність**.

Клас класів ми назвемо **ієрархією**. Необхідно розрізнити два види ієрархії: **процеси і системи**. Ми зможемо ближче підійти до звичайного і встановленого використання термінів, якщо введемо окремі позначки для класу й сегмента в процесі та в системі. Класи у мовному процесі⁷ ми назвемо **ланцюгами**, а сегменти ланцюга – його **частинами**. Класи в лінгвістичній системі ми називатимемо **парадигмами**, а сегменти парадигми – її **членами**. Відповідно розрізненню між частинами та членами ми зможемо, коли виникне потреба, поділ у процесі називати **розподілом** (partition), а поділ у системі – **вичленовуванням** (articulation).

Отже, перше завдання аналізу – виконати поділ процесу тексту. Текст – це ланцюг, і всі його частини (наприклад, речення, слова, склади і под.) – так само ланцюги, за винятком таких кінцевих частин, які вже не можна проаналізувати.

Вимога вичерпного опису не дає змоги переривати конкретний поділ тексту; частини, що виникли за такого поділу, своєю чергою мають бути поділені і так до тих пір, поки поділ не буде вичерпним. Ми визначили аналіз так, щоб не ставити питання про те, яким є аналіз – простим чи продовженим; аналіз (а також розподіл), визначений так, може містити один, два або більше аналізів. (с. 157) Аналіз, або поділ, – „розтягне поняття”. Більше того, відтепер можна вважати встановленим, що опис певного об'єкта (тексту) не вичерпується таким продовженим (continued) (і таким, що сам себе вичерпує) розподілом з однією основою для аналізу, але що опис може бути продовжено (тобто можуть бути встановлені нові залежності) за допомогою інших поділів з іншими основами аналізу. У таких випадках ми говоритимемо про **комплекс аналізів (комплекс розподілів)**, тобто про **клас аналізів (розподілів)** того самого класу (ланцюга).

Аналіз тексту загалом набуде таким чином форми процедури, що складається з продовженого поділу або комплексу поділів, у якому одинична

⁷ У кінцевій і загальнішій формі цих двох визначень слово **лінгвістичний** буде замінене словом **семіотичний**. Про різницю між мовою і семіотичною системою див. с. 361–365.

операція становить одиничний мінімальний поділ. У такій процедурі кожна операція стає передумовою для подальших операцій і сама зумовлена попередньою операцією.

Так само, якщо процедура є комплексом поділів, то кожний вичерпний поділ, що входить до комплексу, слугуватиме передумовою для інших вичерпних поділів або сам буде наслідком передумови інших вичерпних поділів, що входять до комплексу. Між сегментами процедури наявна детермінація, тому подальші сегменти завжди впливають із попередніх, але не навпаки: як детермінацію між визначеннями (с. 284–285), так і детермінацію між операціями можна розглядати або як селекцію, або як специфікацію. Подібну процедуру загалом ми назвемо **дедукцією**, а формально визначимо дедукцію як продовжений аналіз або як комплекс аналізів з детермінацією між аналізами, що входять до нього.

Отже, дедукція є спеціальним видом процедури; іншим спеціальним видом процедури є індукція. Визначимо **операцію** як опис, узгоджуваний з емпіричним принципом, а **процедуру** – як клас операцій із взаємною детермінацією. Щодо цих визначень і **операція**, і **процедура** становлять „розтяжні поняття” (як і **аналіз**; див. вище). Таким чином процедура може складатись або з аналізів і поставати як дедукція, або із **синтезів** і бути **індукцією**. Під **синтезом** ми розуміємо опис об’єкта як сегмента класу (і тоді **синтез** є теж „розтяжним поняттям”, як і його протилежність – ...).

Аналіз, або поділ, – «розтяжне поняття». Більше того, відтепер можна вважати встановленим, що опис цього об’єкта (тексту) не вичерпується таким продовженим (continued) (і таким, що вичерпує себе) поділом з однією основою для аналізу, але що опис може бути продовжено (тобто може бути встановлені нові залежності) через посередництво інших поділів з іншими основами аналізу. У таких випадках ми будемо говорити про **комплекс аналізів (комплекс поділів)**, тобто про клас **аналізів (поділів)** того самого класу (ланцюга).

Аналіз тексту загалом набуде, таким чином, форми процедури, що складається з продовженого поділу або комплексу поділів, у якому одинична операція слугує передумовою для наступних операцій і сама є зумовленою попередньою операцією.

Точно так само якщо процедура є комплексом поділів, кожний вичерпний поділ, що входить до комплексу, слугуватиме передумовою для інших вичерпних поділів, або становитиме наслідок передумови інших вичерпних поділів, що входять до комплексу. Між сегментами процедури існує детермінація, тому наступні сегменти завжди впливають із попередніх, але не навпаки: як детермінацію між визначеннями (ст. 284 – 285), так і детермінацію між операціями можна розглядати як селекцію, або як специфікацію. Подібну процедуру надалі назвемо **дедукцією**, а формально визначимо дедукцію як продовжений аналіз або як комплекс аналізів із детермінацією між аналізами, що входять до нього.

Отже, дедукція є спеціальним видом процедури; іншим спеціальним видом процедури є індукція. Визначимо **операцію** як опис, узгоджуваний з емпіричним принципом, а **процедуру** – як клас операцій із взаємною детермінацією. Щодо цих понять і **операція**, і **процедура** становлять «розтяжні поняття» (так само, як і **аналіз**; див. вище). Отже, процедура може складатися або з аналізів і поставати як дедукція, або з **синтезів** і становити **індукцію**. Під **синтезом** ми розуміємо опис об'єкта як сегмента класу (і тоді **синтез** є також «розтяжним поняттям»), так само, як його протилежність – **аналіз**), а під **індукцією** – продовжений синтез із детермінацією між синтезами, що входять до нього. Якщо процедура складається і з аналізу, і з синтезу, то аналіз і синтез завжди будуть пов'язані детермінацією, у якій синтез передбачає аналіз, але не навпаки. Це – простий наслідок того факту, що безпосереднім даним є неаналізоване ціле (наприклад, текст; див. ст. 273). Звідси випливає, що суто індуктивна процедура (така, що завжди імпліцитно містить дедукцію) не може задовольняти емпіричний принцип у його вимозі вичерпного опису. Таким способом подається формальна мотивація переваг дедуктивного методу, який було згадано в розділі 4. Фактично дедуктивний метод не перешкоджає тому, щоб надалі ієрархію було пройдено у зворотньому напрямку. Так будуть отримані не нові результати, а лише встановлено новий погляд, який іноді зручно прийняти для посягнення тих самих явищ.

Ми не знайшли скільки-небудь реального підґрунтя для зміни термінології, що вкорінилася в лінгвістиці. Формальні обґрунтування термінів і понять, наведені тут, дають змогу перекинути місток до встановленого вживання термінів в епістемології. У наведене визначення не вводиться нічого, що суперечило би вживанню слова **дедукція** в сенсі «логічного висновку» або робило б таке ствердження неможливим. Ми з відповідною певністю можемо сказати, що висновки, які впливають з інших положень, наслідують останнім у ході аналізу: висновки є на кожному етапі об'єктами, що одноманітно залежать один від одного та від передумов. Правильно, що це суперечить звичайній ідеї аналізу, але, саме використовуючи визначення формально, ми сподіваємося захистити себе від постулатів про сутність об'єкта, й тому щодо сутності або природи визначення або аналізу ми не постулюємо нічого, що перебувало б за межами визначення. Якщо **індукція** використовується для позначення спеціального типу логічного висновку від одних суджень до інших, становлячи, таким чином, у логічній термінології вид дедукції, то в поданому випадку двозначне слово **індукція** використовується в іншому значенні, ніж встановлюємо ми; процес визначень, виконаний тут, має усунути цю двозначність для читача.

Дотепер ми користувалися термінами **сегмент**, **частина** і **член** як співвілнесеними з термінами **клас**, **ланцюг** і **парадигма**. Далі ми користуватимемося термінами **сегмент**, **частина** і **член** тільки для позначення результатів певного аналізу (див. значення **сегмента**, подане вище); у випадку продовженого аналізу ми будемо говорити про **деривати**.

Тоді ієрархія стане класом своїх дериватів. Уявімо аналіз тексту, що дає на певному етапі групи складів, які потім поділяються на склади, а ті в свою чергу – на частини складів. У такому разі склади будуть дериватами груп складів, а частини складів – дериватами і груп складів, і складів. З іншого боку, частини складів будуть сегментами (частинами) складів, але не груп складів, а склади – сегментами (частинами) груп складів, але не інших продуктів аналізу. Сформулюємо це у формі визначення: під **дериватом** класу ми розумітимемо його сегменти та сегменти сегментів у межах тієї самої дедукції; додамо до цього про клас потрібно говорити, що він **містить** свої деривати та що деривати **входять** до свого класу. **Ступенем** дериватів ми називатимемо число класів, через які простежується їхня залежність від свого первинного спільного класу. Якщо, наприклад, число класів нуль, то деривати називаються дериватами першого ступеню; якщо число класів 1, то мова йде про деривати другого ступеня, тощо. У прикладі, наведеному вище, де група складів подається поділеною на склади, а ті – на частини складів, частини складів будуть дериватами 1-го ступеня від складів і дериватами 2-го ступеня від груп складів. Отже, **деривати першого ступеня і сегменти** – рівнозначні терміни.

11. Функції

Залежність, що відповідає умовам аналізу, ми назвемо **функцією**. Так, ми скажемо, що існує функція між класом і його сегментами (ланцюгом і його частинами, або парадигмою і її членами) і між сегментами (частинами або членами). Члени функції ми назвемо **функтивами**, розуміючи під функтивом об'єкт, що має функцію до інших об'єктів. Говорять, що функтив **включається** до функції. Із наведеного визначення випливає, що функції можуть бути функтивами, тому що можливим є існування функції між функціями. Так, існує функція між функцією, в яку взаємно включаються частини ланцюга, та функцією, в яку включається ланцюг і його частини. Функтив, що не є функцією, ми назвемо **сутністю** (entity).

У прикладі, наведеному нами вище, групи складів, склади й частини складів будуть сутностями.

Ми взяли термін **функція** у значенні, що знаходиться між логіко-математичним та етимологічним (із яких останнє також відіграло значну роль у науці, в тому числі і в лінгвістиці); у формальному стосунку воно ближче до першого, але не тотожне йому. Саме таке проміжне, комбіноване поняття й необхідне лінгвістиці. Ми можемо сказати, що сутність у тексті (або в системі) має певні функції в силу того, що, по-перше (у значенні, близькому до логіко-математичного), сутність залежить від інших сутностей, так що деякі сутності передбачають існування інших, і по-друге (у значенні, близькому до етимологічного), сутність функціонує визначеним чином, виконує визначену роль, займає визначене «місце» в ланцюгу. У якому сенсі ми можемо сказати, що етимологічне значення слова **функція** є його «реальне» визначення, яке ми не хочемо виявляти та вводити до системи визначень, тому що воно

грунтоване на більшій кількості передумов, ніж подане формальне визначення, і виявляється таким, що зводиться до останнього.

Через уведення технічного терміну **функція** ми намагаємося уникнути двохзначності, з якою пов'язане традиційне вживання цього терміна в науці, де функція означає і залежність між двома частинами, й одну або обидві частини; останнє в тому разі, якщо говорять, що одна частина є функцією іншої. Введення технічного терміна **функтив** дає змогу уникнути цієї двохзначності; відповідно потрібно також уникати виразу «один функтив є функцією іншого», замінюючи його виразом «один функтив має функцію до іншого». Двохзначність, яку ми виявляємо в традиційному вживанні слова **функція**, часто спостерігається в термінах, що означають спеціальні види функцій, наприклад, коли **пресупозиція** (presupposition) означає водночас і **постулат**, і **постульоване**, тобто й функцію, і функтив. Це двохзначне поняття становить основу «реальних» визначень різноманітних видів функцій, але саме через його двохзначність воно не є придатним для вживання як формальних визначень останніх. Ще один приклад двохзначності становить слово **значення**, яке означає і процес позначення (designation), і позначуване (designatum) (до речі, воне не постає ясным також і в інших відносинах).

Тепер ми зможемо дати систематичний огляд різноманітних видів функцій (вживання яких у лінгвістичній теорії можна передбачити), а також формальні визначення функції, які буде уведено нами вище операціонально.

Під **сталою** ми розуміємо функтив, наявність якого є необхідною умовою для наявності функтива, до якого він має функцію; під **змінною** розуміємо функтив, наявність якого не є необхідною умовою для наявності функтива, до якого він має функцію. Цим визначенням передбачені деякі неспецифічні невизначувані поняття (**присутність**, **необхідність**, **умова**) і визначення функції та функтива. Грунтуючись на цьому, ми можемо визначити **взаємозалежність** як функцію між двома сталими, **детермінацію** як функцію між сталою та змінною й **констеляцію** як функцію між двома змінними. У деяких випадках буде корисним мати термін, що є спільним для взаємозалежності й детермінації (дві функції, функтиви яких мають одну й більше сталих); ми назвемо ці дві функції **когезіями**. Так само іноді ми можемо використовувати спільне означення для взаємозалежності та констеляції (дві функції, спільною рисою яких слугує те, що вони мають функтиви лише одного типу: взаємозалежності мають тільки сталі, констеляції – лише змінні); ми назвемо ці обидві функції разом **реципроціями**. Термін, що напрошується сам собою, оскільки в обидвох функціях на протилежність детермінації не виражено чітко напрям залежності відносно функтивів. Через чітко виражений напрям залежності два функтиви детермінації мають отримати різні назви. Той, що є сталим у детермінації (селекції або специфікації), ми назвемо **детермінованим (селектованим, специфікованим)** функтивом, а змінний у детермінації **детермінувальним (селектувальним, специфікувальним)** функтивом. Про функтив, наявність якого є необхідною умовою для присутності іншого функтива в детермінації,

говорять, що він **детермінується (селектується, специфікується)** останнім, а про функтив, наявність якого не є необхідною умовою наявності іншого функтива в детермінації, говорять, що він **детермінує (селектує, специфікує)** інший функтив. Функтиви, що вступають у реципроцію, можуть, з іншого боку, йменуватися подібно: функтиви, що вступають у взаємозалежність (солідарність, комплементарність), звісно, називаються **взаємозалежними (солідарними, комплементарними)**, і функтиви, що вступають у констеляцію (комбінацію, автономію), – **констелятивними (комбінованими, автономними)**. Функтиви, що вступають у реципроцію, називаються **реципроційними**, а функтиви, що вступають у когезію, – **когезивними**.

Ми сформулювали визначення трьох видів функцій, беручи до уваги випадок, коли наявні два й тільки два функтиви, що входять у функцію. Можна передбачити для всіх трьох видів функцій випадки з більш ніж двома функтивами, але такі **багатобічні (multilateral)** функції можна розглядати як функції між **двобічними (bilateral)** функціями.

Інша відмінність, важлива для лінгвістичної теорії, – відмінність між функцією «*i-i*», або «кон'юнкцією» та функцією «*або-або*», тобто «диз'юнкцією». Саме ця відмінність становить основу процесу й системи: в процесі в тексті існує кон'юнкція, або співіснування функтивів, що входять у неї, у системі ж наявна диз'юнкція, або альтернація – взаємозаміна функтивів, що входять у неї. Розглянемо такі приклади графем:

p e t
m a n

Взаємозамінюючи *p* і *m*, *e* і *a*, *t* і *n* ми отримуємо різноманітні слова, а саме: *pet, pen, pat, pan, met, men, mat, man*. Ці сутності є ланцюгами, що входять у лінгвістичний процес (текст); з іншого боку, *p* і *m* разом, *e* і *a* разом, *t* і *n* разом утворюють парадигми, що входять у лінгвістичну систему. В *pet* представлена кон'юнкція, або співіснування між *p*, *e* і *t*: «фактично» перед очима ми маємо *p*, *e* і *t*; так само існує кон'юнкція, або співіснування між *m*, *a* і *n*, але між *p* і *m* існує диз'юнкція, або вибір: «фактично» перед очима ми маємо або *p*, або *m*; подібним чином існує диз'юнкція, або вибір між *t* і *n*.

У певному сенсі можна сказати, що та сама сутність входить у лінгвістичний процес (текст) і в лінгвістичну систему: розглянутий як компонент (дериват) слова *pet*, *p* вступає в процес і таким чином в кон'юнкцію та розглядається як компонент (дериват) парадигми

p
m

p вступає в систему і таким чином у диз'юнкцію. З погляду процесу *p* є частиною; з погляду системи *p* є членом. Два підходи (з боку тексту й системи) ведуть до визнання двох різних об'єктів, бо змінюється функційне визначення, однак об'єднуючи визначення, ми можемо прийняти погляд, що дає змогу говорити в обох випадках про «одне й те саме» *p*. Попутно треба відзначити, що всі функтиви мови входять і в процес, і в систему, вступають і в кон'юнкцію, або співіснування, і в диз'юнкцію, або вибір (альтернацію), і що

їх визначення в окремому випадку як **кон'юнктив** або **диз'юнктив** – елементів співіснування або вибору – залежить від погляду, з якого вони розглядаються.

У нашій лінгвістичній теорії – на противагу колишній лінгвістичній науці і як свідомо реакція на неї – ми прагнемо встановити однозначну термінологію, але рідко коли зустрічає лінгвіст-теоретик такі труднощі, як тут. Ми спробували назвати функцію «*i-i*» **кон'юнкцією** (відповідно до логічної термінології), або співіснуванням, а функцію «*або-або*» – **диз'юнкцією** (також відповідно до логічної термінології), або альтернацією (взаємозаміною). Але, звісно, буде недоцільно залишати ці позначення. Лінгвісти звикли розуміти під *conjunction* дещо зовсім інше⁸, і ми змушені відповідно до традиції вживати *conjunction* (кон'юнкція) відповідним чином (як одну з так званих «частин мови», навіть якщо ми не вважаємо за можливе визначити її як частину мови). Термін **диз'юнкція** використовувався доволі широко в сучасній лінгвістичній науці для позначення спеціального виду функцій «*або-або*», і тому введення цього терміна як загального позначення для всіх функцій «*або-або*» викликає плутанину й непорозуміння. Нарешті, **альтернація** (*alternation*) – глибоко вкорінене (і більш того, зручне) і незмінне поняття, що застосовується для деяких дуже специфічних видів функцій (особливо для так званого аблаута й умлаута); воно асоціюється з функцією «*або-або*» і насправді є спеціально ускладненою функцією «*або-або*»; через це воно непридатне для загального позначення функцій «*або-або*». Термін **співіснування**, щоправда, не був ще використаний, але ми не рекомендуємо його тому, що серед інших причин, в широкому лінгвістичному вживанні, він буде сплутуватися зі співіснуванням ченів парадигми.

Ми маємо тому шукати інше вирішення тут, як і в інших випадках, наскільки можливо спробувати встановити зв'язок з наявною лінгвістичною термінологією. Зараз у сучасній лінгвістиці поширена практика називати функцію між членами парадигми **кореляцією**. Цей термін здається особливо придатним на позначення функції «*або-або*», а як на найприйнятнішому позначенні для функції «*i-i*» ми зупинимось на терміні **реляція**. Таким чином, ми будемо вживати останнє у вужчому значенні, ніж у логіці, де відношення (*relation*) використовується в основному в тому самому значенні, в якому ми використовуємо слово **функція**. Первинні труднощі, викликані таким вживанням термінів, виявляться легко здоланими.

Ми будемо розуміти таким чином під **кореляцією**⁹ функцію «*або-або*» і під **реляцією**¹⁰ – функцію «*i-i*». Функтиви, які включаються до їх функцій, ми назвемо відповідно **корелятами** і **релятами**. На цьому підґрунті ми можемо визначити **систему** як корелятивну ієрархію, і **процес** як релятивну ієрархію.

Отже, як ми бачили (с. 270–271), процес і система є надзвичайно широкими поняттями, які не може бути зведено виключно для семіотичних об'єктів. Ми вважаємо, що зручними і відповідними традиції позначеннями для

⁸ Цим терміном у традиційній граматиці зазвичай позначаються сполучники. – *Прим. ред.*

⁹ Або **еквівалентністю** (порівн. H. J. U l d a l l, On equivalent relation, “Travaux du Cercle linguistique de Copenhague”, V, p. 71–76).

¹⁰ Або **конексією** (*connexion*).

семіотичного процесу і семіотичної системи будуть відповідно **синтагматика** і **пардигматика**. Коли говорять про мову (у звичайному сенсі слова) – тобто нею ми цікавимося зараз, – можна також використовувати простіші позначення: процес може бути тут названий **текстом**, а система – **мовою**.

Процес і система, що становить його основу, включаються до функції, яка залежно від підходу може розглядатися або як реляція, або як кореляція. Найближчий розгляд функції показує нам, що ми маємо справу з детермінацією, де система є сталою: **процес детермінує систему**. Вирішальним є не зовнішній зв'язок, що полягає в тому, що процес доступніший для непосреднього спостереження, тоді як система маж бути «задана» процесу – «відкрита» в ньому через процедуру і, таким чином, тільки опосередковано пізнана нами тією мірою, якою вона не представлена для нас на підґрунті процедури, виконаної раніше. Цей зовнішній зв'язок створює враження, що процес може існувати без системи, але не навпаки. Насправді вирішальним моментом є те, що існування системи є необхідною передумовою для існування процесу: процес існує завдяки системі, що стоїть за ним, системі, що керує ним і визначає його в його можливому розвитку. Не можна уявити процес – він був би цілком нез'ясовним – без системи, що стоїть за ним. З іншого боку, систему можна уявити без процесу; існування системи не визначається існуванням процесу. Становлення системи не зумовлене виявленням процесом.

Таким чином, не можливо мати текст, не маючи мови, що становить його основу. З іншого боку, можна мати мову, не маючи тексту, побудованого цією мовою. Це означає, що ця мова передбачається лінгвістичною теорією як можлива система, але що жодний процес, стосовний щодо неї, не **реалізований**. Процес тексту **віртуальний**. Це зобов'язує нас визначити **реалізацію**.

Операцію з цим результатом ми назвемо **універсальною**, якщо стверджується, що операція може бути виконана на будь-якому об'єкті; сам результат ми назвемо **універсальними результатами** (universals). З іншого боку, операцію з цим результатом ми назвемо **індивідуальною**, а її результати – **індивідуальними результатами** (particulars), якщо стверджується, що операція може бути виконана на цьому об'єкті, але на жодному іншому. На цьому підґрунті ми назвемо клас **реалізованим**, якщо він може бути об'єктом **індивідуального аналізу**, і **віртуальним**, якщо це не має місця. Ми вважаємо, що отримали таким чином суто формальне визначення, яке захистить нас від метафізичних вимог достатньо ясно пояснювати, що ми розуміємо під словом **реалізація**.

Якщо існує тільки мова (система), але не існує тексту (процесу), що належить їй, тобто наявна мова передбачувана як можлива лінгвістом-теоретиком, але немає тексту, природного чи побудованого ним із системи, то лінгвіст-теоретик може дійсно вважати існування таких текстів імовірним, але не може використовувати їх як об'єкти індивідуального аналізу. Тому в такому разі ми говоримо, що текст є віртуальним, але навіть суто віртуальний текст

передбачає існування реалізованої лінгвістичної системи в сенсі, поданому визначенням. З «реального» погляду це пов'язано з тим, що процес має «конкретніший» характер, ніж система, і що система має «замкнутіший» характер, ніж процес.

Ми закінчимо цей розділ схемою (покликаючись на детальний аналіз функцій, зроблений нами в розділі 9), що представляє види функцій, передбачені нами:

Функція		Реляція	Кореляція
Когезія	Детермінація	Селекція	Специфікація
	Взаємозалежність	Солідарність	Комплементарність
Реципроція	Констеляція	Комбінація	Автономія

12. Знаки і фігури

У сутностей, отримуваних у ході дедукції, можна помітити одну особливість, яка виявляється в тому, що складне речення може бути представлено однією його частиною, а остання – тільки одним словом. Це явище постійно трапляється в різноманітних текстах. У латинському імперативі *і «йди!»* або у англійському вигуку *ah!* Представлена сутність, про яку можна сказати, що вона є складним реченням, його частиною і словом. У кожному з цих випадків ми знаходимо також склад, що включає тільки одну з частин складу (центральну частину (порівн. с. 272–274). Ми маємо бути обережними і прийняти до уваги цю можливість у підготовці аналізу. Для цієї мети ми маємо ввести спеціальне «правило переносу» (правило трансференції), яке не дає змоги ділити цю сутність на надто ранньому етапі процедури і в певних умовах передбачає послідовне перенесення відповідних сутностей неподіленими з одного етапу в інший, на якому піддаються поділу того самого ступеня.

У кожному поділі можна скласти інвентар сутностей, що мають ті самі відносини, тобто здатні займати те саме «місце» в ланцюгу. Ми можемо, наприклад, скласти інвентар речень, які будуть траплятися в різноманітних місцях; в певних умовах це може привести до інвентаря всіх головних і всіх підрядних речень. Аналогічно можна скласти інвентар усіх слів, усіх складів і всіх частин складів з певною функцією; в певних умовах це приведе до інвентаря усіх центральних частин складів. Такі інвентарі необхідно складати для того, щоб задовольнити вимозі вичерпного опису. Подібна процедура дасть змогу виявити особливий вид функції, що існує між сутностями, які можуть займати одне місце в ланцюгу.

Порівнюючи інвентарі, отримані на різних етапах дедукції, ми побачимо, що їх обсяг буде зростати з ходом процедури. Якщо текст необмежений, тобто може бути продовжений постійним додаванням нових частин, що має місце в живій мові, взятій як текст, можна буде виявити необмежену кількість складних речень, необмежену кількість їхніх частин, необмежену кількість слів. Однак рано чи пізно в процесі дедукції настане момент, коли кількість сутностей, що увійшли в інвентар, стане обмеженою, і далі вони будуть постійно зменшуватися. Бесперечно, мова має обмежену кількість складів,

хоча ця кількість може бути відносно великою. Щодо складів, які допускають поділ на центральні й маргінальні частини, то кількість членів цих класів буде меншою, ніж кількість складів у мові. Коли частини складів піддається подальшому поділу, ми отримуємо сутності, які традиційно називають фонемами; їх кількість у будь-якій мові зазвичай настільки мала, що може бути визначене двозначною цифрою, в багатьох мовах – дуже низькою (близько 20).

Ці факти, встановлені індуктивним досвідом у всіх мовах, досліджених дотепер, становить основу винайдення алфавіту. Фактично, якби не існувало обмежених інвентарів, лінгвістична теорія не змогла б сподіватися досягнути своєї мети – зробити можливим простий і вичерпний опис системи, на яку спирається текст. Якби в результаті аналізу, як би довго він не тривав, не було отримано обмеженого інвентаря, вичерпний опис був би неможливим. І що менший буде інвентар, яким закінчується аналіз, то краще ми зможемо задовольнити емпіричний принцип у його вимозі простого опису. Тому для лінгвістичної теорії має велике значення можливість уточнення ідеї, що становить основу винайдення письма, а саме ідеї аналізу, що веде до найменшого числа сутностей і можливо найменшої їх тривалості.

Два спостереження, зроблені нами тут (1. Сутність може іноді бути тією самою тривалістю, що і сутність іншого ступеня (приклад з і); 2. Обсяг інвентаря зменшується в ході процедури від необмеженого до обмеженого і, нарешті, до сильно обмеженого), особливо важливі в розгляді мови як **системи знаків**.

Сутність аналізу не зміниться від факту існування мов, що не мають словотворчих і словозмінних афіксів, або того факту, що навіть у мовах з афіксами можуть зустрітися слова, що складаються з одного кореня. Вище ми зробили загальне зауваження про те, що сутність може іноді мати ту саму протяжність, що й сутність вищого ступеня, і в цьому разі вона повинна переноситися в нерозділеному вигляді від операції до операції; цей факт не викликає більше ніяких труднощів. Саме з цієї причини аналіз має ту саму загальну форму як у цьому, так і в усіх інших випадках, і його можна буде продовжувати доти, поки текст не буде вважатися вичерпаним. Коли, наприклад, аналіз такого англійського слова, як *in-act-iv-ate-s*, буде виконаний, можна показати, що в результаті його отримано п'ять різних сутностей, кожна з яких несе значення, і, отже, в цьому разі ми матимемо п'ять знаків.

Передбачаючи такий детальний аналіз на традиційній основі, ми, можливо, звернемо увагу на той факт, що “значення”, яке несе кожна з мінімальних сутностей, має розумітися як суто контекстуальне. Жодна з мінімальних сутностей, включаючи корені, не має такого “незалежного” існування, щоб їй можна було приписати лексичне значення. Але з погляду, прийнятого нами – з погляду продовженого аналізу на основі функцій у тексті, – не існує інших доступних сприймань значень, ніж значення контекстуальні; будь-яка сутність, а, отже, також і будь-який знак визначається відносно, а не абсолютно, і тільки за своїм місцем у контексті. З цього погляду безглуздо розрізняти значення, які з'являються тільки в контексті, і значення, про які

можна сказати, що вони мають незалежне існування, або, ідучи за прадавніми китайськими граматами, – “порожні” і “повні” слова. Так звані лексичні значення в деяких знаках є не що інше, як штучно ізольовані контекстуальні значення або їх штучний переказ. В абсолютній ізоляції жоден знак не має ніякого значення; будь-яке знакове значення виникає в контексті, під яким ми розуміємо ситуаційний або експліцитний контекст, неважливо який, оскільки в необмеженому або продуктивному тексті (живій мові) ми завжди можемо перетворити ситуаційний контекст в експліцитний контекст. Отже, ми не повинні вважати, наприклад, що іменник більш значимий, ніж прийменник, або що слово більш значиме, ніж словотворчий або словозмінний афікс. Порівнюючи одну сутність з іншою, ми можемо говорити не лише про відмінність у значенні, але й про відмінність видів значення; що ж до всіх цих сутностей, то тут ми можемо говорити про значення так само відносно. Цього не змінить і той факт, що значення в традиційному змісті – поняття розпливчате (надалі воно буде піддано нами пильнішому розгляду).

За спроб аналізувати знакові вираження в такий же спосіб індуктивний досвід показує, що в усіх дотепер розглянутих мовах існує етап в аналізі вираження, на якому одержувані сутності більше не можуть бути носіями значення й тому не є більше знаковими вираженнями. Склади й фонemi не є знаковими вираженнями, а лише частинами знакових виражень або похідними від них. Якщо знакове вираження, наприклад, слово або афікс, може складатися з одного складу і з однієї фонemi, це ще не означає, що склад є знаковим вираженням або що фонема є знаковим вираженням; це означає тільки, що деякі сутності можуть переноситися, не піддаючись аналізу, від однієї операції до іншої. З одного боку (в аналітичній операції), *s* в *in-act-ivate-s* є знакове вираження, з другого боку (в іншій аналітичній операції), – це фонема. Два підходи ведуть до визнання двох різних об'єктів. Ми прекрасно можемо зберегти формулювання, за яким знакове вираження *s* включає одну й тільки одну фонему, але це не те саме, що ідентифікувати знакове вираження з фонемою; фонема входить в інші комбінації, де вона не є знаковим вираженням (наприклад, у слові *sell*).

Таке міркування примушує нас залишити спробу аналізу за “знаками”, і нам доводиться визнати, що опис згідно з нашими принципами має аналізувати зміст і вираження окремо, де кожний із двох аналізів буде фактично виділяти обмежене число сутностей, які не обов'язково можуть бути обопільно однозначно співвіднесені із сутностями протилежного плану.

Відносна економія між інвентарем знаків і незнаків повністю відповідає тому, що, очевидно, є метою мови. Мова за своєю метою – насамперед знакова система; щоб повністю задовольняти цій меті, вона завжди має бути готовою до витворення нових знаків, нових слів або нових коренів. Але за всієї своєї безмежної надмірності для того, щоб бути повністю адекватною, мова має бути зручною в обігу, практичною в засвоєнні і вживанні. За умови необмеженого числа знаків це досягається тим, що всі знаки будуються з незнаків, кількість яких обмежена, і переважно строго обмежена. Такі незнаки,

що входять у знакову систему як частина знаків, ми назвемо **фігурами**; це суто операційний термін, що вводиться просто для зручності. Отже, мова організована так, що за допомогою множини фігур і завдяки їх все новим і новим розташуванням може бути побудований легіон знаків. Якби мова не була такою, вона була би знярядям, непридатним для свого завдання. Отже, є всі підстави припускати, що в зазначеній рисі – побудова знака з обмеженого числа фігур – виявляється найістотніша риса в структурі будь-якої мови.

Це означає, що мови не можуть описуватися як суто знакові системи. За метою, що звичайно приписується їм, вони насамперед знакові системи; але за своєю внутрішньою структурою вони насамперед дещо інше, а саме – системи фігур, які можуть бути використані для побудови знаків. Визначення мови як знакової системи за найближчого розгляду показало себе незадовільним. Воно торкається тільки зовнішньої функції мови, її стосунку до позалінгвальних чинників, що оточують її, але не її власних, внутрішніх функцій.

13. Вираження і зміст

Дотепер ми свідомо дотримувалися традиційного погляду, за яким знак насамперед є знак для чогось. Такий погляд, звичайно, збігається із загальнопоширеною думкою й, більше того, із розумінням, досить поширеним серед епістемологів і логіків. Але нам залишається довести, що це розуміння лінгвістично неспроможне, і в цьому ми погоджуємося з сучасною лінгвістичною думкою.

У той час, як, за першим поглядом, знак є **вираження**, що вказує на **зміст**, який перебуває поза самим знаком, за другим поглядом (який висунутий, зокрема, Ф. де Соссюром і якого дотримується Л. Вайсгербер), знак є явищем, що породжене зв'язком між вираженням і змістом.

Кращий вибір одного з цих поглядів – питання їх практичної придатності. Щоб відповісти на це питання, ми повинні певний час уникати нагадування про знаки, тому що саме це поняття ми маємо визначити. Замість цього ми будемо говорити про щось, існування чого ми припускаємо встановленим, саме про **знакову функцію**, що наявна між двома сутностями – **вираженням** і **змістом**. На цій основі ми зможемо вирішити, як зручніше розглядати знакову функцію – як зовнішню чи як внутрішню функцію тієї сутності, яку ми назвемо **знаком**.

Ми ввели тут терміни **вираження** і **зміст** як позначення функтивів, що включаються в знакову функцію. Це суто операційне й формальне визначення, і в цьому контексті не потрібно надавати термінам **вираження** й **зміст** іншого значення.

Між функцією і класом її функтивів завжди існує солідарність: функція неможлива без своїх функтивів, а функтиви – усього лише кінцеві точки функції й, отже, неможливі без неї. Якщо та сама сутність включається почергово в різні функційні відносини й таким чином селектується ними, то річ у тім, що в кожному випадку ми маємо справу не з тим самим функтивом, а з різними функтивами, різними об'єктами, що залежать від обраного погляду,

тобто залежними від функції, з погляду якої ці явища розглядаються. Це не заважає нам судити про “ту ж саму” сутність з інших поглядів, наприклад, розглядаючи функції, що входять у цю сутність (функції, пов’язані з її сегментами) і що встановлюють її. Якщо декілька груп функтивів включаються в те саме функційне відношення (функцію), це означає, що існує солідарність між функцією й цілим класом цих функтивів і що, отже, кожний окремий функтив обирає функцію.

Існує солідарність між знаковою функцією й двома її функтивами – вираженням і змістом. Існування знакової функції без одночасної присутності обох цих функтивів неможливе; вираження ж і його зміст, або зміст і його вираження, ніколи не зустрічаються разом без знакової функції, що наявна між ними.

Знакова функція сама по собі є солідарністю. Вираження й зміст солідарні – вони необхідно передбачають одне одного. Певне вираження є вираження остільки, оскільки це вираження змісту, а зміст є змістом остільки, оскільки це зміст вираження. Тому, за винятком випадків штучної ізоляції, не може бути змісту без вираження й вираження без змісту. Якщо ми думаємо не говорячи, така думка не є мовним змістом і функтивом знакової функції. Якщо ми говоримо не думаючи й виголошуємо послідовності звуків, з якими слухач не може зв’язати ніякого змісту, така мова буде абракадаброю, але не мовним вираженням і не функтивом знакової функції. Звичайно, відсутність змісту не потрібно плутати з відсутністю значення: вираження може мати зміст, який з певного погляду (наприклад, з погляду нормативної логіки або фізикалізму) можна охарактеризувати як такий, що не має значення, однак він є змістом. Таким чином існує солідарність між знаковою функцією та двома її функтивами – вираженням і змістом. Існування знакової функції без одночасної присутності обох цих функтивів неможливе; вираження ж і його зміст, або зміст і його вираження, ніколи не зустрічаються разом без знакової функції, що існує між ними.

Якщо, аналізуючи текст, ми не візьмемо до уваги знакову функцію, то не зможемо провести межу між знаками й розділити індивідуальні знаки на складові частини їхньої фігури. У такому випадку ми просто не зможемо дати вичерпний (і тому, у нашому сенсі слова, емпіричний) опис тексту, що пояснює функції, які цей текст установлює. Ми будемо позбавлені об’єктивного критерію, здатного дати основу для аналізу.

Соссюр, бажаючи розтлумачити поняття знакової функції, намагався розглядати вираження і зміст, узяті окремо, безвідносно до знакової функції, і досяг такого результату:

“Взяте саме по собі мислення схоже на туманність, де ніщо не розмежоване. Немає наперед установлених ідей, і немає ніяких розрізень до появи мови... Звукова субстанція не є чимось більш стійким і застиглим, ніж мислення; вона – не готова форма, у яку слухняно відливається думка, але м’яка речовина, пластична матерія, яка у свою чергу поділяється на окремі частки, що можуть служити необхідними для думки “означуваними”. Отже,

ми можемо зобразити . . . мову у вигляді ряду суміжних підрозділів, накреслених як у нескінченному плані невиразних ідей, так і в настільки ж невизначеному плані звуків . . . мова виробляє свої одиниці, оформлюючись між двома безформними масами . . . ця комбінація створює форму, а не субстанцію”¹¹.

Але цей педагогічний прийом, як би блискуче він не був виконаний, не має сенсу, і сам Соссюр повинен був дійти до цього висновку. У науці, що уникає зайвих постулатів, немає підстави для припущення, що субстанція змісту (думка) і субстанція вираження (потік звуків) передують мові в часі або в ієрархічному ряді, або навпаки. Якщо ми збережемо термінологію Соссюра – і будемо виходити саме з його припущень, – стане зрозумілим, що субстанція залежить від форми такою ж мірою, наскільки існує винятково завдяки їй і жодним чином не має незалежного існування.

З другого боку, очевидно, було б виправданим зрівняти різні мови й потім виявити чинник, спільний для всіх них і загальний для всіх мов взагалі, скільки б їх не залучалося для порівняння. Цей чинник – якщо ми виключимо структуральний принцип, який включає знакову функцію і всі виведені з неї функції (принцип, що є, безумовно, загальним принципом для всіх мов, але вираження якого є специфічним для кожної окремої мови), – буде сутністю, що визначається тільки за своєю функцією до структурального принципу мови і за всіма чинниками, що відрізняють одну мову від іншої. Цей загальний чинник ми назвемо матеріалом (*purport*). Отже, ми виявляємо, що ланцюги

jeg véd det ikke	(данськ.)	}	«не знаю»
I do not know	(англ.)		
je ne sais pas	(франц.)		
en tiedä	(фінськ.)		
naluvava	(ескім.)		

незважаючи на всі відмінності, мають спільний чинник, а саме матеріал, саму думку. Цей матеріал, розглянутий так, існує попередньо як аморфна маса, як нерозчленована сутність, яка визначається тільки своїми зовнішніми функціями, а саме своєю функцією до кожної з мовних пропозицій, наведених нами. Ми можемо припустити, що цей матеріал має піддатися аналізу з багатьох поглядів, постаючи предметом багатьох різних аналізів, у результаті яких він постане у вигляді багатьох різних об’єктів. Він може, наприклад, бути проаналізований з того чи того логічного або з того чи того психологічного погляду. У кожній із розглянутих мов аналіз має проводитися по-різному. Цей факт можна витлумачити тільки як вказівку на те, що матеріал розташований, розчленований, сформований по-різному в різних мовах:

¹¹ Ми відволіклися від того факту, що один і той самий матеріал у різних мовах може бути сформований у зовсім різних ланцюгах: франц. *Je l’ignore* і ескім. *asuk* або *asukiak* (похідне від *aso*, яке саме по собі означає “достатньо!”)

у данській: спочатку *jeg* “я”, потім *véd* “знаю” (теперішній час, дійсний спосіб), потім об’єкт *det* “це”, потім заперечення *ikke*;

в англійській: спочатку *I* “я”, потім дієслівне поняття, яке не виражене виразно в данській пропозиції, потім заперечення й лише згодом поняття “знати” (але в жодному разі не поняття, відповідне до данської форми теперішнього часу дійсного способу *véd*; і без додатка);

у французькій: спочатку *je* “я”, потім *ne* – вид заперечення (яке, однак, є зовсім відмінним від данського й англійського, тому що воно не має значення заперечення у всіх комбінаціях), потім “знати” (теп. ч. дійсн. сп.) і, нарешті, особливий спеціальний знак, що його деякі називають запереченням, але здатний означати також “крюк”; як і в англійському, додаток відсутній;

у фінській спочатку йде дієслово, що означає “я – не” (або, точніше, “не я”, тому що знак для “я” стоїть останнім; заперечення у фінській мові є дієсловом, що змінюється за особами й числами: *en* “я – не”, *et* “ти – не”, *ei* “він – не”, *emme* “ми – не” і т.д.), а потім поняття “знати” у формі, що має значення імператива в інших комбінаціях; додаток відсутній;

в ескімоській “той, хто не знає-є-я-це” – дієслово, утворене від *nalo* “неуцтво” із суфіксами для першої особи суб’єкта й третьої особи об’єкта .

Отже, ми бачимо, що неоформлений матеріал, отриманий з усіх цих лінгвістичних ланцюгів, по-різному формується в кожній із мов. Кожна мова проводить свої межі в аморфній “масі думки”, по-різному розташовує їх і виділяє різні чинники; поміщає центри ваги в різних місцях і дає їм різну емпфу. Це схоже на ту саму жменю піску, яка набуває зовсім різних форм, або на хмару в небі, що з кожною хвилиною змінює свої обриси на очах Гамлета. Подібно до того, як пісок може набувати різних форм, а хмара знову й знову змінювати свої обриси, набуває різної форми або різної структури в різних мовах і досліджуваний нами матеріал. Форма цього матеріалу детермінована тільки функціями мови, звідси виводиться знакова функція й інші функції. Матеріал щораз залишається субстанцією для нової форми й не може існувати інакше, ніж у вигляді субстанції для тієї або тієї форми.

Отже, в лінгвістичному сенсі, у його процесі, ми встановлюємо специфічну **форму, форму змісту**, яка незалежна й довільна у стосунку до матеріалу, і формує його в **субстанцію змісту**.

Не потрібно тривалих міркувань, щоб бачити, що сказане є істинним і для системи змісту. Можна сказати, що парадигма в одній мові й відповідна парадигма в іншій мові покривають ту саму площину матеріалу, який, будучи абстрагований від цих мов, становить нерозчленований аморфний континуум, на якому провела межі формувальна дія мов.

За межами парадигм, установлених у різних мовах для позначень кольору, ми можемо, віднімаючи відмінності, знайти такий аморфний континуум-колірний спектр, у якому кожна мова довільно встановлює свої межі. Хоча формації в цій площині матеріалу здебільшого приблизно ті ж самі в найпоширеніших європейських мовах, нам не потрібно ходити далеко, щоб знайти в них розбіжності. В уельській англійській *green* “зелений” буде

відповідати *gwyrd* або *glas*; *blue* “синій” – *glas*; *gray* “сірий” – *glas* або *llwyd*; *brown* “коричневий” – *llwyd*. Так би мовити, частина спектру, займана англійським *green*, розсікається в уельській лініїю, що відносить частину її до тієї сфери, у якій виявиться англійське слово *blue*, тоді як англійська межа між *green* і *blue* не властива уельській. Більше того, в уельській немає межі, як в англійській, між *blue* і *gray* і так само немає межі між *gray* і *brown*. З іншого боку, площина, займана англійським *gray*, перетинається в уельській так, що половина її належить до площини англійського *blue*, а половина до сфери англійського *brown*. Схематичне зображення показує невідповідність меж:

		gwyrd
“зелений”	green	
“синій”	blue	glas
“сірий”	gray	
“коричневий”	brown	llwyd

Латина і грецька так само показують розбіжність із основними європейськими мовами в цій площині. Перехід від “світлого” до “темного”, який складається із трьох сфер в англійській і ще в багатьох мовах (біле, сіре, чорне), в інших мовах поділяється на різну кількість площин за допомогою усунення або диференціації середньої площини.

Парадигми морфем показують той самий стан речей. Сфера числа поділяється по-різному в мовах, що розрізняють лише однину та множину, у мовах, у яких ще додається двоїна (наприклад, давньогрецька й литовська), і в мовах, що мають також паукальне або просто потрійне число (як більшість меланезійських мов, західноіндонезійська мова *сангір* на островах між Мінданао й Целебесом і південно-східна австралійська мова *кулін* у деяких своїх діалектах), а також четвертинне число (наприклад, мікронезійська мова на островах Гілберта). Площина часу членована по-різному (описові форми не враховуються) як у мовах, що мають лише минулий і теперішній час (наприклад, англійська, де через це теперішній час займає також ту площину, яка в інших мовах зайнята майбутнім), так і в мовах, що проводять межу між теперішнім і майбутнім. З другого боку, межі різні в мовах, які (як латинська, давньогрецька, французька) розрізняють декілька видів минулого часу.

Ця розбіжність у межах тієї самої площини матеріалу виявляється скрізь. Порівняємо, наприклад, такі відповідності між данською, німецькою та французькою:

<i>Данська</i>	<i>Німецька</i>	<i>Французька</i>
“дерево” træ	Baum	arbre
	Holz	bois
“ліс” skov	Wald	forêt

Враховуючи це, ми зможемо зробити висновок, що в одній із двох сутностей, що є функтивами знакової функції, саме в змісті знакова функція утворює форму, **форму змісту**, яка з погляду матеріалу довільна, може бути пояснена лше знаковою функцією й, мабуть, солідарна з нею. У цьому сенсі Соссюр, що розрізняє форму й субстанцію, безумовно, має рацію.

Те ж саме спостерігається і в іншій із двох сутностей, що є функтивами знакової функції, а саме у вираженні. Так само, наприклад, як ми можемо утворити сферу кольору або площини морфем, які діляться по-різному в різних мовах (тобто кожна мова має свою власну кількість слів для позначення кольору, свою власну кількість граматичних чисел, свою власну кількість часів і под.), ми зможемо через вирахування індивідуальних властивостей в порівнянні мов утворити площини фонетичного характеру, які поділяються по-різному в різних мовах. Ми можемо, наприклад, думати про фонетико-фізіологічну площину рухів, яка, звичайно, може бути представлена в просторі з декількома вимірами як нерозчленований, але такий, що піддається аналізу, континуум – наприклад, на основі есперсенівської системи “антальфabetичних” формул. У таку аморфну площину доволно входить у різних мовах різна кількість фігур, оскільки межі проходять у різних точках у межах континууму. Прикладом може бути континуум, утворений контуром піднебіння від гортані до губів. У відомих мовах ця зона звичайно поділяється на три площини: задня k-площина, середня t-площина і передня p-площина. Розглядаючи тільки вибухові приголосні, ми виявляємо, що ескімоська і латинська розрізняють дві k-площини, лінії поділу яких не збігаються в цих мовах. Ескімоська поміщає межу між увулярною й велярною площинами, латинська – між велярною та велярно-палатальною. Багато мов Індії розрізняють дві t-площини: ретрофлексну й дентальну. Іншим настільки ж очевидним континуумом є сфера голосних: кількість голосних міняється в переході від мови до мови завдяки межовим розбіжностям. Ескімоська проводить відмінність між і-площиною, u-площиною й a-площиною. У більшості відомих мов перша з них розщеплювана на вужчу і-площину й e-площину, друга – на вужчу u- площину й o-площину. У деяких мовах кожна із цих площин, або одна з них, може перетинатися лінією, що розрізняє округлені

голосні (*в, ø; и, о*) і неокруглені голосні (*і, е; ш, ђ*). Ці останні – цікаві “глухі” голосні, є рідкісними в Європі; вони виявлені, наприклад, у тамільській, у багатьох східноалтайських мовах і в румунській; за ступенем відкритості *е, і* та *и* можуть бути утворені, крім того, голосні, наприклад, середнього ряду *и*, як у норвезькій і шведській, або неокруглене (*і*), як у російській і т.ін. Зокрема, через надзвичайну рухливість язика як артикуляційного органа можливості, якими може скористатися мова, нескінченно великі; але характерно те, що кожна мова встановлює свої межі серед нескінченності можливостей.

Оскільки щодо вираження речі упорядковані, мабуть, так само, як і відносно змісту, для нас буде зручним підкреслити цей паралелізм, використовуючи ту саму термінологію, яка була застосована до змісту, і для вираження. Ми зможемо тоді говорити про **матеріал вираження**, і, навіть якщо це незвично, очевидно, ніякі факти не суперечать цьому. У наведених нами прикладах континуум голосних і контур піднебіння є фонетичними сферами матеріалу, який оформлений по-різному в різних мовах (залежно від специфіки функцій кожної мови) і який тому підпорядкований їхній формі вираження як **субстанції** вираження.

Наші спостереження стосувалися **системи** вираження; але подібно, як у випадку зі змістом, ми можемо продемонструвати й для **процесу**. Лише завдяки когезії між системою і процесом специфічність утворення системи в даній мові неминуче відбивається на процесі. Частково внаслідок проведених у системі меж, що не збігаються в різних мовах, а частково через можливості реляції між фонемами в ланцюзі (деякі мови, наприклад, різні австралійські й африканські, зовсім не допускають груп приголосних, інші мають лише певні групи приголосних, відмінні в різних мовах; поставлення наголосу в слові також керується різними законами в різних мовах) **той самий матеріал вираження може бути формований по-різному** в різних мовах. Англійське [bɜ:lɪn], німецьке [ber'li:n], данське [bær'li?n], японське [berulɪnu] становлять відмінність форми того самого матеріалу вираження (назви міста Берлін). Звичайно, не має значення, що матеріал змісту в цьому прикладі виявився тим самим. Подібно до цього можна сказати, що, наприклад, вимова англійського *got* “одержав”, німецького *Gott* “бог” і данського *godt* “добре” є різними формами того самого матеріалу вираження; у цьому прикладі матеріал вираження однаковий, але матеріал змісту різний, так само як у данськ. *jeg véd det ikke* і англ. *I do not know* “Я не знаю” представлений однаковий матеріал змісту і різний матеріал вираження.

Коли особа, знайома з функційною системою певної мови (тобто своєї рідної мови), сприймає матеріал змісту або матеріал вираження, вона формує його відповідною мовою. Істотна частина того, що в побуті називається “говорити з акцентом”, полягає у формуванні матеріалу вираження, згідно зі схильностями, викликаними фактами рідної мови.

Із цього міркування, таким чином, виявляється, що дві сутності, що включаються в знакову функцію, тобто вираження й зміст, поводяться однаково щодо неї. Завдяки знаковій функції, і тільки завдяки їй, існують два

її функтиви, які можна тепер точно позначити як форму змісту й форму вираження. Подібним же чином завдяки формі змісту й формі вираження, і лише завдяки ним, існують відповідно субстанція змісту й субстанція вираження, які виникають за допомогою проєкції форми на матеріал, так само як розгорнута сітка відкидає тінь на нерозділену поверхню.

Якщо повернутися до питання, з якого ми почали, щодо найвідповіднішого значення для слова **знак**, можна тепер набагато ясніше побачити основу протиріччя між поглядами традиційної й сучасної лінгвістики. Імовірно, правильно, що знак є знак чогось і це щось у деякому змісті перебуває за межами самого знака. Так, слово *кільце* (*ring*) становить знак для позначення певного предмета на моєму пальці, і цей предмет у якомусь (традиційному) змісті не входить сам по собі до складу знака. Але предмет на моєму пальці є сутністю субстанції змісту, а субстанція змісту завдяки знаку організує у форму змісту і входить до складу знака поряд з іншими різними сутностями субстанції змісту (наприклад, із дзвінком мого телефона)¹². Вираз “знак є знаком чогось” означає, що зміст може підкорювати собі це “щось”, що постає як субстанція змісту. Раніше ми відчули необхідність використовувати слово **матеріал** не тільки у зв’язку зі змістом, але й у зв’язку з вираженням. Подібно до цього й тепер в інтересах ясності, всупереч визнаним сьогодні поняттям, недостатність яких стає зовсім очевидною, ми прагнемо говорити про знак також і з протилежного погляду. І дійсно, ми з таким самим правом можемо сказати, що знак є знаком субстанції вираження. Звукова послідовність [riŋ] сама по собі, як одиничне явище, вимовлене *hic et nunc*, є сутністю субстанції вираження лише завдяки знаку, оскільки вона підпорядкована формі вираження й розглядається завдяки їй як сутність, тотожна іншим різним сутностям субстанції вираження (маються на увазі всі інші можливі вимови, інші люди або інші ситуації – для того самого знака).

У такому випадку знак, як би це не видавалося парадоксальним, є знаком субстанції змісту й знаком субстанції вираження. Саме в цьому сенсі можна сказати, що знак є знаком чогось. З іншого боку, ми не бачимо особливої підстави для того, щоб називати знаком знак лише субстанції змісту або (про що, звичайно, не може бути й мови) тільки субстанції вираження. Знак – це двобічна сутність, яка, подібно до бога Януса, діє у двох напрямках і діє подвійно: “назовні” – щодо субстанції вираження і “всередину” – щодо субстанції змісту.

Уся термінологія довільна, й, отже, ніщо не перешкоджає нам використовувати слово **знак** як особливе позначення форми вираження (або, якби ми захотіли, як позначення субстанції вираження, хоча це нераціонально, тому що ні до чого не призводить). Але виглядає зручнішим використовувати слово **знак** для позначення одиниці, що складається з форми змісту й форми вираження та установлені на основі солідарності між цими двома формами,

¹² Англ. *ring* “кільце” і *to ring* “телефонувати” збігаються за своїм звуковим складом. – Прим. ред.

яку (солідарність) ми назвали **знаковою функцією**. У тому разі, коли слово **знак** використовується для позначення лише вираження, або частини його, відповідна термінологія, хоча й об'єднана у формальну систему, може призвести до поширеного хибного уявлення, за яким мова є не що інше, як номенклатура або запас етикеток для наявних предметів. Слово **знак** завжди за своєю природою пов'язується з ідеєю позначуваного; тому слово **знак** має використовуватися так, щоб відношення між знаком і позначуваним поставало якомога яснішим і не зазнавало небезпечного спрощення.

ОСНОВИ ГЛОССЕМАНТИКИ

Дослідження методології гуманітарних наук зі спеціальним застосуванням до лінгвістики

Частина I. Загальна теорія

Загальні принципи

Позиція гуманітарних наук¹³ щодо точних наук багато разів обговорювалася, хоча дотепер з цього питання ніби-то не зроблено таких висновків, які б стали загальноновизнаними. Очевидно, між цими двома групами дисциплін існує досить суттєва різниця, і питання про те, в чому саме полягає ця різниця та яка її причина, є не лише дуже важким і складним, але викликає ще досить сильні емоції.

Ніхто не заперечуватиме, що природничі науки, особливо фізика, досягли вищого рівня розвитку, ніж гуманітарні, що вони, просто кажучи, досягли більших успіхів. Обговорювати потрібно не те, чи дійсно це так, а те, чому це так, або, якщо висловлюватись точніше, необхідно з'ясувати, чи зумовлено відставання гуманітарних наук яким-небудь внутрішньо їм властивим – а тому неминучим – чинником і чи зможуть гуманітарні науки, змінивши свої методи, стати в загальний ряд і досягти таких саме великих успіхів. Враховуючи сучасне світове політичне й економічне становище, необхідно визнати, що це питання викликає певне як практичне, так і теоретичне зацікавлення. Наші теперішні невдачі пояснюються просуванням науки, що занадто нас випередила, інакше кажучи, невідповідністю між мистецтвом, за допомогою якого ми керуємо неживою та нижчими ділянками живої природи, і незграбністю, з якою ми вирішуємо питання, що стосуються людей¹⁴. Дехто стверджує, що джерелом зла є низький моральний рівень; так це чи ні, але, очевидно, що краще розуміння реального стану речей у людському суспільстві має принести всім нам велику користь.

Історики (що набагато частіше говорять на цю тему, ніж їхні колеги з інших гуманітарних наук) зазвичай повторюють, що предмет їхнього дослідження настільки хиткий і зазнає таких коливань і випадкових змін, що було б цілком безнадійно заходитися його систематизувати. Так, Буркхардт у своїх «Роздумах про загальну історію» («Weltgeschichtliche Betrachtungen») відзначає: «Історія є найменш науковою з усіх наук, хоч вона й повідомляє багато такого, що варте вивчення. Точні визначення належать до царини логіки, а не до сфери історії, де все хитке й перебуває у постійних змінах і сумішах. Філософські й історичні поняття суттєво відрізняються своїм

Див. H.J. Uldall. Outline of Glossemantics, «Travaux du Cercle linguistique de Copenhague», vol. X, Copenhague, 1957.

¹³ Через відсутність кращого терміна, я постійно користуватимусь цим, коли говоритиму про дисципліни, що вивчають соціальні аспекти людського існування. Використувати термін «соціальні науки» означало б напрошуватися на запитання: «А які ще науки існують?»

¹⁴ Очевидно, що ці судження зовсім не є безперечними; їх цілковито потрібно віднести до особистих поглядів автора. – Прим. ред.

характером і походженням; перші формулюють якомога чіткішими й довершеними, другі викладаються в найбільш плинному й загальному вигляді».

Це, зрозуміло, досить прийнятний погляд, і можна зрозуміти, що вчений, який відчуває, як ґрунт хитається в нього під ногами, приходить до висновку, що він у змозі дати лише простий звіт про події, які він спостерігає, користуючись лише звичайними життєвими поняттями. Багато етнографів і соціологів, не кажучи вже про звичайних економістів, зазнають схожих відчуттів. Тим не менш залишається недоведеним, що недоліки, на які скаржиться історик, властиві досліджуваному матеріалу, а не застосовуваному методу для його аналізу. Не існує причин, які могли б примусити нас заздалегідь переконатися в тому, що предмет точних наук властиво стабільніший, ніж матеріал історії, і тим не менш ученим вдалося застосувати (навіть до аналізу самого руху) ті «чіткі й довершені» поняття, які історик, за своїм власним переконанням, не в змозі використовувати.

Доказ, наведений Буркхардтом, сутнісно є новою формою старого покликання на винятковість і непередбачуваність людського єства. Цю ж думку можна виявити, наприклад, у твердженні Л.Х. Грея про те, що лінгвістика «не є точною наукою в тому сенсі, у якому точними є математика та хімія; людський чинник надто сильний у ній, щоб вона могла здійснювати суто механічні операції»¹⁵.

Якщо дві свічки на обідньому столі горять не зовсім однаково – а вони в рідкісних випадках можуть горіти однаковим полум'ям, – то за аналогією можна б було зробити висновок, що пов'язаний зі свічкою чинник надто сильний для того, щоб дати змогу фізиці або хімії здійснити суто механічні операції. Однак разом з тим виявляється можливим (і, більш того, звичайно так і чинять) пояснити різницю у стані двох свічок впливом різниці у побудові цих свічок або ж різними зовнішніми обставинами, такими, як температура або повітряні струмені. «Пов'язаний із свічкою чинник» тим самим позбувається своєї таємничості та виявляється насправді простим сполученням цілком звичайних явищ, які можуть бути предметом розрахунків. Чи не виявиться, що і «людський чинник», про який говорить Грей, можна буде звести до подібного сполучення простих явищ?

Прогрес у наших знаннях досягався лише тоді, коли люди намагалися критикувати апріорні переконання, що виявляються настільки могутніми, що їх ніколи не піддавали перевірці. Розвиток анатомії, фізіології, еволюційної біології затримувався, доки існувала віра в те, що людське тіло відмінне від усього іншого суцього. Гуманітарним наукам заважав вийти із ембріонального стану той самий погляд на людський рід як на якусь космічну аристократію й переконання, що людський розум – це щось цілком особливе, єдина сфера у всесвіті, що підпорядкована загадковій силі Вільної Волі й тому недосяжна для

¹⁵ L.H. Gray, Foundations of language, New York, 1939, p.4.

дослідження в такому напрямку або тими методами, які можна застосувати до всіх інших сфер¹⁶.

Однак психологія, хоча сама вона навряд чи уже стала точною наукою, показала, що Вільна Воля далеко не така вільна, як нам хотілося би думати, що предмет дослідження психології (у наші дні навряд чи можна наважитися ужити слово «розум») є результатом впливу спадкоємності та навколишнього середовища й тому людську поведінку, як і поведінку рослин і тварин, у принципі можна передбачити, якщо знати чинники, що її зумовлюють. Цей результат впливу спадкоємності та навколишнього середовища є, безумовно, винятково складною структурою, і, можливо, ніколи не можна буде зібрати достатні дані, що стосуються того чи того представника людського роду, аби передбачити його поведінку в усіх подробицях з високою мірою вирогідності (хоча ми повинні остерігатися недооцінки досягнень наших нащадків упродовж мільйона років, протягом яких, як можна зараз припускати, життя буде існувати на Землі). Однак розпізнати ті чи ті явища в житті суспільства можна уже й зараз, а отже, більше немає сенсу у погляді на «людську природу» як на чинник, що зовсім не піддається урахуванню й тому має неминухо знецінити будь-яку спробу перетворення гуманітарних наук у дещо, що заслуговує на повагу.

Містична віра в те, що у мові існують темні закутки, що не піддаються аналізу й можуть бути досягнені лише інтуїтивно, за допомогою «мовного чуття» й повного занурення в «народну душу», утвердилася в лінгвістів у зв'язку із зайняттями літературою, якими майже завжди супроводжуються дослідження мови. Як із гиркотою зауважує Блумфілд, «загально визнаною прихильністю користується обговорення літературних цінностей – тобто художнього використання мови особливо обдарованими особистостями, – але аж ніяк не спостереження над мовою»¹⁷. Вивчення літератури в тому вигляді, як воно здійснюється за традицією, має справу з естетичними цінностями й тому сприяє скоріше суб'єктивному, ніж об'єктивному підходові¹⁸.

Нашому роздумові можна надати й іншої форми, яка зробить його переконливішим. Леви-Брюль виявив, що мислення первісних людей є не логічним, а, як він його назвав, «пралогічним»; зокрема, воно характеризується байдужістю до Принципу Протиріччя, що виражається формулою $aa=0$, або ствердженнями на зразок «ви не можете з'їсти пиріг і все ж таки зберігти його у себе»¹⁹. Це було дуже важливе і плідне відкриття, особливо тому, що, як зазначали вже багато хто з авторів, Леви-Брюль, безумовно, помилявся, коли проводив засадничу різницю між «первісною» і «цивілізованою» людиною. Поступово стає все очевиднішим, що усі ми – брати, незважаючи на колір шкіри, і що логічне мислення навіть у

¹⁶ Нещодавня спроба увести схожі поняття в атомну фізику ніби-то зустріла мало співчуття в науковій літературі, крім популярних статей.

¹⁷ «International encyclopedia of unified science», I, 4, p.5.

¹⁸ Щоб уникнути непорозумінь, я тут повинен додати, що ні в якому разі не втрачаю надії на можливість наукового дослідження літератури і що я не хочу, щоб мене цитували як автора, який кидає тінь на професію літературного критика, що заслуговує, за загальним визнанням, на глибоку повагу.

¹⁹ Пор. «Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures», Paris, 1928.

«цивілізованих» людей схоже швидше на танці коней, тобто на трюк, якому можна навчити деяких, але далеко не усіх, причому його можна виконувати лише з великою витратою сил і з різною мірою майстерності, і навіть найкращі представники не в змозі повторювати його багато разів поспіль. Тепер, зокрема, уже зовсім точно встановлено, що усі мови (а не лише, як гадав Леви-Брюль, «первісні» мови) засновані на цій пралогічній партиципації²⁰. Але якщо мова сама по собі є «алогічною», чи не виключає це можливості будь-якого дослідження її за допомогою наукових, тобто логічних, методів? Я так не думаю, тому що всупереч Леви-Брюлю пралогічне й логічне мислення не можна вважати зовсім незіставними; якби вони були незіставні, то, звичайно, навряд чи було б можливо. щоб він сам – високоосвічена людина – міг висунути теорію пралогічного. Ніщо не заважає побудувати теорію, що відповідає й логічному, й пралогічному. І, в будь-якому разі, було б дещо передчасно вважати, що метод наукового дослідження має відображати або завжди відображає «реальну» структуру предмета дослідження²¹ лише з тієї причини, що не існує способу виявити, в чому полягає ця «реальна» структура.

Тойнбі у фундаментальній праці «Дослідження історії» наводить докази іншого ґатунку: «Ми знайомі з досвіду з трьома різними методами розгляду та представлення предметів нашої думки й серед них явищ людського життя. Перший метод полягає у визначенні та реєстрації окремих «фактів»; другий – у встановленні й формулюванні загальних «законів» за допомогою порівняльного дослідження; третій полягає в тій формі художньої творчості й вираження, яка відома під назвою «вигадки» (fiction). Немає ніякого сумніву в тому, що чітка різниця між технікою кожного із цих трьох методів – різниця, яку ми на практиці усвідомлюємо, – відповідає якійсь не менш чіткій різниці між відповідними явищами, які можуть бути вивчені й представлені цими різними способами. Ми не схильні, однак, сприймати безсуперечно ні назв, під якими зазвичай постають ці три технічні способи, ні загальноприйнятого опису упорядкування тих сфер, до яких кожен із них застосовується»²².

Показавши, що ці три технічні прийоми ніяким чином не є взаємовиключними, він продовжує: «Серед інших розбіжностей між ними потрібно вказати й на те, що вони відрізняються можливістю їх застосування до різної кількості «даних». Визначення й реєстрація окремих фактів – це все, що є можливим або необхідним у тій сфері дослідження, де «дані» виявляються нечисленними. З'ясування й формулювання загальних законів за допомогою порівняльного дослідження є одночасно і можливим і необхідним, коли «дані» занадто численні для реєстрації записів у таблицях, але все ж не настільки численні, щоб їх не можна було оглянути. Форма художньої

²⁰ Поп. L. Hjelmslev, *Principes de grammaire générale*, Copenhagen, 1928, p.257, і «La catégorie des cas», Aarhus, 1935, p.102.

Закон партиципації (причетності) виведений Леви-Брюлем (див. його книгу «Первісне мислення», рос. вид. «Атеїст», 1930) стосовно первісної свідомості, яка в асоціації уявлень ніби-то враховує не реальні властивості речей, а містичні сили, що містяться в них і які причини спонукають їх до дії. – *Прим. Ред.*

²¹ Це зауваження Ульдалля стосується того, що логічний метод дослідження можна застосовувати до таких явищ, які за своєю структурою не є логічними. – *Прим. перекл.*

²² Toynbee, *A study of history*, vol. I, ed. 2 (reprinted), Oxford, 1945, p.441.

творчості й вираження, яка відома під назвою «вигадки» (fiction), є єдиним технічним прийомом, який можна використовувати (і який є сенс використовувати), коли «дані» не піддаються обчисленню.

І тут (щодо досліджуваних даних) ми виявляємо внутрішню різницю кількісного характеру, як і в порівнянні трьох названих технічних прийомів. Ці прийоми різняться між собою, по суті, тим, як вони можуть бути використані в дослідженні різної кількості даних»²³

Тойнбі далі підсумовує, що від історії, що має справу не більш ніж із 21 цивілізованим суспільством, не можна очікувати нічого, крім її звичайних результатів; антропологія²⁴, що має у своєму розпорядженні близько 650 відомих нам первісних суспільств, володіє усім для того, щоб застосовувати науковий метод; особистісними ж стосунками можуть займатися лише роман і драма.

Хоча цей роздум і видається цікавим, він не обеззброює самого Тойнбі лише тому, що далі він піддає своє 21 цивілізоване суспільство порівняльному дослідженню для того, аби виявити та сформулювати загальні закони. І його діяльність переконливіша, ніж слова.

Ми маємо погодитися, що «первісних» суспільств, про які що-небудь відомо, більше, ніж суспільств «цивілізованих» (а оскільки мов навіть більше, ніж первісних суспільств, наведений роздум дав би змогу, без сумніву, сподіватися на застосування наукового методу у вивченні мов). Однак не було доведено, що даних, що стосуються цивілізованих суспільств, набагато менше, ніж даних, які можна збирати у вивченні первісних суспільств. Інші історики нарікають на те, що вони завалені даними. Тойнбі нарікає їм за це. Він переконливо показує, чому як структурну одиницю за історичного дослідження треба обрати те, що він називає «суспільством» («суспільством» є або може бути ширшим поняттям, ніж «нація»); саме завдяки такому вибору структурної одиниці Тойнбі приходиться до числа 21. Далеко не таким очевидним, як прийнятним є запропоноване ним розуміння тяглості суспільства в часі; інший підхід міг би призвести в цьому разі до надто значного збільшення даних: повний життєвий цикл суспільства (що сам по собі є сумнівною метафорою), що складається із підйому, росту й занепаду, не є, безумовно, найкориснішою для використання одиницею. Можливо, тут діє принцип додатковості²⁵, за яким для отримання достатньої кількості даних необхідно оперувати в часі або в просторі меншими за розміром одиницями. Що ж таке одиниці “даних” і як можна їх перерахувати? Сам Тойнбі визнає туманність цього терміна, оскільки бере його в лапки. Нез’ясованим залишається і становище природничих наук: чи дійсно вони володіють більшою кількістю даних, ніж історія, та меншою, ніж художній вимисел? Якщо історія суспільства дійсно є аналогією життя одного організму, тоді в

²³ Toynbee, A study of history, vol. I, Oxford, 1945, p.452.

²⁴ Тойнбі, як і інші сучасні зарубіжні автори, використовує термін «антропологія» в розширеному вигляді, що включає, крім фізичної антропології, також лінгвістику, етнологію й етнографію. – *Прим. перекл.*

²⁵ Мається на увазі аналогія з принципом додатковості в розумінні копенгагенської школи фізиків (зокрема, Нільса Бора). – *Прим. перекл.*

біологів є перевага в порівнянні з істориками; але фізики тією мірою, у якій їм вдалося звести весь світ до однієї одиниці, ніби-то поставили себе в набагато гірше становище, ніж історики, що мають справу з двадцятьма однією одиницею. У якому сенсі відомості, що стосуються Римської імперії, можна порівнювати з даними про кисень або про вічний трикутник? Здається незаперечним, що має існувати якийсь зв'язок між числом, а також якістю виявлених даних і методами, які використовувалися для їх виявлення, так що різницю треба проводити не між трьома видами сирого матеріалу (які, в будь-якому випадку, навряд чи можна було б порівняти, тому що «сирий» означає «невідомий»), але між матеріалом, що досліджений різними методами. Тому принаймні можливо, що відмінності, відмічені Тойнбі, притаманні швидше трьом названим методам, ніж трьом різновидам матеріалу, – якщо, звичайно, вони реально існують.

Абсолютно не очевидно й навіть мало ймовірно, щоб наукове дослідження призвело до розрізнення «цивілізованого» й «первісного» суспільств: науковий метод прагне замінити різницю як різницю у ступені, і гранична межа між цивілізацією й варварством, яка є найменше досить туманною, слабо захищена від нападів. Навіть особисті стосунки, що обов'язково відображають культурні моделі, знаходять своє місце в цій сукупності, і дійсно, культурні моделі можуть бути виявлені лише за допомогою аналізу особистих стосунків: суспільство, чи «цивілізоване», чи «первісне», не може бути нічим іншим, ніж сукупністю особистих стосунків. Без сумніву, ми ніколи не зможемо врахувати та проаналізувати усі особисті стосунки навіть у межах дуже маленького суспільства – такого, як село (і ми повинні радіти з цього!), але у цій сфері, як і в інших, має бути своя точка насичення²⁶.

Ми, ймовірно, можемо дозволити собі винести із цього обговорення відому долю скептицизму щодо думки, за якою певний матеріал пропонує застосування одних методів і виключення усіх інших²⁷. Потрібно, звичайно, погодитися із тим, що узагальнення, яке будувалося на недостатніх даних, небезпечно і може призвести до хибних проріцань; далі в нас ще буде привід

²⁶ Між іншим, Тойнбі цитує зауваження Аристотеля щодо узагальнювальної сили «поезії», на протипагу орієнтації історії на часткові події, та звинувачує його у «змішуванні техніки драми й роману з технікою науки, що засноване на бажанні відрізнити ці два види техніки від так званої «історії»». Не зважаючи на те, що зараз переважає протилежний напрямок, мені здається, що Аристотель абсолютно правий. І наука, і література мають справу з узагальненнями, з тим, **що може трапитися**, на протипагу тому, що дійсно **вже трапилося**. Різниця між ними полягає у способі викладу: романісти й драматурги викладають свої узагальнення синтагмально, вчені – парадигмально. Система вченого будується на основі спостережень над послідовністю явищ, і синтетична послідовність, створювана романістом або драматургом, виводиться із системи, що побудована вихідним чином на основі спостережень над послідовністю, незалежно від того, чи була ця система виражена очевидно чи ні. П'єси Шекспіра й романи Теккерера містять приблизно той самий матеріал, що й підручники з психології. До того ж ще можна додати ту різницю, що в нашому західному суспільстві життя влаштоване так, що торгівля поганою літературою – заняття легше та прибутковіше, ніж торгівля поганою наукою.

²⁷ Тойнбі, очевидно, готовий почасти погодитися з нами, тому що він каже (там само, с. 456): «Різниця між предметами й технікою дослідження внутрішньо їм властиві, незмінні й абсолютні; різниця в «кількості» даних є випадковою, мінливою та змінюється з плином часу». Його кількісний критерій, таким чином, не можна вважати вирішальним з теоретико-пізнавального погляду.

обговорити достовірність індукції взагалі. Однак різниця між гіпотезою, що заснована на великій кількості прикладів, і гіпотезою, що заснована на декількох прикладах, є лише різницею у ступені вірогідності, а не різницею у якості. Якби існувало лише одне суспільство (у розумінні Тойнбі), доступне для нашого дослідження, то й тоді залишалась би можливість: 1) встановлювати й реєструвати факти, 2) з'ясовувати й формулювати (різним чином) загальні закони та 3) на основі цих законів створювати романи й п'єси. Я припускаю, що різниця в техніці залежить не від природи – кількісної або якісної – матеріалу, а головно (якщо не виключно) від природи дослідника.

У чому ж, нарешті, полягає різниця між методом історії, який є п е р е в а ж н о методом гуманітарних наук, і методом точних наук? Чи полягає вона просто в тому (як, очевидно, вважає Тойнбі), що, тоді як і гуманітарні й точні науки встановлюють і реєструють факти однаковим чином, точні науки, маючи достатню кількість фактів, здійснюють ще і наступний крок, з'ясовуючи та формулюючи закони? Чи можна взяти дані гуманітарних наук у такому вигляді, у якому вони перебувають зараз, і побудувати на їх основі закони, і чи буде це достатнім для того, щоб зробити гуманітарні науки точними?

Саме в цьому й полягає завдання, яке поставив перед собою Тойнбі: він оглядає усю сукупність історичних фактів і прагне знайти модель, сукупність законів, на основі яких можна виявити минулу історію цивілізації і в загальних рисах передрікти майбутнє. Ця смілива й велична теорія блискучо викладена в шести томах, що вийшли у світ. Вона має великі методичні переваги в порівнянні з боязкою хронікальною спрямованістю традиційної історії; але все ж таки вона ще недостатньо схожа на точну науку. У чому ж в такому випадку полягає між ними різниця?

Дозволимо собі підійти до даної проблеми з іншого боку: розглянемо, що таке наука й чим вона займається? Найбільш яскравою відзнакою науки порівняно з іншими формами пізнання є більша абстрактність. Точні науки мають справу не з усією масою явищ, що спостерігаються у всесвіті, а лише з одним їх боком, а саме з функціями²⁸, причому лише з кількісними функціями. З наукового погляду всесвіт складається не з предметів чи навіть «матерії», а лише із функцій, що встановлюються між предметами; предмети ж у свою чергу розглядаються лише як точки перетину функцій. «Матерія» як така зовсім не береться до розрахунку. Так що наукова концепція світу являє собою скоріше діаграму, ніж картину. Прототипом усіх наукових стверджень є висловлювання: «а більше, ніж b»; відносно а і b як речей у собі наука нічого сказати не може. Вираз «більше, ніж» може, звичайно, стосуватися різних явищ, але усі відносини пов'язані між собою таким чином, що якість співвідносних явищ не враховується в отримуваній картині; як каже С'юзан Стеббінг (у книзі «Філософія і фізики»), сполучення «“якісна фізика” є, безумовно, внутрішньо суперечним за своєю суттю».

²⁸ Термін «функція» далі вживається для позначення будь-якої залежності, без врахування особливої природи цієї залежності або об'єктів, між якими дана залежність встановлюється. Більш звичним терміном для позначення цього поняття є «відношення». але цей термін далі вживається у вужчому сенсі.

У нашому повсякденному житті ми звикли розглядати усі явища з трьох самостійних і різних точок: «річ» існує, у неї є певні якості, і вона здійснює певні дії. На користь цього аристотилевського потрійного поділу, на перший погляд, наче б то багато чого свідчить: справді, воно здається майже неминучим: річ, наприклад стілець, повинна якимось чином існувати²⁹, перш ніж їй будуть приписані якісь властивості; вона повинна мати певні якості, перш ніж почне якусь діяльність, бо ми вважаємо, що дії залежать від властивостей. Якби стілець не існував, у нього не могло би бути властивості міцності, а якби в нього не було цієї властивості, він не міг би здійснювати дію, яка полягає у підтриманні людини, що сидить на ньому. Як показав Бертран Рассел, ці три категорії точно відповідають трьом частинам мови у Аристотеля: те, що існує, – субстанція, річ, – позначається іменником (який тому правильно називається саме таким чином)³⁰, властивість позначається прикметником, а дія – дієсловом, хоча досить поширена нерегулярність утворення іменників від прикметників і дієслів (і навпаки) призводить до вельми значних труднощів. У низці сучасних мов, наприклад, в англійській, частини мови менш чітко упорядковані, ніж у грецькій, але аристотилевська схема і стосовно цих мов видається розумною та корисною. Однак точні науки вирішили, що краще відмовитися від цього погляду, або, правильніше, відволіктися від нього (тому що навряд чи найфанатичніший фізик погодився би жити в подібності того кошмарного світу, який був винайдений Еддінгтоном).

Почати з того, що вчені знищили межу між властивістю та дією: червоність – традиційний приклад властивості – пояснюється як випромінювання електромагнітних хвиль певної довжини, тобто як певного роду дія. Далі, що можна розуміти під існуванням, яке мислиться окремо від властивості і дії? Аристотель вважав, що в кожній речі є дещо на кшталт привида, який є, так би мовити, володарем її властивостей і виконавцем її дій. З часів Аристотеля багато енергії та винахідливості було витрачено, без особливо помітних результатів, на вивчення І с н у в а н н я з великої літери – das Sein, і прагматично мислячі вчені, які ніколи не могли знайти нічого, що б знаходилося у стані чистого існування, відмовляються мати справу з цим поняттям, особливо тому, що ані в науці, ані в якій-небудь іншій сфері людської діяльності немає нічого, що б могло зробити його необхідним (єдине можливе виключення може являти теологія). Первинні три боки кожного предмета зводяться таким чином до одного, який мислиться в термінах функцій. Уявні властивості та дії інтерпретуються як функції, і будь-що прирікається на існування уже тим, що воно є членом функційної залежності³¹.

²⁹ Навіть коли не можна довести, що якась річ, наприклад дракон, існує у фізичному світі, щось на кшталт визнання її існування припускається із ввічливості стосовно неї у світі слова (universe of discourse).

³⁰ В оригіналі мається на увазі зв'язок слова «substantive» «іменник» зі словом «substance» «субстанція». – Прим. перекл.

³¹ Виплескуючи з ванни аристотилевську воду, ми маємо остерігатися того, щоб не виплеснути разом з нею й дитину: у наукових поглядах є щось, що можна вважати новою інтерпретацією аристотилевської «субстанції», а саме – концепція організму або структури. Якщо «річ» – це лише точка перетину функцій, вона може все ж таки мати певну індивідуальність завдяки особливій структурі, будові функцій, що перетинаються, яка

Методологічні переваги, які ми можемо отримати, зосередивши увагу на функціях і відвозосереджуючися від усього іншого, є досить суттєвими. З такого погляду весь світ є єдиноподібним: усі відмінності є відмінностями у ступені (який можна виміряти), якісні відмінності зникають зовсім, і ніщо не може виявитися винятком. Подібний підхід набагато полегшує роботу вченого й відкриває такі можливості для узагальнення, об'єднання та спрощення у всій обширній сфері точних наук, про які і мріяти не доводиться в будь-якій іншій сфері людської діяльності. Було б передчасним стверджувати, що вже існує лише одна точна наука, але, очевидно, все іде саме до цього.

З іншого боку, гуманітарні науки дотримуються загальноновизнаної аристотилевської картини світу. Для історика, лінгвіста і т.ін. дані, що підлягають встановленню та реєстрації, все ще є «речами», кожній з яких притаманні властивості й дії. І навіть коли нам вдається упорядкувати наші дані й розмістити їх за класами, ці класи визначаються швидше своїми властивостями («концепти, що належать до класів» Рассела), ніж функціями.

Такий підхід має і свої негативні аспекти. «Речі» завжди індивідуальні; не існує зовсім однакових «речей». Отже, з цього погляду весь світ різнорідний, і усі відмінності є відмінностями у якостях, які не можна виміряти або навіть зіставити, а можуть бути лише встановлені та зареєстровані в термінах концептів, можливо більш м і н л и в и х і в і д к р и т и х для розширення³². Неминучим наслідком цього методу є те, що систематизація виявляється

відрізняє один організм від іншого. Аристотилевський погляд наче певною мірою має або мав до нещодавнього часу поширення серед філософів. «Філософський словник» Лаланда («Vocabulaire de la philosophie», Paris, 1938) дає таке визначення «відношення» в логічному сенсі: «Якщо відсосередитися від термінів в судженнях “А є сином В”, “Q є часткою від поділу М на N” і мати на увазі лише форму зв'язку, що їх об'єднує, то останній потрібно назвати **відношенням**»; «судження про відношення», які можуть бути розкладені на складники таким чином, відрізняються від «предикативних суджень», «предикат мислиться як форма існування суб'єкта». Іншими словами, суб'єкт являє собою «річ», і в судженні стверджується про нього, що в нього є або дія чи залежність (судження про відношення), або властивість (предикативне судження).

У «Принципах математики» («The Principles of mathematics», 1903) Бертран Рассел пропонує поділ, що багато в чому схожий на тільки що викладений. Спочатку він визначає «терм»: «...все, що може бути предметом думки, або може зустрічатися в будь-якому істинному або хибному висловлюванні, або може вважатися чимось **одним**, я називаю **термом**»; далі терми він поділяє на «речі», які є термами, що позначені власними іменами (у особливому смислі, що ввів Рассел), і «концепти», до яких відносяться терми, позначувані всіма іншими словами; нарешті концепти поділяються на ті, що позначаються прикметниками й називаються «предикатами», або «концептами, що відносяться до класів», і на ті, що позначаються дієсловами й «завжди або майже завжди є відношеннями». Потрібно відзначити, що для своєї класифікації Рассел використовує лінгвістичні критерії, хоча, очевидно, він не може бути впевненим у тому, що ці критерії будуть придатними у всіх випадках. Не можна не пошкодувати про те, що філософи **хочуть** спиратися на частини мови, що є однією із найбільш сумнівних частин спадку класичної граматики. У пізнішій книзі «Дослідження значення та істинності» («An inquiry into meaning and truth», 1940) Рассел стверджує, що він вважає «речі» метафізичною брехнею (с.320) і що «усюди, де зі звичайного погляду існує «річ», що має властивість С, ми повинні сказати замість цього, що на даному місці існує саме С і що «річ» необхідно замінити добром властивостей, що існують на даному місці. Отже, С стає ім'ям, а не предикатом» (с. 98). В «Історії західної філософії» («A history of Western philosophy», 1945, p.2002) він каже про аристотилевське поняття «субстанції»: «Це – метафізична помилка, викликана перенесенням на структуру всесвіту законів структури речень, що складаються із суб'єкта і предиката».

³² Тойнбі, як він каже, «дає ввічливу відповідь» тим, хто стверджує, що «історія не повторюється» і що всі історичні «факти» є винятковими; врешті-решт він приходять до позиції, проміжної між поглядами традиційної історії й методами точних наук (Toynbee, A study of history, vol. I, Oxford, 1945, p.178 f.)

зовсім неможливою і що не доводиться думати про такі досить перспективні узагальнення, які були отримані в точних науках.

Погляд, що має опертям існування аристотилевської «речі», природньо, призводить до того, що жодна гуманітарна дисципліна не може набути самостійності. У лінгвістиці, наприклад, ми повинні миритися зі строкатою сумішшю історичних, фізіологічних, фізичних, біологічних, психогічних, філософських, статистичних і навіть іноді теологічних ідей. Самостійна наука може бути побудована лише завдяки самообмеженню, завдяки бажанню робити в один проміжок часу лише одну річ, завдяки строгому відбору множинності функцій, необхідних і достатніх для несуперечливого опису, тобто абстракції. Ви не зможете зробити географічну карту, якщо будете наполягати на тому, щоб зобразити в натуральний розмір усі без виключення горби, долини, будинки й дерева, все впритул до останнього мокрецю.

Ось у чому полягає, як я вважаю, основна відмінність між точними й гуманітарними науками: гуманітарні науки не аналізують отримуваних ними даних, або якщо вони їх аналізують, то аналіз не йде так далеко, як це завжди робиться в точних науках, – він ніколи не йде далі за «річ» як єдине ціле.

Якщо погодитися із тим, що вказана різниця справді наявна, то виникає питання, чи не можна здійснити зближення між цими двома групами наук, зробивши тим самим їх результати співмірними та здійснивши їх теоретико-пізнавальне об'єднання. Було б безглуздим вимагати, щоб точні науки відступили від рівня розвитку, якого вони досягли. Тому об'єднання можна здійснити лише в тому разі, якщо гуманітарні науки відмовляться від «речей» на користь функцій і таким чином стануть, як я стверджую, точними науками³³. Тому необхідно вирішити, чи можливо це, а якщо можливо, то чи є це бажаним.

Ми можемо тепер, ймовірно, відвести висловлений раніше доказ про те, що матеріал гуманітарних наук не придатний для дослідження за допомогою точних методів. Ми розглянули три твердження, зроблених у такому дусі: заяву Буркхардта про те, що матеріал, який він вивчає, занадто нестійкий; думку Грея про те, що «людський чинник» надто сильний; та ідею Тойнбі, за якою відомі йому дані є недостатніми. Ми вважаємо всі ці аргументи непереконовливими. Те саме можна сказати і про інший доказ, що часто наводять, який є протилежним щодо погляду Тойнбі й тому, природньо, для нього неприйнятним: мова йде про твердження, що матеріал гуманітарних наук занадто багатий і складний. Дивним було б вважати, що соціальні і мовні системи, які на практиці можуть бути засвоєні усіма нормальними людьми, є надто складними для того, щоб учений міг упоратися з ними в теоретичних дослідженнях.

³³ «Функційна» антропологія і «структурна» лінгвістика вже існують, але про них, як і про історичну концепцію Тойнбі не можна сказати, що вони достатньо послідовні.

ВСТУП: ПАРАМЕТРИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Термін «соціолінгвістика» виник нещодавно. Подібно до своїх старших сестер – «етнолінгвістики» та «психолінгвістики», – вона важко піддається точному визначенню; насправді, ці три терміни частково перетинаються і їхні відмінності – це не стільки розбіжності в матеріалі, скільки різниця в підході та зацікавленості дослідників. Очевидно, правильно буде сказати, що соціолінгвістичні дослідження, як і ті, що проводились під назвою «соціологія мови», мають справу з відношенням між мовою й суспільством. Але й таке твердження є не повною мірою визначеним. Якщо ми хочемо бути точнішими, ми можемо відзначити, що соціолінгвістика відрізняється від своїх старших колег із вивчення відносин «мова – суспільство» тим, що, за сучасними поглядами на лінгвістику, вважає мову й суспільство структурами, а не просто сукупностями якихось одиниць. У цьому разі завдання соціолінгвіста – розкрити системну кореляцію мовної структури і структури соціальної й, можливо, навіть виявити каузальні зв'язки в тому чи тому напрямі.

І все ж таки, хоча соціолінгвістика багато винесла саме зі структурної лінгвістики, вона водночас має різкі розбіжності з тим лінгвістичним напрямом, який розглядає мову як щось абсолютно єдине, однорідне та монолітне за своєю структурою; за такого підходу (який тепер нібито починають визнавати «хибним») відмінності мовленнєвих навичок у межах одного мовного суспільства втрачають вагу під маркою «вільного варіювання». І тому одне з найважливіших завдань соціолінгвістики – показати, що це варіювання (або це розмаїття навичок) насправді зовсім не «вільне», а певним чином співвідноситься із системно упорядкованими соціальними відмінностями. У цьому – і навіть у ще більш широкому – плані мовні відмінності є основним об'єктом соціолінгвістики.

Авжеж таке визначення не охоплює усього різноманіття можливих соціолінгвістичних досліджень... Отже, ми наблизимося до свого завдання, зробивши спробу описати параметри соціолінгвістики та простеживши окремі лінії інтересу дослідника, що проходять через усе поле. Об'єкт соціологічного вивчення, звичайно, знаходиться на перетині двох чи декількох ліній. Нижче ми розглянемо сім таких параметрів.

Якщо вважати ключовим поняттям цієї сфери науки саме відмінності, доречно буде припустити, найважливіші лінії дослідження мають бути пов'язані з обумовленістю мовних відмінностей. Цей термін охоплює різноманітні соціально зумовлені чинники, з якими співвідносяться відмінності саме мовні. Кількість цих чинників може змінюватися час від часу, але все ж у більшості досліджених ситуацій суттєвими виявляються такі три чинники: Відправник, Одержувач та Оточення (див. Hymes 1962).

1. Соціальна належність Відправника (або того, хто говорить) найяскравіше виявляється у випадку «класових діалектів», коли відмінності у мовленні відповідають відмінностям у соціальній стратифікації. Напевно,

граничний вияв це знаходить у кастових діалектах Індії. Сюди ж можна віднести й випадки відмінності між «чоловічим» та «жіночим» мовленням (Ферфі 1944).

2. Соціальна належність Одержувача (або слухача) виявляється у тих випадках, коли, як це неодноразово було зафіксовано у мовах Сходу (Martin 1964) та Океанії (Garvin and Riesenberг 1952), у звертанні до старшого за статусом вживається особлива лексика, яка виражає пошану. Інший особливий стиль мовлення, зумовлений тим самим чинником, – це так зване дитяче мовлення (що існує в рамках англійської та інших мов), під яким розуміється не те, що кажуть діти, а те, як з ними розмовляють дорослі (Ferguson 1964). Інші типи мовлення, зумовлені статусом одержувача, – це спеціальні стилі, які використовують нутка, звертаючись до горбатих, однооких, карликів та необрізаних чоловіків (Сепир 1915). Часто цей особливий стиль, який застосовується в розмові з якою-небудь людиною, зберігається й тоді, коли говорять про неї, однак категорія, про яку говорять, дуже рідко – якщо взагалі – співвідноситься із самостійним параметром мовного варіювання.
3. Третій параметр – Оточення – охоплює усі ті потенційно релевантні елементи в контексті спілкування, які не стосуються характеристик даних індивідів. Воно виявляється, наприклад, в особливому використанні мови апачами на «стежці війни» (Opler and Hoijer 1940) або у відмінностях офіційного та неофіційного стилів, які в більшості мов (можливо, навіть в усіх мовах) зумовлені саме соціальним оточенням. У тому разі, коли офіційний і неофіційний стилі різко відрізняються і за формою і за функцією, ми кажемо про ситуацію диглосії, яка існує сьогодні у країнах арабської мови, в сучасній Греції, на о. Гаїті, в німецькомовній частині Швейцарії та в більшій частині Південної Індії (Ferguson 1964).

Певна річ, ці три параметри, про які йшлося вище, зовсім не виключають один одне, а зазвичай перетинаються, чим зумовлюють особливий тип соціолінгвістичної поведінки. Наприклад, так зване чоловіче й жіноче мовлення в індійців яна містило в собі вказівку і на відправника, і на одержувача, а саме «чоловіче мовлення» вживалось у випадку, якщо відправником чи одержувачем був чоловік, а «жіноче мовлення» – лише в розмові жінок між собою (Сепир 1929). Повний мовний етикет яванців охоплює чинники відправника, одержувача й *обов'язково* чинник оточення. Зрозумілим також є те, що будь-яка з цих трьох характеристик може бути в окремих випадках розчленована на декілька дрібніших. Наприклад, мовний вжиток, зумовлений типом відправника чи одержувача, може залежати від комплексної взаємодії таких чинників, як вік, соціальне становище, близькість родинних стосунків (див. Friedrich 1966).

4. Інші параметри соціолінгвістики засновані не стільки на реальних відмінностях мовної поведінки, скільки на завданнях та обсязі дослідження. Так, соціолінгвістика, як і інші сфери, розрізняє *синхронічні* та *діахронічні* дослідження. Наприклад, у сфері вивчення кастових

діалектів Індії ми можемо відзначити праці обох типів: Гамперц (Gumperz 1958) переважно концентрує свою увагу на сучасних відмінностях та функціях, що наявні в кастовому діалекті одного із селищ із мовою гінді, а Брайт і Рамануджан (Bright and Ramanujan 1964) намагаються знайти історичні пояснення діалектних розбіжностей у кастових діалектах Південної Індії.

5. Ще один аспект проблеми було запропоновано до обговорення в роботі Хенігсвальда, за якою розгорнулася дискусія на конференції UCLA (University of California, Los Angeles; див. Hoenigswald 1966). Це різниця між тим, як люди *використовують* мову, й тим, що вони *думають* про свою мовну поведінку та мовну поведінку інших. Ця остання сфера інтересів, вдало названа «народною лінгвістикою», є вельми цікавою для соціолінгвіста. У багатьох країнах у народному середовищі спостерігається, наприклад, тенденція до змішування понять «високе/низьке мовлення» в сенсі «офіційне/неофіційне» та «високе/низьке мовлення» як наслідок соціального статусу відправника. У таких випадках дослідник не повинен потрапляти на гачок «народної мудрості», приймаючи народний погляд за щось, що відбиває реальну мовну поведінку; водночас він повинен розуміти, що народний погляд, узятий сам по собі, є частиною соціолінгвістичної ситуації та заслуговує на самостійний розгляд.
6. Наступний параметр – *масштаби різноманітності* (extent of diversity). Цей термін не слід розуміти як той, що стосується суто географічних масштабів або найпростіших лінгвістичних характеристик, таких, як кількість загальних слів. Швидше він стосується відмінностей між частинами одного суспільства чи нації у їх протиставленні до відмінностей між окремими суспільствами чи націями загалом, а також відмінностей між варіантами однієї мови – у їх протиставленні до відмінностей між окремими мовами. До цього поняття «масштабу» доцільно віднести три класифікаційні типи. Перший з них – *мультидіалектний*. У цьому разі вивчаються ті випадки, коли соціально зумовлені варіанти *однієї* мови використовуються в межах одного суспільства або нації. Наприклад, це протиставлення мовлення U та мовлення не-U у Великобританії чи відмінність офіційного й неофіційного мовлення тамілі у Південній Індії. Другий класифікаційний тип – *мультимовний*. Він охоплює ті випадки, коли всередині одного суспільства або нації функціонують *різні* мови. Це явище стикається з проблемою існування багатомовних націй у таких країнах, як Бельгія, Гана, Індія, Канада, Парагвай (як бачимо, приклади подано майже з усіх континентів).

Третій класифікаційний тип – *мультисоціальний*. Про нього можна говорити в тих випадках, коли в різних спільнотах розмовляють різними мовами. Тоді завдання дослідника – знайти відповідники між відмінностями мовними й відмінностями соціальними, послуговуючись піонерською гіпотезою Уорфа, який постулював існування кореляцій між структурами

мови та пов'язаними з даною мовою немовними аспектами культури. Так, Уорф міг би припустити – хоча й не зробив цього – певні кореляції між граматиною мови хопі та соціальною організацією хопі, щоби потім зіставити ці дані з англійською граматиною чи граматиною SAE та відповідними соціальними організаціями SAE. Подібні дослідження представлені у праці Фішера (Fisher 1966), в якій аналізуються суспільні й мовні структури труків та мешканців о. Понапе.

7. Останній параметр, що нами розглядається, – це «застосування», тобто дещо ширше вживання матеріалу, що впливає із сутності соціолінгвістичних описів. І тут також розрізняють три види, які відповідають трьом категоріям дослідників.

Перший вид застосування відбиває інтереси *соціолога*. Соціолінгвістичні дані для нього – у першу чергу діагностичні показання, що розкривають соціальну структуру загалом чи якісь часткові соціальні явища. Так, наприклад, виявлений троїстий поділ кастових діалектів Південної Індії в комбінації з двочленним розрізненням за ступенем офіційності може бути зіставлений з іншими даними, так що загалом постане опис соціальних відмінностей, а також соціально зумовлених відмінностей оточення, що є суттєвими для мешканців Південної Індії. Далі, оскільки таким чином можна виявити соціально релевантне членування людей та ситуацій, дослідник може застосувати мовні критерії і для того, щоб піддати класифікації відмінності частковіші, що стосуються і людей, і ситуацій: так, людина, яка говорить так ось і так ось кваліфікується як брамін, а та ситуація, за якої певна мова вживається, вважається суворо формальною.

Другий вид застосування відбиває зацікавлення *лінгвіста-історика*. У цьому випадку розв'язанню підлягають такі питання. Чи різним способом відбуваються мовні зміни в різних соціальних умовах? Чи відбуваються вони однаково та з однаковою швидкістю в межах різних соціальних діалектів однієї мови? Як історія мови відображає взаємодію соціальних діалектів? Дослідження усіх цих проблем може бути здійснене або шляхом аналізу наявних історичних документів, або (це навіть краще) через вивчення сучасних процесів мовних змін, як це зробив У. Лабов на о. Мартас-Віньярд та у Нью-Йорку (Лабов 1963, він же 1964).

Третій вид застосування пов'язаний з тими, хто займається *мовним плануванням*. Це лінгвісти, працівники освіти, законодавці й адміністратори, які мають стосунок до формування офіційної мовної політики. Так, нормалізатор у вивченні певної організованої спільноти, в якому існує декілька діалектів чи мов, натрапляє на такі питання. Які варіанти мови визнати «офіційними» чи «національними» мовами? Які з цих варіантів можна визнати придатними до використання в офіційних публікаціях, в офіційно заохочуваній літературній творчості, в освітніх закладах різних рівнів, у судочинстві? Яким має бути офіційне ставлення до тих мовних варіантів, які в цих умовах виявилися несанкціонованими? Якою мірою політична

стратифікація нації має відповідати мовному поділу? Як повинні розвиватися й нормалізуватися системи письма? Найскладніші комплекси таких проблем – це, імовірно за все, ті, з якими зустрілися молоді нації Африки та Азії; різні заходи, що їх вживають ці країни, є живою ілюстрацією труднощів, що виникають у цьому разі.

Усі вищезазначені моменти знайшли відбиття в соціологічних працях останніх років; багато нових ліній дослідження ще потрібно розвивати, а нові проблеми, що виникають, потребують нових даних. Але перспектива всіх можливостей аналізу є яскравою та подає надії. [...] Можна сподіватися, що соціолінгвістика вступає до нової ери свого розвитку; тепер ми вже можемо чекати об'єднаних результатів лінгвістики, соціології та антропології.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Брайт і Рамануджан 1964: W. Bright and A.K. Ramanujan. Sociolinguistic variation and language change. "Proceedings of the 9th International Congress of Linguists", The Hague, 1964, 1107 – 1113.

Браун і Гілмен 1960: R. Brown and A. Gilman. The pronouns of power and solidarity. In "Style in Language", ed. by Thomas A. Sebeok, New York and Cambridge, Mass., 1960, 253 – 276.

Гамперц 1958: J.J. Gumperz. Dialect differences and social stratification in a North Indian village. AA, 60, 1958, 668 – 682.

Гамперц і Хаймс 1964: J.J. Gumperz and D. Hymes. The ethnography of communication. "American Anthropologist Special Publication", Menasha, Wisc., 1964, vol. 66, № 6, pt. 2

Гарвін і Ризенберг 1952: P.L Garvin and S. Riesenberg. Respect behavior on Ponape: an ethnolinguistic study. AA, 54, 1952, 201 – 220.

Каррі 1952: H.C. Currie. A projection of socio-linguistics: the relationship of speech to social status. "Southern Speech Journal", 18, 1952, 28 – 37.

Лабов 1963: W. Labov. The social motivation of a sound change. "World", 19, 1963, 273 – 309.

Лабов 1964: W. Labov. Phonological correlates of social stratification. In Gumperz and Hymes, 1964, 164 – 176.

Мартін 1964: S. Martin. Speech levels in Japan and Korea. "Language in Culture and Society", ed. by Dell Hymes, New York, 1964, 407 – 412.

Оплер і Хойер 1940: M.E. Opler and H. Hoijer. The raid and war-path language of the Chiricahua Apache. AA, 42, 1940, 617 – 634.

Сепир 1915: E. Sapir. Abnormal types of speech in Nootka, 1915. Reprinted in "Selected Writings of Edward Sapir", ed. by David G. Mandelbaum, Berkeley, 1949, 179 – 196.

Сепир 1929: E. Sapir. Male and female forms of speech in Jana, 1929. Reprinted in "Selected Writings of Edward Sapir", ed. by David G. Mandelbaum, Berkeley, 1949, 206 – 212.

Фергюсон 1959: Ch. A. Ferguson. Diglossia "World", 15, 1959, 325-340/

Фергюсон 1964: Ch. A. Ferguson. Baby talk in six languages. In Gumperz and Hymes, 1964, 103-114.

Ферфи 1944: P.H. Furfey. Men's and women's language. "American Catholic Sociological Review", 5, 1944, 218-223.

Фішер 1966: J.L. Fisher. Syntax and Social Structure: Truk and Ponape. "Sociolinguistics", The Hague – Paris, 1966, 168-183.

Фридрих 1966: P. Friedrich. Structural implications of Russian Pronominal Usage. "Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964", The Hague – Paris, 1966, 214-253.

Хаймс 1962: D.H. Hymes. The ethnography of speaking. "Anthropology and Human Behavior", ed. by Thomas Gladwin and W.C. Sturtevant, Washington, D.C., Anthropological Society of Washington, 1962, 15-53.

Хенігсвальд 1966: H.M. Hoenigswald. A proposal for the study of folk-linguistics. "Sociolinguistics", The Hague – Paris, 1966, 16-20.

Ервін-Трипп 1964: S. Ervin-Tripp. An analysis of the interaction of language, topic, and listener. In Gumperz and Hymes, 1964, 86-102.

Л. ТЕНЬЄР І ЙОГО СТРУКТУРНИЙ СИНТАКСИС

“Основи структурного синтаксису” Л. Теньєра – багатопланова праця, яка охоплює безліч різноманітних проблем. Можна виділити три комплекси питань, що трактуються в ній і становлять найбільший інтерес у теоретичному аспекті: а) розробка синтаксису залежностей; б) обчислення мовних перетворень і, у зв’язку з цим, теорія трансляції; в) порівняльно-типологічний підхід до вивчення синтаксису.

Книга Теньєра виявилася одночасно надзвичайно актуальною і разом з тим невідповідною з домінуючими в зарубіжній лінгвістиці 50-60рр. ідеями. Актуальність книги полягала передусім в тому, що Теньєр прагнув реабілітувати синтаксис як розділ мовознавства. Він постійно полемізує з “морфологістами”, які розчиняли синтаксис у морфології і розглядали синтаксис як бідного родича у лінгвістиці. Повоєнні роки в зарубіжному мовознавстві характеризувалися зростанням інтересу до проблем синтаксису. Водночас найпоширенішою синтаксичною теорією на Заході в той час був структурний синтаксис, що розроблявся американськими структуралістами, основним виявом якого був аналіз безпосередньо за складниками, пізніше – трансформаційна граматика. Ідеї Теньєра значно відрізнялися від положень цього напрямку, що й зумовило невисоку популярність та ізольований статус його теорії протягом певного часу. Надалі теорія Теньєра була інтегрована граматикою залежностей, що почала розвиватися; в той час як на основі граматики безпосередніх складників оформився конститuentний синтаксис у його різноманітних проявах. Ці два підходи постійно зіставляються та протиставляються у мовознавстві³⁴.

Корінною відмінністю теорії Теньєра від граматики безпосередніх складників у її ранніх редакціях було те, що вона менталістична, має опертям певні традиції французького мовознавства. Серед попередників Теньєра були Ш.Баллі, А.Сеше, Ж.Дамурет та Е.Пішон, Ф.Брюно. У книзі Теньєра ми бачимо покликання на роботи Ф. де Соссюра, А.Мейє, В.Гумбольдта. Теньєр назвав свій синтаксис структурним (structural), але він настільки не схожий на структурний конститuentний синтаксис, що критики задавалися питанням, чи справді можна називати його структурним³⁵. Термін “структурний” у Теньєра визначає не стільки методологічний підхід до матеріалу, скільки відбір самого матеріалу аналізу: він має на меті дослідити різні структури, що утворюють речення, це – синтаксис структур.

Структурне начало в теорії Теньєра відрізняється від формального та семантичного. Він розмежовує структурний та лінійний (формальний) порядок у реченні. Останній полягає у розташуванні слів у мовленнєвому ланцюжку, перший визначає відносини між словами, їхню взаємозалежність.

³⁴ Див., наприклад: Martin R. Syntaxe. In: “Les sciences du langage en France au XXeme siecle”. P.: SELAF, 1980, p. 500–501.

³⁵ Див. Arrive M. “Les elements de syntaxe structural de L. Tesniere”. “Langue française”, 1966, №1, p.36–37.

Лінійний порядок неминуче одновимірний, структурний – багатовимірний. Концепція Теньєра відображає мовленнєву діяльність тих, хто говорить: говорити – означає перетворювати структурний порядок на лінійний, розуміти мовлення – означає здійснювати протилежне. В організації речення взаємодіють три аспекти: форма вираження (морфологія, формальний порядок слів, які складають “одяг думки”), форма змісту (структурний синтаксис, який відображає ієрархічні відношення між словами; Теньєр співвідносить його з внутрішньою формою мови у В.Гумбольдта), субстанція змісту – семантика у власному значенні слова.

Перші два аспекти становлять структуру мови, семантика залишається за його межами й повинна вивчатися логікою та психологією. Автономність семантики та синтаксису підтверджувана, згідно з Теньєром, фактами троякого типу. По-перше, речення може бути правильним граматично, але без змісту за певного лексичного наповнення (наприклад, його відоме *le silence vertebral indispose la voile licite*, де Теньєр передбачає дискусію про граматичну правильність, поняттєвість, спадковість речення, його референтність, що розгорнулася потім). Далі в реченні семантичне значення слова нерідко є зворотно пропорційне його синтаксичній ролі; у реченні *Le signal vert indique la voie libre* ‘Зелений сигнал показує, що шлях відкрито’ прикметники, які займають найнижче місце в синтаксичній ієрархії, виражають загальне значення речення. І насамкінець, зіставлення фактів різних мов свідчить, що те саме значення може бути виражене різними синтаксичними способами в середині мови, і в різних мовах. Якщо антименталістська граматики за безпосередніми складниками “виносила смисл за дужки”, прагнула відірвати від чинника значення, то Теньєр, відмежовуючи структурне й семантичне, аж ніяк не ігнорує останнє, а навпаки, нерідко структурні особливості “приносить у жертву” семантиці. Звичайно, Бенвеніст у своїй рецензії справедливо докоряв Теньєру за те, що той зіставляв “каузатив” *faire boire* ‘поїть’ і “антикаузатив” *empkcher de boire* ‘не давати пити’, оскільки граматичний статус цих структур у французькій мові різний (перше – граматизоване поєднання, друге – ні), але Теньєр мав рацію, твердячи, що в семантичному аспекті ці різноструктурні поєднання постають як антоніми. Звичайно, інший критик Теньєра, Ж. Гуйнейм³⁶, мав рацію, викриваючи Теньєра в неточності, коли той писав, що фрази *J’ai vu manger les chiens* ‘Я бачив, як їдять собаки’ та *J’ai vu manger les chiens* ‘Я бачив, як їдять собак’ зміст дієслова в активі та пасиві. В обох випадках *manger* має форму активного стану, але якщо розглядати цей приклад не у плані дієслівного морфологічного стану, а в аспекті орієнтації, діатези, яка може бути виражена різними засобами, то перша фраза описує активно-орієнтований процес, а друга – пасивно-орієнтований. Опора на семантику, навіть ціною певного нехтування формою, дала змогу Л. Теньєру зробити низку корисних уточнень, цікавих відкриттів у мові.

³⁶ Gougenheim G. L. Tesniere. Elements de syntaxe structurale (с.р.). “Le francais moderne”, 1960, № 2, p. 245.

Теньєр розрізняє статичний та динамічний синтаксис, статичний та динамічний порядок фактів мови. Перший складається з вивчення категорій (частин мови), другий є вивченням функції слів у реченні. Ця різниця загалом відповідає різниці понять мова-система та мовленнєва реалізація. Статичний синтаксис, за Теньєром, охоплює парадигми слів, які існують у свідомості мовця до формування висловлення; динамічний – організацію статичних елементів у нашій свідомості у процесі формування речення. Динамічний синтаксис збігається з внутрішньою формою мови, зі структурним порядком. У світі сучасних уявлень потрібно було додати, що у свідомості мовця існують і моделі побудови речення, тоді як вибір їх та лексичне наповнення належить до сфери мовленнєвої реалізації.

Загальна схема синтаксичної концепції Теньєра нескладна. Динамічний синтаксис охоплює три поняття: синтаксичний зв'язок (конексію), який визначає будову реального речення, юнкцію і трансляцію. Синтаксичний зв'язок може бути вертикальним, об'єднувати керований і стрижневий члени, та горизонтальний в об'єднанні супідрядних компонентів (речення, однорідні члени). Слово із залежними елементами становить вузол або – з включенням лексичних елементів – ядро. Залежно від категорії домінуючого слова розрізняють вузли дієслівні, субстантивні, ад'єктивні, адвербіальні. У дієслівному реченні абсолютно панівним словом є дієслівне ядро. Йому “на рівних початках” підпорядковуються субстантивні елементи – актанти (суб'єкт, прямий та непрямий об'єкти) та сирконстанти (обставина). Крім синтаксичного, слова, об'єднуються семантичним – анафоричним – зв'язком. Юнкція (так Теньєр називає твір) полягає в об'єднанні синтаксичних зв'язків та розширенні речення шляхом формування однорідних членів. Важливу роль у динамічному синтаксисі відводиться трансляції – переведенні слова з одного функційного класу (“категорії”) в інший. Оскільки поняття категорії має велике значення і для організації синтаксичних зв'язків, і для трансляції, Теньєр зупиняється на проблемі розмежування цих категорій (частин мови). Для графічного зображення усіх трьох вимірів структурного синтаксису: синтаксичного зв'язку, юнкції та трансляції – він розробив особливий вид графів – стеми.

ОСНОВИ СТРУКТУРНОГО СИНТАКСИСУ

Розділ 1

Синтаксичний зв'язок

1. Предметом структурного синтаксису є вивчення речення (phrase). Недарма, коли німецьким лінгвістам треба було перекласти своєю мовою слово «синтаксис», вони обрали термін «Satz-lehre» вчення про речення.
2. Речення³⁷ становить організоване ціле, елементами якого є слова³⁸.
3. Кожне слово, яке входить до складу речення, втрачає свою ізольованість, що завжди властива йому у словнику³⁹. Можна відмітити, що кожне слово речення вступає з сусідніми словами у певні зв'язки (connexions), сукупність яких становить кістяк, або структуру, речення.
4. Ці зв'язки нічим не виражаються. Але вони необхідно виявляються свідомістю мовців, без чого жодне речення не було б зрозумілим. Коли я вимовляю речення *Alfred parle* 'Альфред каже', я не маю на увазі повідомити дві окремі речі: з одного боку, 'маємо на увазі людину, яку звать Альфред', а з другого боку, 'хтось розмовляє'. У моїй свідомості ці повідомлення об'єднанні: 'Альфред виконує дію говоріння', або 'той, хто розмовляє – це Альфред'.
5. З цього випливає, що речення на зразок *Alfred parle* складається не з двох елементів: 1) *Alfred* і 2) *parle*, а з трьох: 1) *Alfred*, 2) *parle*, 3) зв'язок, який їх об'єднує і без якого не було б речення. Говорити, що речення на зразок *Alfred parle* містить тільки два елементи, – значить аналізувати його з суто поверхневого морфологічного погляду та ігнорувати найістотніше синтаксичний зв'язок.
6. Така ж ситуація і в світі хімічних речовин: у результаті з'єднання натрію (Na) та хлору (Cl) утворюється складна речовина – кухонна сіль, або хлористий натрій (NaCl), який має цілком інші властивості, ніж його складники – натрій і хлор.
7. Синтаксичний зв'язок необхідний для вираження думки. Без неї ми не могли б передати ніякого зв'язного змісту. Наше мовлення було б простою послідовністю ізольованих образів та ідей, нічим не пов'язаних одне з одним.
8. Саме синтаксичний зв'язок робить речення живим організмом і саме в ньому полягає його життєва сила.

³⁷ Граматисти неодноразово намагались зробити поняття речення (phrase) чіткішим, зводячи його до запозиченого з логіки терміна пропозиція (proposition). Не можна стверджувати, що ці спроби зазнали успіху. Серед висловлювань О. Блоха: «Серед різних авторів немає однастайності навіть з приводу того, що треба розуміти під терміном пропозиція» (Bloch 1936, 90).

³⁸ Іншими словами, ми не поділяємо погляд А Соважо, який, втративши надію визначити поняття речення, зазначає: «Визначення речення не становить ніякого інтересу з погляду синтаксису. У кращому випадку це поняття можна вважати кінцевою ціллю дослідження, але ніяк не точкою його відліку» (Sauvageot 1936, 162).

³⁹ Втім, ізольоване слово – це суто абстракція, оскільки речення – це природне середовище, у якому живуть слова, подібно до того, як риби живуть у воді. У створенні словника ми беремо елементи мовної реальності й штучно вилучаємо їх з природнього середовища, у якому вони живуть. Тому словник неминуче стає колекцією скам'янінь.

9. Побудувати речення – означає вдихнути життя в аморфну масу слів, встановивши між ними сукупність синтаксичних зв'язків.
10. І знову, зрозуміти речення – означає з'ясувати для себе сукупність зв'язків, які об'єднують, що входять до його складу.
11. Отже, поняття *синтаксичний зв'язок* є основою усього структурного синтаксису. Важливість цього поняття потрібно рішуче підкреслювати.
12. Власне кажучи, саме те, що ми називаємо зв'язком, і виражає саме слово «синтаксис», яке означає з грецького 'розташування', 'встановлення порядку'. Крім того, цьому поняттю, яке відображає внутрішню природу речення, відповідає *innere Sprachform*⁴⁰ внутрішня форма мови В. Гумбольдта⁴¹.
13. Для наочності ми будемо зображувати зв'язки між словами графічно, через лінії, які ми будемо називати лініями синтаксичного зв'язку.

⁴⁰ Плідне поняття *innere Sprachform*, яке було введене понад століття тому, досі не посіло в лінгвістиці належного місця. Цьому завадила нав'язана «морфологістами» аксіома, згідно з якою доведення в лінгвістиці належить лише безпосередньо сприйнятим матеріальним фактам мови, тобто факти, які належать до зовнішньої сфери. Тим самим а ргіогі заперечується сама *innere Sprachform*, яка, за визначенням, належить до внутрішньої сфери.

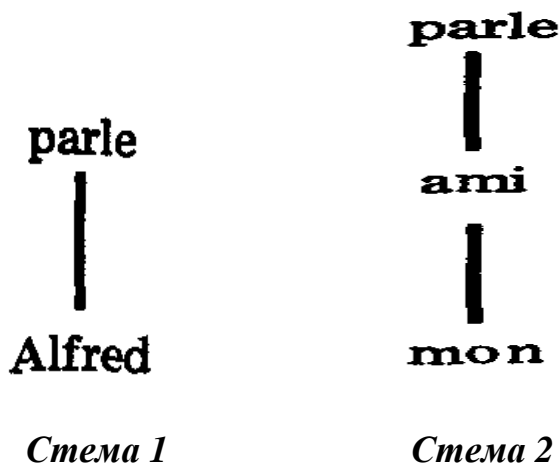
⁴¹ Вільгельм Гумбольдт – мовознавець найвищого класу, з геніальною інтуїцією, якому сучасна лінгвістика ще далеко не віддала належне, у той час, як Ф. Боппа, засновника порівняльної граматики, підносять до небес. А. Мейє вважав такий стан речей правдивим, що парадоксально, якщо брати до уваги порівняльну важливість праць цих двох учених. В історії думки В. Гумбольдт, колега Ф. Шіллера і В. Гете, без сумніву знаходиться набагато вище за Ф. Боппа, який ніколи не піднімався над рівнем гарного вузького спеціаліста. Будь-хто, хто має хоч якийсь уявлення про розвиток німецької думки у XIX ст., правдиво здивується, дізнавшись, що такий всеохопний мислитель, як В. Гумбольдт, який має глибокі пізнання в різних сферах, вчений високої наукової культури, знаходиться на ієрархічній сходинці нижче від Ф. Боппа, простого спеціаліста з порівняльної граматики, який в історії німецької думки майже не помітний. Врешті-решт лінгвісти неминуче віддадуть повну справедливість В. Гумбольдту, людині, яку Й. Гете допустив до кола людей, йому інтелектуально близьких, і який був мислителем зовсім іншого масштабу, ніж Ф. Бопп.

Розділ 2

Ієрархія синтаксичних зв'язків

Вищий закон – це підпорядкування та залежність (Вовенарг).

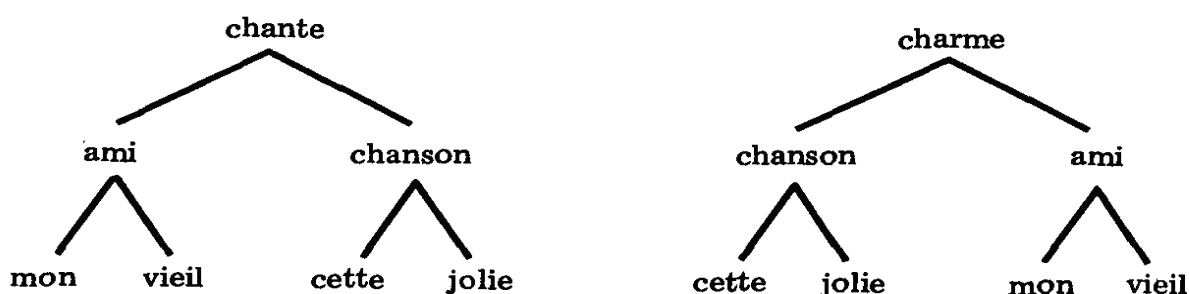
1. Синтаксичні зв'язки (*connexions structurales*) [*] встановлюють між словами відношення залежності. Кожний зв'язок об'єднує певні ієрархічно вищі елементи з ієрархічно нижчими елементами.
2. Розташований вище елемент ми будемо називати стрижневим, або той, який підпорядковує (*regissant*), а той, який стоїть нижче, – підрядним (*subordonne*). Так, у реченні *Alfred parle, parle* – стрижневий елемент, а *Alfred* – підрядний.
3. Коли нас буде цікавити висхідний синтаксичний зв'язок, ми будемо говорити, що підрядний елемент залежить (*depend*) від стрижневого, а коли буде йтися про спадний зв'язок, будемо говорити, що стрижневий елемент керує (*regit*) підрядним, або підпорядковує його. Так, у реченні *Alfred parle, Alfred* залежить від *parle*, а *parle* підпорядковується до *Alfred*.
4. Те саме слово може одночасно залежати від одного слова й підпорядковувати собі інше. Так, у реченні *Mon ami parle* 'Мій друг говорить' слово *ami* 'друг' одночасно підпорядковується слову *parle* 'говорить' і підпорядковує собі слово *mon* 'мій'.
5. Отже, сукупність слів, які входять до складу речення, утворює справжню ієрархію. Так, у реченні *Mon ami parle* слово *mon* залежить від слова *ami*, яке своєю чергою залежить від *parle*. І навпаки: *parle* підпорядковує слово *ami*, яке своєю чергою підпорядковує собі *mon*.
6. Вивчення речення, яке становить, як вже було згадано вище, мету структурного синтаксису, по суті, зводиться до вивчення його структури, яка є ієрархією синтаксичних зв'язків.
7. Лінію, яка відображає синтаксичний зв'язок, природно проводять у вертикальному напрямі, оскільки вона символізує відносини між стрижневим елементом та підрядним елементами.

Розділ 3

Вузол і стема

1. У принципі ніякий підпорядкований елемент не може залежати більш, ніж від одного стрижневого⁴². Той, який керує, навпаки може керувати декількома підрядними, наприклад: *Mon vieil ami chante cette jolie chanson* ‘Мій давній товариш співає цю гарну пісню’.
2. Кожний стрижневий елемент, у якого є один або декілька підрядних, утворює те, що ми будемо називати вузлом (noeud).
3. Вузол ми визначимо як сукупність, яка складається зі стрижневого слова й усіх тих слів, що – прямо або непрямо – йому підпорядковані, які він певним чином пов’язує в один пучок*.
4. З визначення, наведеного вище, випливає, що кожний підрядний елемент поділяє долю свого стрижневого. Ми маємо на увазі таке. Нехай наприклад, у нас є речення *Mon vieil ami chante cette jolie chanson*. Якщо ми перебудуємо це речення таким чином, щоб слово *ami* із підмета перейшло в додаток – наприклад, так *Cette jolie chanson charme mon vieil ami* ‘Ця красива пісня зачарувала мого давнього товариша’, – то слово *ami* захопить за собою й залежні від нього прикметники *mon* і *vieil*.

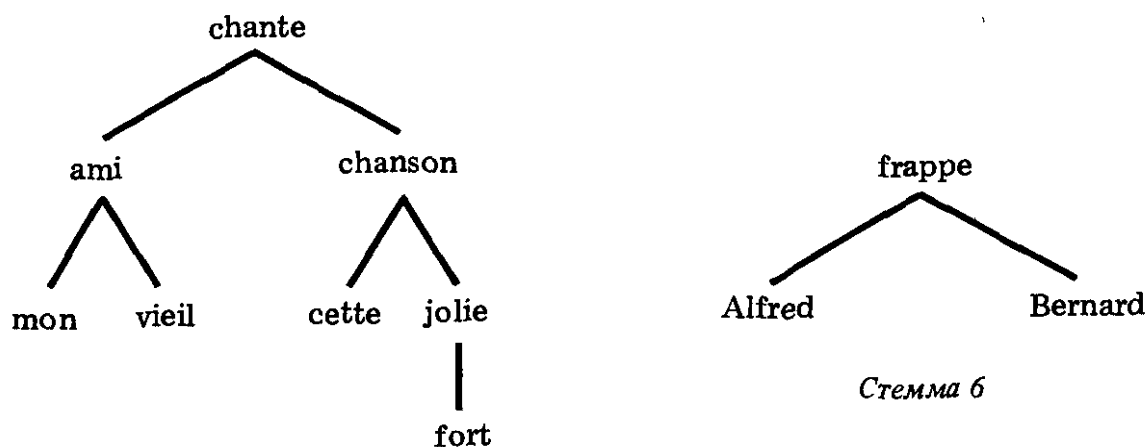
5. Так само, як і синтаксичні зв'язки, вузли можуть знаходитися один вище від іншого. Таким чином, поряд з ієрархією зв'язків між словами існує ієрархія зв'язків між вузлами. Наприклад, у реченні *Mon vieil ami chante cette fort jolie chanson* ‘Мій давній товариш співає цю дуже гарну пісню’ вузол *jolie* залежить від вузла *chanson*.
6. Вузол, утворений словом, яке підпорядковує собі – прямо або непрямо – усі слова речення, називається центральним вузлом. Такий вузол знаходиться в центрі усього речення. Він забезпечує структурну єдність речення тим, що пов'язує усі його елементи в єдиний пучок. У певному смислі він ототожнюється з усім реченням.
7. Як видно з наведених прикладів, центральний вузол зазвичай утворюється дієсловом. Проте ніщо не заважає тому, щоб у цій ролі поставав вузол,

⁴² За винятком випадку роздвоєння (dedoublement), який буде вивчатися далі.

* Потрібно мати на увазі, що в подальшому Л. Теньєр звичайно буде називати вузлом не сукупність, яка складається з елементів, який керує, та усіх його залежних, а лише один стрижневий елемент.

утворений іменником, прикметником або прислівником. Частіше за все це трапляється в розмовному мовленні або в назві літературних творів.

8. У тому разі, коли у слова більше, ніж один підрядний, у графічній уяві речення треба відмовлятися від вертикальних ліній і замінювати їх похилими.

Стема 5

Стема 6

9. Сукупність ліній, які відображають синтаксичні зв'язки, утворюють стему⁴³. Стема наочно відображає ієрархію зв'язків і схематично показує усі вузли та утворені ними пучки. Отже, стема є матеріалізованою в наочній формі структурою речення. [*]

10. Отже, стема – це наочне уявлення абстрактного поняття – структурна схема речення.

11. Стема – це вияв мовленнєвої діяльності (activite parlante), або інакше кажучи, мовлення (parole). Скороминущу мовленнєву діяльність, швидкоплинну та перехідну, прийнято протиставляти її результату – мові (langue), яка у сприйнятій і непорушній формі дана для користування певної спільноті людей. Це протиставлення було повністю усвідомлене ще В. Гумбольдтом, який говорив про цю фундаментальну різницю з геніальною прозірливістю, котру він виражав за допомогою двох грецьких слів, сповнених глибинного значення, – ergon (мова) і energeia (мовлення).

12. Стема дає змогу вирішити завдання, яке у межах традиційної граматики досвідчені педагоги завжди ставили перед своїми учнями. Вони пропонували їм описати будову речення мову, яку вивчають, чи то латині або будь-якої живих мов. Як усім відомо, якщо будова речення не зрозуміла, то і саме речення правильно зрозуміти неможливо.

⁴³ Уперше замисел стеми виник у мене в червні 1932 р. Перші стемки були опубліковані у моїй статті «Як будувати синтаксис», яка була написана у вересні 1933 р. і яка вийшла у світ у журналі “Bulletin de la Faculte des Lettres de Strasbourg” у травні – червні 1934 р. У приватному викладанні я почав застосовувати стемки з 1935 р., а в 1936 р. використовував їх у читанні лекцій у Страсбурзі.

У 1936 р. я відвідав СРСР. Купив там декілька граматик російською мовою, я з радістю виявив у них незалежне представлення, яке виникло про стему. Найбільш ранньою публікацією з тих, де я виявив стемки, була робота Д.М. Ушакова, А.М. Смирнової та М.М. Щепетової “Учебная книга по русскому языку” (Москва–Ленинград: Госиздат, 1929, частина 3, с. 6 і 7, та частина 4, с. 5). Я чув, що С.Г. Бархударов і Принцип, учні Л.В. Щерби, використовували стемки, починаючи з 1930 р.

13. Враховуючи прихильність викладачів до конкретного та наочного уявлення абстрактних об'єктів, можна передбачити час, коли усі види аналізу речення – і граматичний аналіз, і логічний – будуть замінені одним видом аналізу – стематичним.

14. І нарешті, одна практична порада. Оскільки в розгортанні зверху вниз стема має тенденцію розширяться, зручніше, відображаючи стему конкретного речення, починати знизу. Той, хто починає будувати стему зверху, ризикує, не розрахувати місце на аркуші, взагалі не помістити її на сторінці.

Розділ 11

Аглютинація

1. Відомо, що в процесі розвитку мови глибина розриву, який розділяє слова, може тільки **зменшуватися** й ніколи не збільшується.

2. Звідси можна зробити висновок, що слова, які є сусідами в мовленнєвому ланцюжку, мають тенденцію щільніше **прилягати** один до одного.

3. У підсумку цей процес приводить до повного зникнення розриву й тим самим до повного **злиття** тих слів, які він розділяв.

4. Цей історичний процес ми будемо називати **аглютинацією (склеюванням)**.

5. Сполучення слів або морфем, які в результаті аглютинації більшою мірою втрачають свою відокремленість, ми будемо називати **аглютинованими словами**. Тією або тією мірою аглютинованими є, наприклад, складні слова (типу франц. *cerfvolant* 'паперовий змій'), складні дієслівні часи (на кшталт франц. [*nous*] *avons chanté* '[ми] співали'), слова з дієслівними префіксами (на зразок франц. *prédominer* 'переважати').

6. Відповідно, **автономними** ми будемо називати слова, яких не торкнулась аглютинація та які повністю зберігають свою окремість. Так, автономними є дієслова простого часу (на кшталт франц. [*nous*] *chantons* '[ми] співаємо').

7. Дія аглютинації не є впорядкованою. Для того, щоб вона виникла необхідними є **суворо визначені умови**, головними з яких є такі.

8.1°. Аглютинуватися можуть, зрозуміло, тільки такі слова, які безпосередньо є сусідами у мовленнєвому ланцюжку.

9.2°. Більше того, це сусідство має підкріплюватися **синтаксичним зв'язком** (*plafond* 'стеля' <* *plat fond*; *sainfoin* 'трава еспарцет' <* *sain foin*; *fourvoyer* 'збивати зі шляху' <* *fors voyer*). Якщо слова не пов'язані між собою й опинилися поряд випадково, то аглютинація неможлива.

10. Крім того, сполука, що аглютинується, повинна бути достатньо **частотною**. Якщо два слова дуже рідко бувають синтаксично пов'язаними і стоять поруч, то їхнє злиття є гранично малоїмовірним.

11. Залежно від того, наскільки далеко пішов процес злиття, потрібно розрізняти **різні ступені** аглютинації. Ми будемо називати аглютинацію **слабкою**, коли процес злиття ще тільки починається, і **сильною** – коли він пішов вже достатньо далеко.

12. Однак надати точнішого змісту цим термінам неможливо. Аглютинація – процес за своєю сутністю **поступовий**, і тому не можна точно визначити її ступінь в кожний відповідний момент. Існує нескінченна кількість ступенів аглютинації, аналогічно до того як нескінченну кількість градацій має глибина розриву між словами.

13. Ступінь аглютинації між двома словами можна визначити лише у порівнянні зі ступенем аглютинації в іншій парі слів. Так, у сполучі *bas-fond* ‘улоговина’, яка протиставлена сполучі *haut-fond* ‘обмілина’, аглютинація вочевидь є **слабшою**, ніж у випадку *tréfond* ‘надра’, де хоч і відчувається той самий елемент *-fond*, але елемент *tré-* вже не має відповідного прозорого змісту. Ще **сильніше** ступінь аглютинації в слові *plafond* ‘стеля’, яке має похідне *plafonner* ‘настилати стелю’, ‘досягати верхньої межі’ (а не **plafonder*), що свідчить про те, що процес злиття дійшов кінця й перед нами абсолютно самостійне нове слово.

14. Орфографія (принаймні, французька) має в своєму розпорядженні два засоби, які вказують на ступінь аглютинації. Аглютиновані слова можуть писатися з **дефісом** (*bas-fond*) **або ж разом** (*tréfond*).

Розділ 12

Класифікація мов

1. Мови можна **класифікувати** двома способами, відповідно до того, з якого погляду вони розглядаються – діахронічної або синхронічної.

2. **Діахронічний, або історичний, підхід** враховує історію мов і приводить до **генеалогічної** класифікації, яка в основі має **спільність походження**.

3. **Синхронічний підхід** враховує **тип мови** і приводить до **типологічної** класифікації, яка в основі має **спільність структури**.

4. Діахронічний підхід дає змогу виявити **спорідненість** мов. Дві мови вважаються **спорідненими**, якщо вони виникли в результаті двох різних еволюцій тієї самої мови, яка була в ужитку раніше. Іншими словами, спорідненість передбачає **спільність походження**.

5. Термін “спорідненість” далі ми будемо розуміти тільки у вказаному вище значенні і не будемо включати до нього поняття **спільності структури**. Для позначення цього поняття ми будемо використовувати інший термін – **схожість**.

6. **Спорідненість аж ніяк не виключає схожості**. Споріднені мови цілком можуть виявитися й схожими. Точніше кажучи, спільність походження може привести до того, що у мов виявиться і схожа структура. Так, французька й італійська мови споріднені, оскільки обидві вони беруть свій початок від латини; водночас вони виявляють між собою значну подібність.

7. Однак спорідненість і подібність **не завжди супроводжують одна одну**.

8. Так, мови можуть **бути спорідненими, але не мати ніякої типологічної подібності**. Так співвідносяться, наприклад, французька мова й російська: вони споріднені, тому що обидві беруть свій початок від праіндоєвропейської

мови, але не подібні, оскільки належать до достатньо різних структурних типів.

9. Правильним є і протилежне: мови можуть **бути подібні, але не споріднені**. Так співвідносяться, наприклад, вірменська та грузинська мови, в яких можна спостерігати разючу подібність, особливо у фонетичній системі, й одночасно вони не є навіть далекими родичами (вірменська розвинулася з праіндоєвропейської мови, а грузинська належить до кавказьких мов).

10. Сукупність споріднених мов утворюють мовну **сім'ю**. За терміном “сім'я” потрібно закріпити його споконвічний генеалогічний зміст і застосовувати його лише до тих груп мов, які мають спільне походження. Індоєвропейські мови утворюють сім'ю, тому що всі вони являють собою результат певного історичного розвитку тієї самої мови – праіндоєвропейської.

11. Термін “сім'я” ми будемо надалі розуміти тільки у вказаному вище смислі і не будемо залучати до нього такі сукупності мов, які виявляють між собою не спорідненість, а подібність. Для позначення таких сукупностей ми будемо використовувати інший термін – **тип** мов. Так, урало-алтайські мови утворюють особливий тип мов, які характеризуються певною кількістю спільних рис, але які не мають спільного походження: праурало-алтайської мови ніколи не існувало. Тому не можна говорити, як це часто робили, про урало-алтайську мовну сім'ю. Є лише урало-алтайський тип мов.

Розділ 13.

Генеалогічна класифікація і типологічна класифікація Гумбольдта

1. Генеалогічна класифікація мов була створена мовознавцями, які належали до школи молодограматиків⁴⁴. Вони надавали цій класифікації таке виняткове значення, що за ним легко читалося непримиренне ставлення до інших способів групування мов⁴⁵.

2. Типологічна класифікація мов була розроблена мовознавцями німецької романтичної школи Ф. Шлегелем (Schlegel 1808) і В. Гумбольдтом (Humboldt 1836), а потім загалом була прийнята Ф.Боппом та А.Поттом.

3. В основу типологічної класифікації Ф.Шлегеля і В.Гумбольдта покладено відмінності в ступені фузії, або злutowаності, елементів, а також у ступені взаємопроникнення формальних елементів речення (в нашій термінології – семантем) і матеріальних елементів (в нашій термінології – морфем).

4. З цього погляду Шлегель і Гумбольдт розподілили всі мови світу за трьома великими типами: ізолювальні, аглютинувальні та флективні мови⁴⁶.

5. В ізолювальних мовах (сино-тибетських, в'єтнамській мові) формальні й матеріальні елементи віддаленні один від одного й утворюють окремі слова.

⁴⁴ Найперша класифікація була запропонована Ф.Мюллером у книзі: Muller 1876-1885.

⁴⁵ “Єдина повноцінна і корисна класифікація мов – це генеалогічна класифікація, основана на історії мов” (Meillet, Cohen 1924, передруковано в книзі Marouzeau 1933,48). Пор.рос.переклад: Марузо Ж. Словник лінгвістичних термінів. М.: ИЛ, 1960, с.132, стаття “Клас”.

⁴⁶ Хоча ця класифікація є принципово типологічною, вона не є вільною від історичних імплікацій, тому що, на думку її авторів, ізолювальний, аглютинувальний та флективний типи являють собою три послідовні стадії, які проходять всі мови протягом свого розвитку.

Так, у китайській сполуці *lai la* ‘прийшов’ слово *lai*, яке позначає ідею приходу, постає зовсім окремо від слова *la*, яке виражає минулий час.

6. В аглютинувальних мовах (малайсько-полінезійських, дравідійських, урало-алтайських, банту та ін.) формальні й матеріальні елементи поєднані в одному слові, але не піддаються ніяким змінам, тому їх завжди легко розпізнати у складі будь-якого слова. Так, у турецькому слові *geldi* ‘прийшов’ легко виділити кореневий елемент *gel-* зі значенням ‘приходити’ та суфікс *di-*, який позначає минулий час.

7. Зрештою, у флективних мовах (індоєвропейських, семітських та ін.) формальні та матеріальні елементи у складі слова так тісно поєдналися один з одним, настільки злилися разом і водночас зазнали таких змін, що їх вже неможливо відділити один від одного. Наприклад, французьке слово *viint* ‘прийшов’ виражає одночасно як ідею приходу, так і минуле, і водночас у складі слова неможливо виділити елементи, які відповідають цим двом значенням.

8. В. Гумбольдт, А. Потт і Г. Штейнталь запровадили також четвертий тип мов – полісинтетичні (інкорпорувальні, голофрастичні). У цих мовах аглютинація зайшла так далеко, що захопила всі елементи речення, які являють собою одне величезне аглютиноване слово. Дещо подібне можна знайти у французькій мові – *kekseksa* замість *qu'est que c'est que ça* ‘що це таке?’⁴⁷.

9. Класифікація В. Гумбольдта тривалий час мала великий авторитет, а потім була піддана різкій критиці молодогограматиками, які не визнавали за нею ніякої наукової цінності⁴⁸.

10. Недоліком класифікації В. Гумбольдта є не те, що вона типологічна, а в тому, що в ній не знайдені більш вдалі типологічні ознаки, які можна було б покласти в основу раціональної класифікації.

11. Насправді, класифікація В. Гумбольдта побудована на врахуванні ступеня фузії, тобто аглютинації, склеюванні елементів один з одним. Однак, оскільки аглютинація – процес, який безперервно розвивається, неможливо точно визначити його ступінь у жоден момент часу. Будь-яка класифікація, основана на ступені аглютинації, необхідно стикається з цим обмеженням.

12. Так, мова кхасі, якою розмовляють на півдні штату Ассам, в Індії, займає проміжну позицію між ізолювальним та аглютинувальним типами, і немає ніяких підстав для того, щоб надати перевагу одному з цих типів⁴⁹.

13. Як ми бачили вище (розділ 11), аглютинація – явище, яке властиве усім мовам. Її не можна вважати винятковою належністю якогось одного типу мов.

⁴⁷ Слівце *kekseksa* В. Гюго уклав в уста Гаврошу (“Знехтувані”, 4, 6, 2) і вважав за потрібне попередити читачів, що його не потрібно сприймати як “російське або польське слово або той войовничий заклик, яким перекидаються через пустельні простори, від річки до річки, новаї або ботокудоси” (цит. за російським перекладом: Гюго В. Собр. соч.: В 15-и т. Т. 7. Москва: Художественная литература, 1954, с.416). В. Гюго зауважує, що це слово самі читачі застосовують щодня. – Прим. перекл.

⁴⁸ “Відомий поділ мов на ізолювальні, аглютинувальні та флективні неможливо провести послідовно. У тому вигляді, в якому його можна сформулювати, він позбавлений як наукового значення, так і практичної користі” (Meillet, Cohen, 1924, 1).

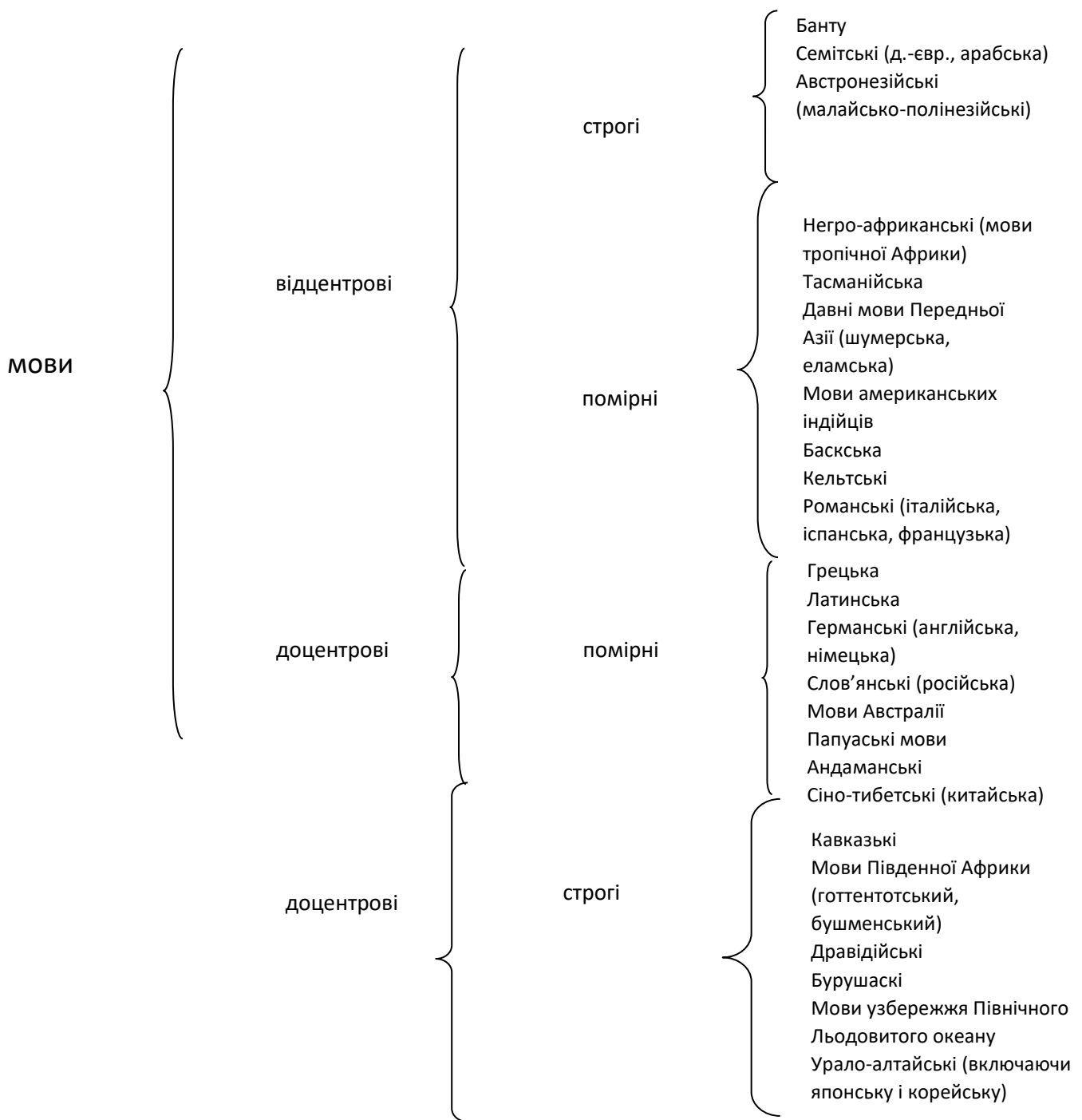
⁴⁹ Див. Hovelacque, 1880, а також Hovelacque, 1922, 58-59, 63-65.

Тією чи тією мірою аглютинація наявна в будь-якій мові, і недарма сам В.Гумбольдт був змушений віднести більшість мов світу саме до аглютинувального типу.

Розділ 14

Класифікація за лінійним порядком підпорядковувальних і підпорядкованих елементів

1. Якщо ступінь аглютинації не дає задовільного критерію для побудови типологічної класифікації, то кращою є ситуація з ознакою лінійного порядку підпорядковувальних і підпорядкованих елементів, якій властива та перевага, що дає змогу скласифікувати матеріал набагато однозначніше.
2. Справді, оскільки можливі лише дві позиції слова щодо свого підпорядковувального – праворуч чи ліворуч, – тому не можна собі уявити проміжного типу. І хоча в тій самій мові можуть співіснувати обидва способи розташування, малоімовірно, щоб один із них не став панівним над іншим.
3. Якоюсь мірою типологічна класифікація за лінійним порядком підпорядковувальних і підпорядкованих елементів була ще в Г. Штейнталя, а пізніше – у П. Шмідта. (Schidt, 1926, 381 і сл.). Імплицитно вона наявна і в працях Празької лінгвістичної школи. Оскільки ця класифікація побудована на структурній ознаці, вона становить першорядний інтерес для структурного синтаксису. Беручи цю ознаку за основу класифікації, ми анітрохи не збираємося применшувати перевагу генеалогічної класифікації, обґрунтованість якої з історичного погляду не підлягає жодному сумніву.
4. Ми будемо поділяти мови на відцентрові й доцентрові, а в кожному з цих типів ми будемо розрізняти строгий та помірний підтипи.
5. Якщо впорядкувати мови за спаданням відцентровості та наростанням доцентровості, то в загальних рисах така класифікація буде виглядати відповідно.
6. Типологічна класифікація мов за лінійним порядком підпорядковувальних і підпорядкованих елементів.

7. Варто зауважити типологічну відмінність між французькою мовою (відцентровим) і німецькою (доцентровою). Крім того, потрібно звернути увагу на те, що французька й латинська мови, споріднені історично та генетично (французька походить з латини), виявляються типологічно відмінними: перша відцентрова, а друга доцентрова.

8. З іншого боку, становлять інтерес особливості географічного розподілу мов. Відцентрові мови поширені на більшій частині Африки (за винятком крайнього півдня) і Океанії. Доцентрові мови, навпаки, займають більшу

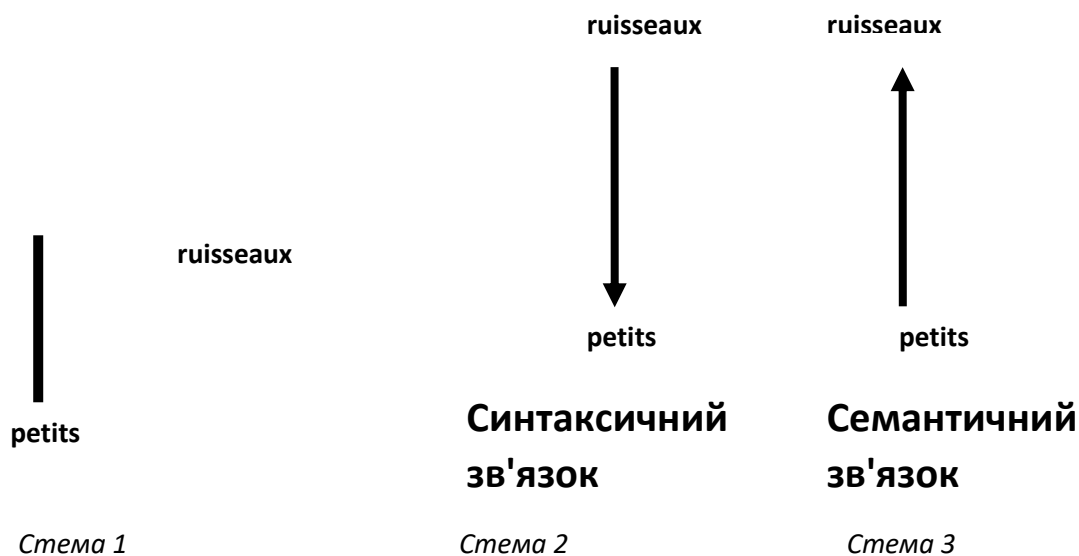
частину Азії. Було б дивно, якщо б настільки чіткий розподіл виявився чистою грою випадку.

3. Іншими словами вказаний паралелізм можна сформулювати так: **об'єкти структурного плану виражають об'єкти семантичного плану.**

4. Вираження семантичного через структурне здійснюється так: **зміст підпорядкованого елемента накладається на зміст підпорядковувального.** Так у реченні *Les petits ruisseaux font les grandes rivières* 'Маленькі струмочки утворюють великі річки' слово *petits* 'маленькі' залежить від *ruisseaux* 'струмочки' (що видно з узгодження). Отже, зміст *petits* накладається на зміст *ruisseaux*, і ми розуміємо, що невелика величина характеризує саме струмки, а не річки. Аналогічним чином, слово *grandes* 'великі' залежить від *rivières* 'річки' (що також видно з узгодження). Отже, зміст *grandes* накладається на зміст *rivières*, і ми розуміємо, що більша величина характеризує саме річки, а не струмки.

5. З того, що вже відомо про ієрархію синтаксичних зв'язків, зрозуміло, що вони спрямовані від підпорядковувального елемента до підпорядкованого, тобто в стематичному вигляді згори донизу (див. стему 2).

6. З іншого боку, зрозуміло, що семантичні зв'язки спрямовані від підпорядкованого елемента до підпорядковувального, тобто в стематичному вигляді знизу вгору (див. стему 3).

7. Отже, синтаксичні й семантичні зв'язки спрямовані у протилежні боки. Ця обставина свідчить про принципову відмінність між семантичним і структурним планами⁵⁰.

8. Зі сказаного є зрозумілим те, що шкала синтаксичної важливості слів знаходиться у зворотному стосунку до шкали семантичної важливості. Що нижче розташовано слово на синтаксичній шкалі, то більше в нього шансів

⁵⁰ Таке ж спостереження було зроблено в книзі Galichet 1947, 61.

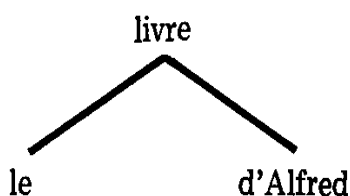
виявитися істотним для змісту речення. Складається враження, що підпорядковувальне слово потрібне винятково для того, щоб слугувати своєрідною точкою опори для підпорядкованого. Так, речення *Le signal vert indique la voie libre* ‘Зелений сигнал показує, що шлях вільний’ має сенс, по суті, лише завдяки словам *vert* ‘зелений’ і *libre* ‘вільний’, які розташовуються на самому нижньому поверсі стеми. І справді, якщо їх видалити з речення, воно втратить сенс: *Le signal indique la voie* ‘Сигнал показує шлях’. Якщо ж замінити ці слова іншими, то зміст речення істотно зміниться: *Le signal rouge indique la voie fermée* ‘Червоний сигнал показує, що шлях закрито’.

9. Маючи на увазі семантичний зв'язок між підпорядковувальним і підпорядкованим елементами, часто говорять, що підпорядкований **визначає** (*détermine*) підпорядковувальний. Підпорядкований елемент називають **означенням** (*le déterminant*), а підпорядковувальний – **означальним** (*déterminé*). Так, у реченні, наведеному вище, визначення *vert* визначає *signal*.

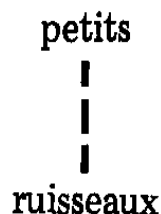
10. Іноді також говорять, що підпорядковане слово **доповнює** (*complète*) підпорядковувальне. У цьому разі перше називають додатком (*le complément*) другого. Так, у цьому ж реченні додаток *voie* доповнює дієслово *indique*.

11. Хоча в обох зазначених випадках мова йде про **те саме структурне явище**, традиційна граматики користується двома різними термінами. Для одних структур вона використовує термін **додаток**, а для інших – **означення**. Цей звичний розподіл термінів – суто традиційний і не спирається на який-небудь послідовний принцип. Слово *rouge* ‘червоний’ вважається означенням до слова *signal* ‘сигнал’, *voie* ‘шлях’ – додатком до дієслова *indique* ‘показує’, а водночас *signal* не є ані означенням, ані додатком дієслова *indique*, а постає його підметом. Більш того, у сполучі *le livre d'Alfred* ‘книга Альфреда’ *Alfred* вважається одночасно означенням і додатком слова *livre* і традиційно кваліфікується як **означальний додаток** (*complement déterminatif*), начебто будь-який додаток не є *ipso facto* означенням.

12. Домовимося графічно зображати семантичні зв'язки пунктирною лінією. Так, семантичний зв'язок між словами *petits* і *ruisseaux* у сполучі *petits ruisseaux* ‘маленькі струмочки’ будемо виражати стемою 4.

Стема 4

Стема 5

13. Ми будемо користуватися **пунктирною лінією**, звичайно, тільки тоді, коли мова буде йти про одні семантичні зв'язки. Якщо ж ми, навпаки, будемо мати на увазі **одночасно синтаксичний** і паралельний йому (але протилежно спрямований) **семантичний зв'язок**, то ми будемо **посєднувати** пунктирну

семантичну й суцільну синтаксичну лінії, в результаті чого вони зіллються в єдину суцільну лінію. Так, на стемі 5 відображений одночасно і синтаксичний, і семантичний зв'язок між словами *petits* і *guisseaux*.

14. Зі сказаного вище зрозуміло, що ми не передбачаємо ніякого засобу для зображення синтаксичного зв'язку поза семантичного. Справа в тому, що на практиці потреби в цьому не виникає. **Синтаксичного зв'язку без зв'язку семантичного не існує.** При цьому зворотнє ствердження є невірним.

Розділ 20

Різниця між структурою та смислом

1. Якщо синтаксис необхідно відокремити від морфології, то не менш важливо провести межу між синтаксисом і семантикою. Одна річ – синтаксична структура речення, а інша річ – **думка**, яку воно виражає і яка становить його смисл. Отже, треба розрізнати структурний план і **план семантичний**.

2. Досі ми свідомо залишали осторонь семантичні явища, щоб зосередитися винятково на структурному плані, який тільки і становить **неопосередкований** об'єкт уваги структурного синтаксису.

3. Проте ми не зможемо повністю обійти увагою явище **семантичного плану**, оскільки врешті-решт будь-яка синтаксична структура існує заради того, щоб передати деякий смисл, і тим самим смисл є певний, хоч і **опосередкований** інтерес для структурного синтаксису.

4. Протиставлення структурного й семантичного планів надзвичайно важливе для правильного розуміння структурного синтаксису.

5. **Структурний план належить до сфери напрацювання мовного вираження** для цієї думки. Він **невіддільно належить** граматиці мови.

6. **Семантичний план**, навпаки, – власність думки, повністю абстрагованої від мовного вираження. Він перебуває **поза** граматикою та належить лише до психології та логіки.

7. Окрім того, потрібно проводити чітку межу між справжнім значенням певного виразу та значенням, яке відповідає морфологічному маркеру. Річ у тім, що первинне значення виразу нерідко зазнає **семантичного зрушення**, унаслідок чого воно не відповідає більше морфологічному маркеру, який був у ньому використаний.

8. Так, французьке слово *excessivement* зовсім не означає 'надмірно', як це можна передбачити, з опертям на те, що *excessif* позначає 'надмірний', і є простим інтенсифікатором значення *tres* 'дуже'. По-французьки можна сказати *Cette femme est excessivement jolie* 'Ця жінка надзвичайно (букв. надмірно) красива', хоча ні про яку надмірність краси йтися не може.

9. Аналогічним чином вираз *sans doute* (букв. 'без сумніву') не означає відсутності сумнівів (таке значення виражається поєднанням *sans aucun doute* 'без будь-якого сумніву'). Навпаки, вираз *sans doute* свідчить про те, що сумніви існують, і позначає щось на зразок 'можливо ймовірно'. Якщо на питання: *Fera-t-il beau cet aprus-midi?* 'Чи гарна буде сьогодні погода

увечері?’ – ви отримаєте відповідь: *Sans doute*, то вам варто узяти з собою парасольку.

10. Семантичні зрушення становлять велику небезпеку для іноземців, які, якщо їх не застерегти, занадто довіряють внутрішній формі морфологічного маркера.

11. Так, багато носіїв німецької мови сміливо вважають, що німецький вираз *ohne Zweifel* ‘без сумніву’ перекладається французькою *sans doute*, у той час як насправді його треба перекладати *sans aucun doute*.

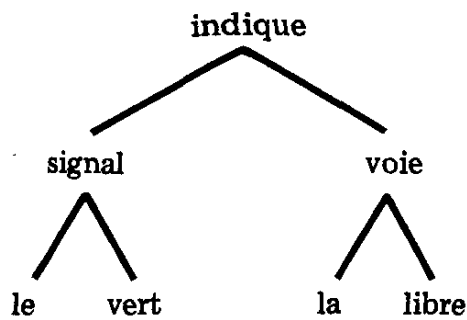
12. Дещо подібне можна побачити і у французькому виразі *je l'espure* букв. ‘я сподіваюсь’, який насправді не виражає ніякої надії, а, навпаки, слугує для підсилення твердження про реальний факт, що робиться з певним задоволенням, наприклад: *En voila un de robuste, je l'espure*. (J.H. Fabre. *La science de l'oncle Paul*) ‘Ось цей, справді, із міцних’.

13. Розумова діяльність, яка виявляється у структурному плані, **суб’єктивна та несвідома**. Вона становить **глибинне, елементарне й необхідне** явище. Вона досконало не контролюється волею людини. Це саме життя мовлення. Його можна аналізувати лише шляхом **інтуїтивної інтроспекції**, а це не є настільки ж простою та природною річчю. Тому середній носій мови, який охоче висловлює судження про граматику, зазвичай має про неї найбільш помилкове уявлення.

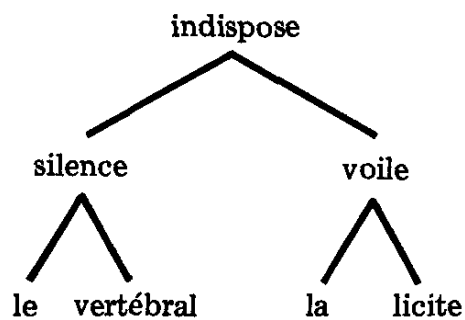
14. І дуже добре, що це так. Рефлексія вбиває життя. Хворий, який надто уважно до себе прислухається, наносить собі більшої шкоди, ніж користі. У той день, коли мовці зрозуміють, **як** вони говорять, буде останнім днем мистецтва красномовності та легкої бесіди. Самі мовознавці, не надто балакучі за природою, повністю втратили б здатність говорити, якби не могли, виступаючи як мовці, забувати про свою лінгвістику.

15. Розумова діяльність, яка виявляється в семантичному плані, навпаки, **об’єктивна та свідома**. Вона становить **поверхнєве та суто випадкове** явище. Мовець сам обирає ті думки, які він хоче висловити. Якщо він володіє хоча б мінімальним рівнем культури, він може контролювати свій спосіб вираження й надавати перевагу тому або тому слову.

16. Багато слів з’явилися на світ у результаті індивідуального та свідомого вольового акту. Обставини «народження» таких слів – дата народження та батьківство – зазвичай відомі. Такі слова, наприклад, *gaz* ‘газ’ (1648, Я. ван Гельмінт), *dolomite* ‘доломіт’ (1792, Б. де Соссюр), *avion* ‘літак’ (1875) [*] та інші.

Стема 19

Стема 20

17. Теоретично структурний та семантичний плани зовсім не залежать один від одного. Кращим доказом цьому є та обставина, що речення може бути синтаксично абсолютно коректним і водночас семантично безглуздим. Справді, розглянемо речення *Le signal vert indique la voie libre* ‘Зелений сигнал показує, що шлях вільний’, яке має цілком розумний зміст. Якщо замінити усі повнозначні слова словами тієї ж категорії, розташованими у словнику безпосередньо за ними, ми отримаємо речення *Le silence vertébral indispose la voile licite* ‘Хребетне мовчання викликає нездужання законного вітрила’, яке зберігає ту ж структурну схему, але абсолютно безглузде (схожі приклади часто зустрічаються у творах поетів – футуристів та сюрреалістів).

18. Із незалежного структурного й семантичного планів випливає, що синтаксис цілком **незалежний від логіки та психології**. Його цікавить **форма**, у якій виражена думка, але не думка сама по собі, яка є її **змістом**.

19. Ця концепція синтаксису зовсім не є, як можна було б побоюватися, простим поверненням до часів логічної та пояснювальної граматики (*grammaire logique et raisonnée*), яка була в моді в кінці XVII ст. та XVIII ст., починаючи з граматики Пор-Рояля (1660 р.) та закінчуючи граматикою Кондильяка (1756 р.).

20. Вона суттєво відрізняється і від психологічної концепції В. Вундта (Wundt 1900), а також від пізнішої концепції Ф. Брюно, яка відбита в його книзі “*La pensee et la langue*” (Brunot 1922). Хоча сам Ф. Брюно й заперечував психологічний характер своєї праці, проте в його книзі набагато більше уваги приділено саме думкам, ніж способам їх вираження⁵¹.

21. Синтаксис, який не зводиться ні до логіки, ні до психології, повинен знайти свій закон у самому собі. Синтаксис автономний.

Розділ 21

Співвідносність між структурою і змістом

1. Як ми тільки що бачили, структурний та семантичний плани не залежать один від одного. Але ця незалежність має силу лише в теорії. На

⁵¹ “Моею метою було дати систематичний виклад фактів думок у їх стосунку до мови, а також способів вираження цих думок” (Brunot 1922, VII).

практиці ж ці два плани паралельні, оскільки у структурному плані немає іншого призначення, крім того, щоб зробити можливим вираження думок – об'єктів семантичного плану. Між цими планами немає тотожності, але є паралелізм.

2. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд зі структурними зв'язками існують і зв'язки семантичні, які співвідносяться з ними регулярним чином. Візьмемо, наприклад, словосполучення *petits russeaux* 'маленькі струмочки'. Той факт, що слово *petits* 'маленькі' синтаксично пов'язане зі словом *russeaux* 'струмочки', означає, що між цими словами існує і семантичний зв'язок, а саме – ідея *маленькі* належить до ідеї *струмочки*.

Розділ 22

Ядро

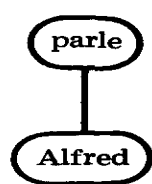
1. Протиставлення **синтаксичного** й **семантичного** має силу не тільки для зв'язків, але й для тих центрів, які вони поєднують.
2. Дійсно, якщо існують семантичні зв'язки, відмінні від зв'язків синтаксичних, то існують і **семантичні центри, які вони поєднують, відмінні від центрів синтаксичних**.
3. З того моменту, як ми ввели до аналізу семантичний чинник, поняття **вузла**, якому ми надали точного змісту, є недостатнім для того, щоб охопити всю сукупність фактів.
4. Нам потрібно розширити поняття вузла і залучити до розгляду нове, ширше поняття, яке ми будемо позначати терміном **ядро** (*nucléus*).
5. Ядро ми визначимо як **сукупність**, в яку входять, крім власне синтаксичного вузла, також і всі елементи, для яких вузол слугує матеріальною опорою і з якими воно поєднане семантичним зв'язком.
6. Ядро буде для нас **осередком певних функцій**.
7. З однією з цих функцій – вузлоутворювальною – ми вже знайомі.
8. Нам вже відома і друга функція – **семантична**. Саме завдяки їй нам прийшлося розширити поняття вузла і перейти до ядра.
9. Можна передбачати, що в ядрі зосереджені й інші функції.
10. Не потрібно змішувати поняття вузла, яке є **простим**, з поняттям ядра, яке є як **ширшим**, так і **складнішим**.
11. Вузол – це матеріальне вираження вузлоутворювальної функції ядра. Він являє собою лише **частину ядра**, яке, крім нього, містить або може містити також і певну кількість інших елементів.
12. Таким чином, вузол можна уподібнити **точці** в геометричному смислі слова, в той час як ядро постає як сукупність декількох точок, або, точніше кажучи, як коло або сфера, яка їх містить, тобто **поверхня** або **обсяг**.
13. Можна сказати, що ядро – це те, що ми бачимо, ніби поклавши вузол під мікроскоп.

14. Зрештою ядро становить елементарну синтаксичну одиницю – певну цеглинку, яка іде на побудову структури речення, або, якщо завгодно, клітину, що становить основу живого організму речення.

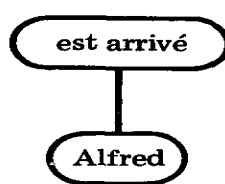
15. Одна з важливих властивостей ядра – це те, що воно містить у собі зародок потенційного кореня слова. У багатьох мовах можна спостерігати елементи, які тяжіють до певного ядра, готові з ним аглютинувати. Ядро, таким чином, постає як центр конденсації, навколо якого утворюється та єдність, яку на пізнішій стадії розвитку мови можна назвати коренем. Так, сучасний французький корінь *commenc-* (в *commenc-er* ‘починати’) історично утворений декількома суфіксами і префіксами, які в процесі еволюції латинської мови поступово аглютинувалися з центральним елементом, який належить латинському ядру *i-re* ‘йти’ (через нар.лат. **com-in-i-ti-a-re*). Зауважимо, що в сучасному французькому корені *commenc-* зовсім зник первісний латинський корінь *-i-*, затиснутий з обох боків сторонніми елементами – префіксами та суфіксами, які його врешті-решт і розчавили.

16. Якщо вже ми порівняли ядро з колом, то і графічно ми будемо його зображати округлою фігурою, яка містить у собі слова, які утворюють ядро. Таку фігуру ми будемо називати **ядерним колом** (*cercle nucléus*). Синтаксичні зв’язки, які раніше в наших стемах поєднували лише слова, тепер будуть поєднувати і ядерні кола.

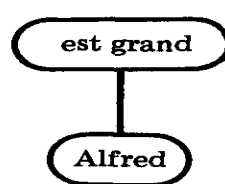
17. Однак зображати ядра на стемах так систематично, як ми зображали синтаксичні зв’язки, видається зайвим. Ми дозволимо собі малювати ядерні кола тільки в тих випадках, коли буде виникати особлива необхідність точно зафіксувати межі ядра. В решті випадків ми будемо прагнути не перенавантажувати стеми ядерними колами, користуючись тим, що синтаксичні зв’язки між словами, відображуючи структуру речення, найчастіше одночасно дають змогу встановити й обсяг ядер. Іншими словами, ядерні кола у стемах будуть факультативними.

Стема 6

Стема 7

Стема 8

Навчальний посібник

ЗАГНІТКО

Анатолій Панасович

**МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І АКТУАЛЬНІ
ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

ББК Ш12=411.4*50

З-142

УДК 81'1-13:001.891(075.8)

Підписано до друку 05.07.2021. Формат Папір друкарський